

Doaimaplána / Handlingsplan

Olggosaddán:
Sosiála- ja dearvvašvuodadepartemeanta

Almmolaš ášahusat sáhttet dingot
lassigáhppálagaid dán čállagis
čuovvovaš sajis:
Statens forvaltningstjeneste
Informasjonsforvaltning
Poastaboksa 8169 Dep, 0034 Oslo
E-poasta: publikasjonsbestilling@ft.dep.no
Fákasa: 22 24 27 86

Prentehusnummir I-1046 S

Deaddileapmi: www.kursiv.no 09/2001 – 1000

Ovdasiidogovva: Samfoto/Trym Ivar Bergsmo

Sámás: www.abc-company.no

Utgitt av:
Sosial- og helsedepartementet

Offentlige institusjoner kan bestille
flere eksemplarer av denne
publikasjonen fra:
Statens forvaltningstjeneste
Informasjonsforvaltning
Postboks 8169 Dep, 0034 Oslo
E-post: publikasjonsbestilling@ft.dep.no
Telefaks: 22 24 27 86

Publikasjonsnummer I-1046 B

Trykk: www.kursiv.no 09/2001 – 1000

Forsidefoto: Samfoto/Trym Ivar Bergsmo

Oversatt til samisk av: www.abc-company.no

Máנגgabealatvuohhta ja ovttadássásašvuohhta

Ráđdehusa dearvvašvuoda- ja sosiálabálvalusaid doaimaplána Norgga
sápmelaččaid várás 2002–2005

Mangfold og likeverd

Regjeringens handlingsplan for helse- og sosialtjenester til den samiske
befolkningen i Norge 2002–2005

Máנגgabealatvuohhta ja ovttadássásašvuohhta / Mangfold og likeverd

SOSIAL- OG HELSEDEPARTEMENTET

Doaimaplána / Handlingsplan

Máŋggabealatvuohta ja ovtadássásašvuohta

Ráđdehusa dearvvašvuođa- ja sosiálabálvalusaid doaimaplána Norgga
sápmelaččaid várás 2002–2005

Mangfold og likeverd

Regjeringens handlingsplan for helse- og sosialtjenester til den samiske
befolkningen i Norge 2002–2005

SISDOALLU

Ovdasátni	5
1. Ovttađassásašvuohta dearvvašvuođa- ja sosiálasuorggi hástalussan	6
1.1 Sámi doaibmaplána dárbu ja ulbmilat.....	6
1.2 «Máŋggabealatvuođa ja ovttađassásašvuođa» duogáš.....	6
1.3 Lagabut sápmelaččaid oktavuodas dearvvašvuođa- ja sosiálabálvalusaide	7
1.4 Riektegeatnegasvuodát sámi geavaheaddjiid ektui	8
1.5 Doaimmat, maiguin loktet bálvalusaide dási	10
2. Rollajuohku ja ovttasdoaibman	12
2.1 Sámepolitihkalaš perspektiivvat	12
2.2 Riikkaviidosáš diehtujuohkindoaimmat	13
2.3 Dulkonbálvalus.....	14
2.4 Geahčoeiseválddiid rolla	16
3. Sámi perspektiiva iešgudet bálvalussuorggis	18
3.1 Mánáid ja nuoraid dearvvašvuodaváttuid eastadanbargu	18
3.2 Sámi mánáid ja nuoraid bajásšaddaneavttut	19
3.3 Dábálašdoavtterbálvalus ja fástadoavtterortnet sámi álbmoga ektui.....	22
3.4 Somáhtalaš spesialistabálvalusat.....	23
3.5 Fálaldat olbmuide, geain leat miellaváttut	25
3.6 Sámi álbmoga veajuiduhttinfálaldat	27
3.7 Dikšun- ja fuolahusbálvalusat	28
3.8 Bátne dearvvašvuodabálvalus	33
3.9 Eallineavttut sámiguovlluin.....	33
3.10 Vuosttaš linnjá sosiálabálvalusaide doaibmaplána – máhttu ja oktavuodát	35
3.11 Boazodoalu olgo- ja bargobiras	35

4. Gelbbolašvuoda sihkarastinstrategiijat	37
4.1 Kvalitehta eaktun leat bargit.....	37
4.2 Gelbbolašvuoda nannen ja juohkin.....	37
4.3 Alit oahppu ja dutkan.....	38
4.4 Vuoddo- ja joatkkaoahpu oahpahus sámi diliid birra.....	39
4.5 Joatkkaoahppu.....	39
4.6 Lassioahppu ja oaidnemeahtun gelbbolašvuodarájuid johtuibidjan	40
4.7 Sámi bargiid rekruteren.....	40
4.8 Informašuvdna- ja kommunikašuvdnateknologija	41
5. Riikkaidgaskasaš ovttasbargu	42
5.1 Bálvalusaid ovdánahttin riikkarájaid rastá	42
5.2 Álgoálbmotdearvvašvuodaovttasbargu Máilmmi dearvvašvuodaorganisašuvnna (WHO) olis	42
6. Hálldahuslaš ja ekonomalaš čuovvumušat	43
Doaimmat	44
Gáldolistu	48

OVDASÁTNI

Dás ovdanbuktit «Máŋggabealatvuohta ja ovtadássásašvuohta – ráđdehusa dearvvašvuođa- ja sosiálabálvalusaid doaibmaplána Norgga sápmelaččaid várás 2002-2005». Dokumeanta čilge oppalaččat, mo čuovvulit NOU 1995:6:s, Plan for helse- og sosialtjenester til den samiske befolkningen i Norge (Dearvvašvuođa- ja sosiálaplána Norgga sámi álbmoga várás), evttohuvvon doaimmaid.

Sámediggi lea ráđdehusa deháleamoš eavttuid bukti ovtadássásaš dearvvašvuođa- ja sosiálabálvalusaid ovddideames sámi álbmoga várás. Politihkalaš sávaldat dáhkidit sámi geavaheaddjiid bálvalusaid dási lea maid čuovvuluvvon iešguđet stuorradiggedieđáhusain, earret eará stuorradiggedieđáhusas Sámedikki doaimmaid birra, mii geigejuvvo juohke jagi, ja stuorradiggedieđáhusain mielladearvvašvuođafuolahusa, fástadoavtterortnega ja veajuiduhttima birra. Dat lea dahkkojuvvon sámi fágaolbmuid álgagiid vuodul.

Bálvalusat šaddet das, go dearvvašvuođa- ja sosiálasuorggi ovttaskas bargit deaivvadit geavaheaddjiiguin. Geavaheaddji vásáhus persovnnalaš deaivvadeamis mihtida bálvalusa dási. Doaibmaplána deattuhuvvojit danin doaimmat bargiid hárrái. Ráđdehus háliida lágidit dearvvašvuođa- ja sosiálabálvalusaid oktagaslaš dárbbuid mielde, vrd. earret eará pasientavuoigatvuodaid lágain ja dearvvašvuođabargiid lágain. Sámi geavaheaddjiid bálvalusaid vuodđun ferte leat sámegielmáhttu ja sámi kulturamáhttu. Ráđdehus deattuha sámegiela ja sámi kulturádejumii gelbolašvuođa loktema, ja sámi bargiid bálkáleami. Dan ektui leat juo gaskaoamit, ja suorggi bargoadiin lea stuorra ovddasvástádus geavahit daid eanet go ovdal.

Ráđdehus áigu ruhtadit dehálaš oktasašdoaimmaid, nugo suorggi dulkaohpu ja diehtujuohkinbálvalusa. Gielddat, fylkkagielddat, dearvvašvuođafitnodagat ja eará stáhtadoaimmat fertejit maid iežaset álgagiiguin ollašuhttit doaimmaid, mat sihkkarastet bálvalusaid dási. Ráđdehus sávvá, ahte plána movttiidahtta ja bagada báikkálaš doaimmaid čadaheapmái. Ollu sáhtta dahkkot organisatovrralaš láchčimiin, geavaheaddjiid orienteremiin ja vuoruhemiiguin dálá rámmaid siskkobealde.

Oslo, čakčamánu 2001

Tore Tønne (sign)
dearvvašvuođaministtar

Guri Ingebrigtsen (sign)
sosiálamínisttar

1. OVTTADÁSSÁSAŠVUOHTA DEARVVAŠVUOĐA- JA SOSIÁLASUORGGI HÁSTALUSSAN

1.1 Sámi doaibmaplána dárbu ja ulbmilat

NOU 1995:6 Plan for helse- og sosialtjenester til den samiske befolkningen i Norge (Dearvvašvuoda- ja sosiálaplána Norgga sámi álbmoga várás) dokumentere, ahte sápmelaččat sáhttet vásihit stuorra váttisvuodaid dearvvašvuoda- ja sosiála- bálvalusaid oktavuodas. Gielalaš hehttehusat váttasmahttet sihke guorahallama, diagnostiserema, giedahallama, divššu, fuolaheami ja dieđuid addima geavaheaddjái. Go dearvvašvuoda- ja sosiálabargit eai riehta dovdda sáme kultuvrra, eai sámi geavaheaddjit álo oaččo rievttis čuovvuleami, ja sáhttet ballagoahtit ja massit luohttamuša Norgga eiseválddiide.

Ráddehus hálida dáinna plánain buoridit dili, nu ahte sámi álbmot sáhtášii deaivvadit dearvvašvuoda- ja sosiálabálvalusaiguin seammá dásis riikka eará ássiiguin. Ulbmil seammádássaš bohtosiid juksamis galgá gustot álo beroškeahtta mákkár giella- dahje kulturduogáš veahki dárbbasheaddjis lea. Doaibmaplána ulbmil lea sihkkarastit, ahte sámi álbmot vásiha buoret kvalitehta dearvvašvuoda- ja sosiála- bálvalusaid oktavuodas.

Ráddehusa politihkka sámi álbmoga hárrái vuodđuduvvá Bargiidbellodaga prinsihppa- ja bargoprográmmii 2001-2005, seamma áigodaga sáme politihkalaš vuđdosii ja Stuorradiggedieđáhussii nr. 55 (2000-2001) Sáme politihka birra. Dáin dokumeanttain bohtet ovdan ee. čuovvovaš ulbmilat ja árvovuđdosat:

- Buohkaide seammádássaš sosiála- ja dearvvašvuodafálaldagat.
- Sámi ja dáža kultuvra leat ovttárvosaččat.
- Buorre bálvaluskvalitehta sámi geavaheaddjiide sihkkarasto dáinna, ahte bargit dovdet sámi kultuvrra ja ahte lea bargoveahka, mii máhtta hállat sáme giela.
- Sáme giella, sámi kultuvra ja servodateallin galgá sihkkarastot.

- Ráddehus hálida, ahte Sámediggi ovddida rollas eavttuid buktin ja politihkalaš ráddeadde orgánan dain áššiin, mat gusket sámiide.
- Sámi álbmoga váikkuhanváldi dain áššiin, mat erenoamážit gusket sápmelaččaide, lasihuvvo, nu ahte Sámediggi oažžu ovddasvástádusa eanet doaimmain.

Dearvvašvuoda- ja sosiálasuorggi hástalus lea geavadiis ollašuttit ulbmiliid, ja ávkkástallat dan oktavuodas dieđuid sámi geavaheaddjiid vásáhusduogázis. Plána sisttisdoallá geahčastagaid maid dearvvašvuoda- ja sosiálasuorggi olggobealde. Sápmelaččaide lea hui mávssolaš ahte sin dárbbut váldojit vuhtii, ja ahte sin váldet vuostái seammá gudnejahtimiin go earáge riikkaássiid, vaikko sii hállatge iežaset giela ja gullet iežaset kultuvrii.

«Máנגgabealatvuoha ja ovttadássašvuoha» čuovvula maiddá odđa pasientavuogitvuodálágaid ja lága dearvvašvuodabargiid birra. Lágaid ulbmil lea aiddo fal sihkkarastit geavaheaddji integritehta ja, fuolahit ovttadássašvuodas ja bálvalusfálaldagaid oažžumis. Riekteprinsihpaid ovttadássašvuoda ja olahattivuoda dáfus sáhtta juksat dušše, juos leat doarvá gelbbolaš olbmot, geat fálet olbmuide veahki go sii dan dárbbasit. Ráddehusa politihkka, man ulbmil lea bálkáhít ja gealbudahtit dearvvašvuoda- ja sosiálabargiid, lea danin maiddá dehálaš sámiide. Ráddehus áigu movttiidahtit eambosiid, geain lea sáme giela ja sámi kultuvrra gelbbolašvuoha, váldit dán suorggi oahpu.

1.2 «Máנגgabealatvuoda ja ovttadássašvuoda» duogáš

Dáinna dokumeanttain ráddehus čájeha, ahte Norgga sámi politihkka lea duodas váikkuhišgoahtán odđa servodatsuorggis. Sullii 40 jagi dassái fuomášahtii almmolaš sámi kommišuvdna guovddáseiseválddiide, ahte dearvvašvuoda- ja sosiálapolitihkas galggašii váldit vuhtii sápmelaččaid giella- ja kulturduogáza.

Das ledje unnán bohtosat, earret muhtin ángiris olbmuid fuola nu, ahte dálkkasdiehtaga lohkamii Bergenis áсахedje earresajiid sámi studeanttaid várás. 80-logu beallemuttus áсахuvvojedje sámi ámmátorganisašuvnnat (doaktáriid, buohce-divššáriid, sosiálabargiid ja sosionomaid sierra searvvit). Dat leat leamaš nannosit mielde buktimin ovdan suorggi sámi čuolbmaásahusaid.

Jagis 1987 nannejuvvui sámiláhka ja dan giellanjuolggadusat, mat nannejit vuoigatvuoda sámegiela gulahallamii dearvvašvuoda- ja sosiálasuorggis. Giellanjuolggadusat leat váikkuhan vaikkoba Finnmárkku ja Romssa fylkkagielddaide nu, ahte leat váldigohtán ovdan dákkár áššiid. Finnmárkku fylkkagielda lea jagi 1988 rájes ovddidan doaimmaid sámi álbmoga várás spesialista-dearvvašvuodabálvalusas, ja ráhkadii jagi 1991 fylkkagieldda sámi dearvvašvuoda- ja sosiálaplána (rievdaduvvon manimus jagi 1995). Sosiála- ja dearvvašvuodadepartemeanta lea dorjon Spesialistadoavtterguovddáža ja fylkkagieldda psykiatriija dearvvašvuodafuolahusa Kárášjogas. Go Finnmárkku fylkkagielda lei váldán vuosttaš plánamearrádusa, dáhtui Sámediggi Sosiála- ja dearvvašvuodadepartemeantta ráhkadit riikka-viidosaš plána. Čakčat 1991 namuhii departemeanta lávdegotti, mii galggai ráhkadit plánaevttohusa. Lávdegotti bargu almmustuvai 16.02.95, NOU 1995:6:n, Plan for helse- og sosialtjenester til den samiske befolkning. Čáluš sáddejuvvui dasto gulaskuddamii.

Sosiála- ja dearvvašvuodadepartemeanta dáhtui čakčat 1996 Sámedikki namuhit referánsajoavkku, mii galggai veahkehit departemeantta ráhkadit eanet stuorradiggedieđahusaid, main lea sámi perspektiiva. Seamná jagi álggahii departemeanta geahččalan-programma, mainna čuovvulit NOU 1995:6. Dan olis leat dorjon oahppodoaimmaid mat ovddidit sámi giella- ja kulturádejemii, diehtujuohkima, geahččalan- ja ovddidanbarggu ja dulkoma. Earret eará lea Romssa fylkkagielda ásahan Romssa guovllubuoheceivesu oktavuhtii bálvalandoaimma, mii gohčoduvvo Sámi ossodahkan.

Romssa universitehta Sámi dearvvašvuodadutkama guovddáš (sajuštuvvo Kárášjohkii) áсахuvvo jagis 2001 sosiála- ja dearvvašvuodadepartemeantta ruhtademiin. Guovddáža dutkan-, dokumenteren- ja oahpahušdoaimmat sáhttet leat mearkkašahttit sámi álbmoga dearvvašvuoda- ja sosiálabálvalusaid ovddideamis. 01.01.02 rájes stáhta váldá badjelasaš spesialistadearvvašvuodabálvalusaid eaiggátvuoda. Bálvalus organiserejuvvo viđa guovllu

guovlluguovdasaš dearvvašvuodafitnodahkan, mat doibmet odda dearvvašvuodafitnodagaid lága vuodul. Dat ásaha dearvvašvuodabálvalusaid čadahepmái odda rámmaevttuid. Sámi álbmoga dárbbuid hárrái odastus addá vejolašvuoda geavahit odda stivrenneavvuid.

Árvvoštallama manjá, jagi 2002 lea ráddehusas doarvái vuodđu mearridit, mo stáhta galgá joatkit doaimmaid sámi álbmoga buorrin.

1.3 Lagabut sápmelaččaid oktavuodas dearvvašvuoda- ja sosiálabálvalusaide

Giella

Mánaga sápmelažžii lea dehálaš beassat hállat eatnigielaš ságastaladettiin doaktáriin, sesteriin, sosiálabargiin ja eará dearvvašvuoda- ja sosiálabargiiguin. Giellaváttisvuodaid geažil sáhtta šaddat eahpesihkarvuotta dan hárrái, oažžugo olmmoš fágalaš rievttis iskkadeami ja divššu. Dearvvašvuoda- ja sosiálabargit vuhttet dávjá, leatgo geavaheadjies váttisvuodat buktit ovdan áššiid dárogillii. Dearvvašvuoda- ja sosiálabálvalusas ii dattetge nagot čovdit váttisvuoda. Leat uhccán olbmot, geain lea sámi gelbbolašvuotta, eaige dulkonbálvalusat leat doarvái viidat oažžumis. Mángasat eai mielas muital, ahte sii eai ádde dahje dárbbasit dulkoma. Ovttaskas sápmelaččat eai danin ohcal dearvvašvuoda- ja sosiálabálvalusaid, vaikko sii čielgasit dárbbasivččege veahki. Sihke stáhtas ja buot gielddain ja fylkkagielddain, main orrot sápmelaččat, lea ovddasvástádus giellaváttisvuodaid vuhttiiváldimis, nu ahte geavaheadjiid vuodđovuogitvuodat ollašuvvet. Dearvvašvuodabargiidlága § 10, mii giedahallá dieđuid addima pasienttaide, ja pasientavuogitvuodalága § 3-1, mii giedahallá vuogitvuoda informerejuvvon miehtamii, leat ovdamearkkat dakkár vuogitvuodain.

Sámegiela hállat áidna giellan manát, geat eai leat vel álgán skuvlii, bázahallan olbmot ja boarrásat. Jos sii gártet dikšui muhtin ásahussii, sáhtta dilli leat hui amas sidjiide. Ollu earáidege go ovttagielaigiidda lea váttis gulahallat dárogielain ja áddet dárogielat informašuvnna heahstedilis, omd. buohcuvuoda dahje persovnnalaš váttisvuodaid oktavuodas. Dát joavku galggašii beassat geavahit iežas giela dearvvašvuoda- ja sosiálabargiiguin. Maiddái sápmelaččat, geat máhttet dárogiela, vásihivčče bálvalusaid buorebun, juos sii gulahalašedje sámegillii. Sámegiella ii nappo galgga leat unna ovddožin, maid juolludit dušše daidda, geat dan eanemusat dárbbasit.

Kultuvrralaš gulahallan

Dearvvašvuoda- ja sosiálabargiid ja sápmelaččaid gaskasaš kultuvrralaš gulahallanválttisvuodat šaddet das go bargit eai dovdda eaige ádde sámiid duogáža ja sin jurddašan- ja eallinvuogi. Sámi kultuvrii gullá maiddá teknologalaš modernitehtta, mii ovtastuvvo vuosttažettiin sámi, iige norgga stuorraservodaga árvvuiguin. Nuppe dáfus leat dán áigge maid ollugat, geaid ruohttasat leat sámi birrasiin, muhto geat ieža eai šat meroštala alcesseaset sámi identitehta.

Mánegasat ballet deaivvadeami norgga bargiiguin, earret eará dearvvašvuoda- ja sosiálabargiiguin. Dasa lea váikkuhan dáruiduhttinproseassa garra deaddu ahte buohkat galget leat seammálaganat. Boađusin leat mánnga buolvvas identitehtaválttisvuodat ja heajos iešdovdu. Nubbi, mii váikkuha, lea ahte dearvvašvuoda- ja sosiálabargit barget geavaheaddjiiguin dakkár vugiiguin, mat leat sámi kultuvrra dáfus apmasat. Sámit soitet erenoamážit amašit norpmat, mo geavaheaddjit galggašedje láhttet ja ásašviesuid fysihkalaš iešvuodaid, nugo guhkes váccahagaid ja oktasašvuoda vailuma.

Sámi ássiin lea nana árbevierru veahkehit ieš iežas persovnnalaš fierpmádagaid vehkiin. Dan láhkai sii eastadit dearvvašvuodaváttuid ja čovdet persovnnalaš váttisvuodaid. Sápmelaččat sáhttet vásihit váttisin oazžut dearvvašvuoda- ja sosiálabargiid doaimat ovtas sin resurssaiguin, nu ahte dat dievasmahtášedje guhtet guoimmet. Dearvvašvuoda- ja sosiálabargit sáhttet eahpidit lagaš birrasa álbmotdálkkodeami ja vuoinjalaš doarjaga. Olmmoš sáhtta dan geažil dovdat, ahte ferte válljet, geavahago almmolaš bálvalusaid vai viežžago fámuid lagaš birrasistis ja kultuvrrastis. Boađusin sáhtta leat ambivalensa dahje passiviseren. Erenoamážit psykososiála váttisvuodaid oktavuodas sápmelaččat luhttet dábaččat eambo lagaš birraseaset. Mánegasat eai jáhke, ahte fidnomáhtolaš veahkeapparátta sáhtta áddet sin dili. Muhtumat válljejit njulgestaga eallit bákčasiiguin ja váttisvuodaiguin ozakehtta veahki.

Fágabargiid váilevaš giella- ja kulturamáhttu sáhtta ráddjet bálvalusaid čadaheami, ja hehttet gulahallama ja ovtasbarggu bargiid ja sámi geavaheaddjiid/lagaš olbmuid gaskka. Juos ii gulahala albmáláhkai, lea váttis oazžut geavaheaddjiid oahppat, hárbhallat ja veahkehit ieš iežas. Muhtin sámi geavaheaddjiid hárrái vásset áiggit, ovdal go sii luohtti gohtet dearvvašvuoda- ja sosiálabargiide, ja sii sáhttet ovdanbuktit váttisvuodaid eahpenjuolggá. Danin sáhttet konsultašuvnnat ádjánit.

NOU 1995:6 cealká earret eará ahte «en sentral erfaring for mange samer [er] at de kan forvente å bli feiltolket når det skal forholde seg til norske offentlige institusjoner. Mange har også erfaringer i å mislykkes når de skal forklare kompliserte sammenhenger i eget liv, og de unngår derfor slike situasjoner så langt som mulig» (mánnga sápmelačča guovddášvásašus [lea] ahte lea vuordimis, ahte sii áddejuvvojit boastut norgga almmolaš ásašusaid oktavuodas. Mánegasat leat maid vásihan, ahte sii leat bártidan geahččallettiineaset čilget mohkkás áššiid iežaset eallimis, ja nu sii vigget nu guhkás go vejolaš vealtat dakkár dilálašvuodaid). Sámi geavaheaddjit hállet dávjá metaforaiguin ja sis leat ollu eará gulahallanvuogit go giella. Dan geažil galgá divvššár dovdat sámi kultuvrra, ja galggašii maid sáhttit váldit analyhtalaš gaskka. Sáhtta leat váttis earuhit, goas geavaheaddji dávdamearkkain lea juoga dahkamuš kulturduogážiin.

Sámi geavaheaddjiid dili geahppánivččii sakka, juos sin livčče dikšumin bargit, geain lea dovdut dakkár kulturáššiin. Dat váikkuha ollu dasa, mo olbmot vásihit bálvalusaid, ja oáččošii sin dovdut stuorát oadjebasvuoda. Berre sáhttit vuordit ahte guovllus, gos sámit orrot, diedášedje ja dovdášedje buot bargit kultuvrralaš áššiid dihto unnimusmeari veardde.

1.4 Riektegeatnegasvuodát sámi geavaheaddjiid ektui

Doaimaplána vuodduuvvá rivttiid dáfus sámi giellanjuolggadusaide (láhka Sámedikki birra ja eará sámi riektedilálašvuodaid birra, 12.6.1987 nr. 56), sosiálabálvalusláhki mii lea ásašuvvon 13.12.1991 nr. 81, ja 2.7.1999 dohkkehuvvon pasieantavuoigatvuodaláhki, nr. 63 ja láhki dearvvašvuodabargiid birra, nr. 64. Maiddá olmmošvuoigatvuodaperspektiiva lea doaimaplána vuoddu. Plána vuodduuvvá riikkaidgaskasaš riektenjuolggadusaide ja norpmaide, maid Norga lea dohkkehan. Ráđdehus hálida erenoamážit buktit ovdan ILO-konvenšuvnna nr. 169 eamiálbmogiid ja čearddaid birra iehčanas stáhtain, jagi 1966 ON-konvenšuvnna siviila ja politihkalaš vuoigatvuodaid birra artihkal 27, ja Eurohpa šiehtadusa guovllu- dahje unnitlogugielaid hárrái.

Dearvvašvuodalágit sihkkarastet geavaheaddjiid vuoigatvuoda oazžut dárbbášlaš dearvvašvuodaveahki ja dieduid, maid sii áddejit, seammásgo dearvvašvuodabargiid ja sin bargoaddiid geatnegasvuohta lea fállat fágalaččat dohkálaš dearvvašvuodaveahki - mii lea dohkálaš maiddá gulahallama dáfus

Sámi álbmotdálkkodeapmi ja árbevierut

Sámi álbmotdálkkodeapmi lea mánggadáfot doaba. Dasa gullá luonddudálkasiid, nugo urttaid, rásiid, lasttaid, guobbariid ja murjjiid geavaheapmi ja erenoamážit iešgudetlágan bohccobuktagiid geavaheapmi dálkkasin. Sápmelaččat leat maid geavahan seammálágan álbmotdálkkodeami, go máilmmi nuortta-osiinge, omd. guhppen ja boaldán báhkoliid (moxa). Álbmotdálkkodeapmái gullet dasa lassin oskkoldat- ja magikkalaš oainnut ja dálkkodanvuogit. Ovdal go kristtalašvuohhta bodii Sápmái lei noaiddis erenoamáš rolla oaidnilin ja dálkkodeaddjin. Dálkkodanvuohki, mii dán áigge geavahuvvo vehá eará láhkai, lea sátneráidduid lohkan, mii dálkkoda buohccuvuoda. Dán áigge «lohkamis» lea kristtalašvuoda hápmi ja sisdoallu, ja dan vuoddu lea sápmelaččaid lestadiánalaš morráneapmi. Ovdakristtalaš oskkus oktavuohhta lundui lei mearkkašahtti, kristtalašvuodas fas deattuhit vuoiñjalaš odasmuvvama. Lagaš oktavuohhta lundui lea dattetge ain dehálaš sámi kultuvrii ja dasa, mo sámit jurddašit dearvvašvuoda ja buohccuvuoda hárrái. Daningo sámi guovlluide ásahedje manjit dearvvašvuodabálvalusaid, iešrádálaš álbmotdálkkodeapmi lea ain sápmelaččaide dehálaš. Lea mávssolaš dokumenteret jurddašanvuogi, mii laktása dálkkodanmáhttui, ja mo dat geavadis čadahuvvo. Molssaevttolaš dálkkasdiehtaga našunála dutkanguovddáš ja Sámi dearvvašvuodadutkanguovddáš (goappašat fágabirrasat gullet Romssa universitehta vuollái) berrejit sáhttit oassálastit dán bargui.

Čállosa vuoddu lea NOU 1998:21 Alternativ medicin

geavaheaddjiiguin. Sámiláhka meroštallá sáme giela hálddašanguovlun Kárášjoga, Guovdageainnu, Unjárgga, Deanu, Porsáŋgu ja Gáivuona gielddaid. Dain gielddain lea geavaheaddjiin vuoigatvuohhta oažžut bálvalusaid sáme giellii sihke čálalaččat ja njálmmálaččat; ja sis lea maid vuoigatvuohhta dulkomii dallego ii leat vejolaš oažžut sáme gielat bálvalusa (vrd. sámilága §§ 3-2, 3-3 ja 3-5). Vuoigatvuodat gustojit maid Romssa ja Finnmárkku fylkkagieldda ja stáhta bálvalusaid ektui, mat gokčet namuhuvvon gielddaid.

Dearvvašvuoda- ja sosiálasuorggi ovddasvástádusjuohku meroštallá, geas lea ovddasvástádus ollašuttit dán suorggis giellalága gáibádusaid. 01.01.02 rájes ovddasvástádusjuohku lea dákkár:

- *Stáhtas* lea ovddasvástádus oadjofálaldagain, buohcceviesuin ja eará spesialistadearvvašvuodabálvalusain (masa gullá miella-dearvvašvuodasuodjalus), ja stáhta geahččoortnegiin.
- *Fylkkagielddain* lea ovddasvástádus bátnedearvvašvuodabálvalusas, bearaš-suodjalusas, gárrenávnnasfuolaheami spesialiserejuvnon osiin ja mánáidsuodjalusas.
- *Gielddain* lea ovddasvástádus dábálašdoavtterbálvalusas, fysioterapijabálvalusas, jordamorbálvalusas, dearvvašvuodaguovddáš- ja skuvladedarvvašvuodabálvalusas ja dikšun- ja fuolahanbálvalusain. Gielddain lea psyhikkalaš dearvvašvuodabarggu, gárrenávnnasdivišu ja mánáidsuodjalusa vuosttaš dikšundási, ja dain

lea ovddasvástádus eará sosiálabálvalusain.

- Juos gielddat, fylkkagielddat ja guovlluid dearvvašvuodafitnodagat dahket soahpamušaid priváhta aktoraiguin, mat čadahit bálvalusaid, dalle priváhta aktorain lea ovddasvástádus das, ahte geavaheaddjit ožžot sidjiide heivehuvvon informašuvnna, vrd. pasientavuoigatvuodalága § 3-5.

Sámilága giellanjuolggadusat leat vuoduštuvvon kulturpolitihkalaččat. Hálddašanguovllu guoskevaš ráddjehus lea rivttiid dáfus minima, unnimusmearri. Kulturdepartemeantta áigumuš lea, ahte maiddái eará gielddat ja fylkkagielddat/bálvalanbiret ángiruššet vai dat sáhttet fállat giela dáfus heivehuvvon bálvalusaid. Jos geahččá dearvvašvuodarievtti geahččanguovllus, de ii gáibádus áddehahtti dieđuid oažžumis čatnas giellalága ráddjehusaide, veardit ee. pasientavuoigatvuodalága § 3-5:in. Seammá guoská vuoigatvuhtii oažžut dárbbalaš dearvvašvuoda-veahki, ovdamearkka dihte juos giellahehttehusat eaktudit doaimmaid, maiguin rievttis guorahallan, diagnostiseren ja dikšu sáhttet sihkkarastot.

Go bálvalusbargit deaivvadit sámi geavaheaddjiiguin hálddašanguovllu olggobealde, sii fertejit hávis hávvái árvoštallat, gáibiduvvogo gielaláš heiveheapmi. Sámi álbmoga bálvalusfálaldagaid dási oppalaš lokten eaktuda, ahte ángiruššet sámilága giellanjuolggadusaid hálddašanguovllu olggobealde. Guovttegielalašvuodarudat juolluduvvojit dattetge dušše guovllu siskkobeallai, ja buot dearvvašvuoda- ja sosiálasuorggi doaimmat, main lea ovddasvástádus

sápmelaččain, leat doppe. Juohke gielddas lea dattetge geatnegasvuohka ángiruššat dan ovdii, ahte sámi bargit bálvalivčče sámi geavaheaddjiid, ja juos dat ii leat vejolaš, de geavahuvvo dulka.

Dearvvašvuoda- ja sosiálalágaid vuodđun lea buorre muddui gielddaid iešstivrejupmi. Gielddat ja fylkka-gielddat besset oalle friija meroštallat, mo sii hábmejit bálvalusaid ja galgetgo sii guldalit iešguđet geavaheaddji-joavkkuid. Seammás ILO-konvenšuvdna nr. 169 addá álgoálbmogiidda vuoigatvuoda dearvvaš-vuodabálvalusaide, maid sii ieža stivrejit ja gozihit. Jus bálvalusfálaldat lea hejot heivehuvvon sámi geavaheaddjiid ektui, de dan sáhtá atnit Norgga riikkumuššan riikkaidgaskasaš riekte-geatnegasvuodaid hárrái. Geavadis lea váttis juridihkalaččat árvvoštallat, goas fálaldat lea nu heittot. Ráđdehusa mielas báikkálaš iešstivrejupmi ja sámi geavaheaddjiid ovdanbuktin dárbbut sáhttet mannat ruossalassii. Ráđdehusas lea ovddasvástáduš dakkár ruossalasvuodaid čoavdimis. Ráđdehus áigu danin ovttrasáđiid Sámedikkiin álggahit dialoga Gielddaid guovddášlihtuin (Kommunenenes Sentralforbund) sámi álbmoga dárbbuid birra. Guovlluidd dearvvašvuodafitnodagaid ja eará stáhta doaimmaid hálddahasstivremis SDD:s lea vejolaš váikkuhit njuolggabut.

1.5 Doaimmat, maiguin loktet bálvalusaid dási

Geavaheaddjiid oassálastin ja ovttasbargu buoret dearvvašvuoda ovdii

Sámi álbmogii lea ovdun, juos geavaheaddjit besset oassálastit ja ovttasbargat dearvvašvuoda- ja sosiálasuorggi iešguđet aktoraiguin. Sáhttit buoridit bálvalusaid ja bajidit geavaheaddjiid duhtavašvuoda juos:

– *ovttasdoaimmat bálvalusdásis*

- Bálddalastit doaimmaid bálvalussurggiid rájaid rastá
- Ovttasbargat bálvalusfálaldagaiguin ja barggahit olbmuid geográfalaš rájaid rastá
- Ovttasbargat hálddašandásiid gaskka
- Ovttasbargat Sámedikkiin, sámi servviiguin ja ásahusaiguin

– *ovttasdoaimmat go geavaheaddji deaivvada dearvvašvuoda- ja sosiálabargiin*

- Ovttasbargat geavaheaddjiiguin ja sin persovnnalaš fierpmádagain
- Dohkkehit persovnnalaš sávaldagaid geavahit álbmotdálkkodeami ja guvhilláriid
- Heivehit sáme-gielat oskkubálvalusaid

Dan sadjai ahte fállat bálvalusaid dihto joavkkuide, omd. boarrásiidda dahje doaimmahehttejuvnon olbmuide, sáhttit bálvalusaid gaskasaš ovttasbargguin ovddidit báikkálaš servodaga, mas váldet vuhtii buot ássiid. Dan ollašuttimis lea dehálaš bargat ovttas eaktodáhtolaš servviiguin. Báikkálaš bargit ja hálddahas galget maid sáhttit oahpásmuvvat persovnnalaš fierpmádagaiguin, mat doibmet sámiid veahkkevuogádahkan.

Sápmelaččat eai mánggain gielddain oassálaste searvedoaimmaide nu ángirit, go eará ássit, eige čoahkkan daid sájiide, main lea stuorámus mearkkašupmi báikkálaš servodagas. Erenoamážit máttasámi guovlluin leat sápmelaččain iežaset fierpmádagat, maid servodaga eará oasit eai olus oainne. Danne sáhtá geavvat nu, ahte sámiid dárbu dearvvašvuoda- ja sosiálabálvalusaide, mat buorebut livčče olámuttos, ii fuomášuvvo. Sámi fierpmádagat ollet dávjá gielddarájaid rastá, ja danin veajášii leat buorre, juos gielddat barggašedje ovttas. Vuosttaš lávkin sáhtášii bovdet sámiseruviid oassálastit gielddaid plánenproseassaide. Maiddái sámi fágabirrasiiin ja ásahusain sáhtá jearrat ráđiid.

Buoret kvalitehtta sámi giella- ja kulturgelbbolašvuodain

Buorre bálvaluskvalitehtta eaktuda, ahte sámi geavaheaddji sáhtá váttisvuodaid haga gulahallat dearvvašvuoda- ja sosiálabálvalusaid bargiiguin. Dat eaktuda ahte:

- Bargit dovdet sámi kultuvrra, historjjá ja servodatdiliid vuodđoáššiid
- Bargit, geat bálvalit sápmelaččaid, hálddašit sáme-giella
- Bargit sáhttet oazžut dulkka, dallego giellamáhttu váilu
- Bargit áddejit dan vuodul geavaheaddjiid sávaldagaid
- Bargit dihtet, gos bagadallan lea oazžumis dallego ieža eai hálddaš dili
- Sámi geavaheaddjit ja sin lagaš olbmot ožžot doarvái áige-guovdilis dieđuid dearvvašvuoda- ja sosiálabálvalusaid birra ja eastadandoaimmaid birra

Diehtujoohkin ja gulahallan leat deháleamoš áššit, go suokkardallat makkárin buot geavaheaddjit vásihit kvalitehta. Norgga buorredilistáhta vuodduuvvá ovtadássásašvuoda ideologijai, mii ii rádjášuva dasa, ahte buohkat galget leat seammálgárganat formála vuoigatvuodaid ja geatnegasvuodaid ektui. Mángeii vurdojuvvo, vaikko vel ii jitnosit daddjoge, ahte almmolaš bálvalusaid geavaheaddjit livčče seammálgárganat maiddáii kultuvrra dáfus dahje sii unnimusat láhttešedje dážaid váldooasi láhkai, go sii geavahit dákkár bálvalusaid. Čuovvumuš sáhtta leat, ahte sápmelaččat eai oaččo seammá ávkki bálvalusain go eanaš dážat. Dat rihkku politihkalaš ulbmila, man mielde ovttárvosaš bálvalusat, olahttivuohta ja bálvalusaid bohtosat galget leat buohkaide nu seammálgárganat go vejolaš.

Eaktu ášši njulgemii lea, ahte sihke bargit, hálddahus ja politihkalaš orgánat dohkkehit Norgga historjijálaččat mángekultuvrralaš servodahkan. Bargiid guottut mearkašit seammá ollu bálvaluskvalitehtii go fáktadieđut geavaheaddjiid giela ja kultuvrra birra. Galggašii maid dovdat eanetlogu ja unnitlogu gaskavuoda, ja diehtit mo olbmot vásihit gullelašvuoda unnitlohkui. Dakkár kulturáddejumi oahppá buoremusat, go bidjá oahpahusa vuodđun geavaheaddjiioavkku, geaid bargit šaddet bálvalit, dán oktavuodas sápmelaččaid bokte. Go vuos dovda ovttá unnitlohkoálbmoga, lea álki fuobmát oahpes minstariid maiddáii eará unnitloguidd diliin.

Dehálaš vuohki lea bálkáhít bargiid, geain juo lea sámi giella- ja kulturáddema gelbbolašvuoha. Galggašii maid ovddidit «sámi eavttuid ja kultuvrralaš gáibádusaid» fágagelbbolašvuohan, ja ovttaidit dan ee. sámi ássanguovlluidd dábálašdoavtterbálvalussii, dearvvašvuodaguovddáza doaimmaide ja bátnedearvvašvuoda bálvalusaide. Go geavaheaddji ja dikšu sámasteaba ráđđádallamis, lassána sudno gaskasaš luohttámuš. Váldoprinsihppa lea, ahte geavaheaddji ja bargit galget gulahallat njuolggá

geavatkeahhtá dulkka. Dan geažil lea dehálaš ávžžuhit bargiid sámástit ráđđádallamiin.

Ii leat vealtakeahhtá doarvái ahte ovttaskas olbmot máhttet sáme giela dahje dovdet sámiid kultuvrra ja historjijá, go leat ordnemin ovtadássásaš bálvalusfálaldaga sápmelaččaide. Veadjá leat nu, ahte olles ásašhus galgá vuhttot sámiid diliid ádden ja gudnejahttin. Sáhtta omd. buktit sámiid árvvuid čielgasit oidnosii, dahje ovttasdoaimmat odđa vugiid mielde bálvalussurggiid rájáid rastá ja lagaš olbmuiguin/persovnnalaš fierpmádagaiguin. Ollašuhhtimis dárbbášit ollu sámi bargiid, ja veajášii leat buorre, juos ásašhus maid livččii sámi guovllus.

Ipmilbálvalusat ja eará oskkoldatbálvalusat/-girjjet leat hui mávssolaččat ollu sámi geavaheaddjiide.

Dearvvašvuoda- ja fuolahusašasahusat berrejit bargat ovttas girkuin ja daid searvegottiiguin, maidda geavaheaddjit gullet, nu ahte sii sáhttet fállat bálvalusaid ja girjjiid sáme giellii.

Sámi geavaheaddjiid ovttárvosašvuoha eaktuda, ahte dearvvašvuoda- ja sosiálabálvalusas geavadis leat eanet sáme gielat bargit, go maid sámi geavaheaddjiid dárbu sierranassii gáibida. Dalle, go bargit eai bálval sápmelaččaid, sii barget eará geavaheaddjiid buorrin. Go eará geavaheaddjit ožžot bálvalusaid guovttegielat bargiin, čalmmustahtto sáme giella ja sámi kultuvra ja vejolaš ovdagáttut sáhttet geahppánit. Das lea juo árvu alldes.

Ráđdehusa ulbmil lea fállat ovttárvosaš bálvalusaid. Dan ollašuhhtin sáhtta gáibidit oktagaslaš heivehusa dálá ráhkadusa siskkobeallai. Bálvalusaid sajáiduvvan sámi guovlluide sáhtta buoridit dili. Dalle sáhtta beaktilit háhkat guovtte- ja maiddáii golmmagielat (maiddáii suomagielat) gelbbolašvuoda. Ii leat áigumuš ásašhit sierra bálvalusaid dušše sámi álbmogii. Sámi kultuvrra galgá dahkat čalmmusin seammás go sápmelaččat ieža besset nannoseappot váikkuhit bálvalusaid ja eastadandoaimmaid hábmemii.

2. ROLLAJUOHKU JA OVTTASDOAIBMAN

2.1 Sámepolitihkalaš perspektiivat

2.1.1 Sosiála- ja dearvvašvuoda-departemeantta ja Sámedikki gaskavuohhta

Sosiála- ja dearvvašvuodadepartemeanttas lea ovddasvástádus das, ahte sámi perspektiiva lea mielde dehálaš dearvvašvuoda- ja sosiálapolitihkalaš guorahallamiin ja mearrádusdokumeanttain, nugo stuorradiggediedáhusain, doaibmaplánain, bušeahttajuolludemiin, lágain, láhkaásahemiin ja bagadusmateriálain. Sosiála- ja dearvvašvuoda-departemeanta dárbbasa Sámedikkis rádiid dan barggus, nu ahte stáhta dearvvašvuoda- ja sosiálapolitihka kvalitehta sáhtášii sihkkarastit sámepolitihkalaš oaidninsajis. Departemeanta dárbbasa maid rádiid hábmedettiin sámi almmolaš diehtujuohkima ja sámi dulkonbálvalusa. Sámediggi berre dasa lassin ieš váldit álgaga dearvvašvuoda- ja sosiálapolitihka áššiide, mat gusket sámi álbmogii. SDD áigu nannet Sámedikki hálddahusa ee. nu ahte dat dahkko vejolažžan. Sámedikki oassálastin sáhtta čuovvuluvvot ovdamearkka dihte guovlluguovdasaš dearvvašvuodafitnodagaid eaiggátstivremiin (gč. kap. 3.4). Departemeanta áigu deattuhit sámepolitihkalaš áššiid johtočállagiin ja raporterengáibádusain, ovdamearkka dihte mielladearvvašvuoda, boarrásiidfuolahusa, borasdávdufuolahusa ja bargiid-rekruterendoaimmaid buoridanplánaid oktavuodas. Sámedikkis lea vejolašvuohhta váikkuhit maiddá dalle, go iešguđet dokumeanttat sáddejuvvojit gulaskuddamii.

Sosiála- ja dearvvašvuodadepartemeantta ja Sámedikki rollajuohku galgá beassat ovdánit vehážiidda. Ráđdehussii lea mávssolaš ovttasbargat Sámedikkiin ja čoavdit gažaldaga das, geas galgá leat ovddasvástádus iešguđet erenoamáš bálvalusain, mat leat sápmelaččaid várás. Ieš dearvvašvuoda- ja sosiálabálvalusaid jodihanovddasvástádus čatnasa ain seammá hálddahusorgánaide, go riikka earáge guovlluin. Gielddain lea dearvvašvuoda- ja sosiálasuorggis viiddis iešstivrejupmi. Ráđdehus áigu

Sámedikkiin guorahallat dan rolla gieldda dearvvašvuoda- ja sosiálabálvalusaid organiserema ja ovddideami ektui.

Sámedikki rolla ráđdeaddi instánsan vida davimus fylkkagielddas ja Hedmárkku fylkkagielddas vuodduuvvá Birasgáhttendepartemeantta johtočállagii T-3/98 B «Arbeidet med fylkesplanene» (bargu fylkkaplánaiguin). Sámediggi sáhtta maid buktit cealkámušaid guovlluid dearvvašvuoda-fitnodagaid jahkediedáhusain ja plánaárvalusain (gč. kap. 3.4).

Jagi 1999 rájes lea dearvvašvuoda- ja sosiálabálvalusa ovddidandoaimmaid doarjjaruđaid hálddašeami eanaš oassi sirdojuvvon Sosiála- ja dearvvašvuoda-departemeanttas Sámediggái (4.6 miljovna ruvno jahkái 2001). Doarjjarudaiguin Sámediggi sáhtta vuoruhemiidis mielde addit doarjaga kvalitehtaloktendoaimmaide gielddain, fylkkagielddain ja oahppoásahusain, buohtastahte kap. 1.5.

Sámediggi sáhtta šiehtadit lagabut departemeanttain, ja oážžut hálddašandoaimmaid ovttaskas dearvvašvuoda- ja sosiálabálvalusa doarjjadoaimmaid oktavuodas. Diehtujuohkinbálvalusa ovddasvástádus sirdojuvvo Sámediggái. Sosiála- ja dearvvašvuoda-departemeanta mearrida juohke jagi dakkár doaimmaid ja eará doaimmaid ángiruššanrámmaid. Doarjjaruđaid hálddašeapmi lea leamaš mávssolaš lávki Sámediggái dearvvašvuoda- ja sosiálasuorggi gelbbolašvuoda háhkamis. Áššemeannudan-kapasitehta nannemii lea dattetge ain stuorra dárbu. Sámediggái šaddá buoret vuoddu iehčanasat hábmet politihkas, ja dat nanne rolla eavttuid buktin ráđdehusa sámipolitihkkii dearvvašvuoda- ja sosiálasuorggis.

2.1.2 Hálddašandásiid bálddalastin ja bálddalastin geográfalaš rájáid rastá

Ráđdehus galgá koordineret sámepolitihkalaš stivrejumiid eará stivrensignálaiguin, maid dat addá

guovlluid dearvvašvuodafitnodagaide, fylkka-gielddaide, gielddaide ja iešgudet bálvalansurggiid stáhta ásausaide. Nana beroštumi haga sáhttet sámii perspektiivvat álkit báhcit duogábeallai go báikkálaš dásis ollašuttigoahtit dearvvašvuoda- ja sosiálapolitihkalaš ángiruššamiid. Sáhtta maid geavvat nu, ahte sámii doaimmat dahkkojit soahtáhagas, ja báikkálaš, koordinerekeahes álgagiiguin, nu ahte ollislaš resursamearis, mii geavahuvvo sámii álbmoga buorrin, ii oaččo doarvái buori beaktilvuoda.

Dearvvašvuoda- ja sosiálasuorggi sámii fágagelbbolašvuoda galgá ovddidit ja geavahit gielddaid, fylkkagielddaid ja guovlluid dearvvašvuodafitnodagaide ovttasbarggus, ja geográfalaš rájáid rastá. Stáhtas lea bajimus ovddasvástádus dan ollašuttimis. Mánngga sajis ii leat vuoddu sierra sámii fágabirrasiid, ja sihke bálvalusaid fálliide ja geavaheaddjiide lea ovdun, juos gievrat aktor veahkeha geahnoheappu. Vai sámii geavaheaddjiide sáhtášii fállat gielalaččat bures heivehuvvon bálvalusaid, sáhtta ovttaskas dáhpáhusain leat jierpmálaš dikšut pasientta nuppi gielddas/fylkkagielddas, dahje geavahit vuoigatvuoda ieš válljet buohcciviesu.

Buot dát dilálašvuodát čujuhit dan guvlui, ahte sámiiid várás oaivvilduvvon doaimmaid hárrái galggašii nannet oktavuoda sierra hálddašandásiid gaskka ja sierra geográfalaš guovlluid gaskka. Lea mávssolaš, ahte stáhta bajimus dási ovddasvástádusas, mii das lea sámii álbmoga dearvvašvuodabálvalusaid hábmemis, lea čielga organisoavrralaš sadji. Davvi-Norgga guovllu dearvvašvuodafitnodat (Helse Nord) sáhtášii leat ulbmillaš organisoavrralaš rámma ráddehusa sámedipolitihka čađaheapmái ja spesialistadearvvašvuodabálvalusa bálddalastindárbbui. Guovlluid dearvvašvuodafitnodagat ja ovttaskas dearvvašvuodafitnodagat (doaimmat, maid čadahit guovlluid dearvvašvuodafitnodagain) sáhttet ovddidit ovttasbarggu, masa gielddat maid oassálastet, ja mii meannuda čuoibmaásahemiid sihke spesialistabálvalusaid ja gielddaid gaskavuoda hárrái ja gielddarájáid rastá. Stáhta ásausat, mat leat guovllu olggobealde, sáhttet dárbbu mielde čadnot ovttasbargui.

Sámiide oaivvilduvvon doaimmaid prográmmastivra, mii livččii Helse Nord ja Helse Midt-Norge oktavuodaš, sáhtášii leat ulbmillaš gaskoapmi, mainna ollašuttit ovttasbargguid geográfalaš ja hálldahuslaš rájáid rastá, ja mainna sáhtášii ollašuttit doaimmaid, maid buktit ovdan «Mánnggabealatvuoda ja ovttađassásašvuoda» -

plánas. Dat eaktuda, ahte Sámediggi, mánngga fylkka dearvvašvuodafitnodagat ja dihto gielddat, main orrot ollu sápmelaččat, oassálastet. Helse Nord sáhtta dádi mielde ovdánit bargoneavvun guhkes áiggi ángiruššamis sápmelaččaid várás oaivvilduvvon doaimmaid hárrái. Dán láhkai oažžut buorebut koordinerejuvvon ja beaktilut ángiruššama, go aivve fal prošektadoaimmaiguin. Nannosat ángiruššama Helse Nord olis galgá árvoštallat dárkileappot kapihttalas 1.2. namuhuvvon árvoštallama maŋŋá, ja juos Sámediggi lea ovttaoavvilis. Sámedikkis galget leat doarvái hálldahuslaš resurssat ja duodalaš váikkuhanváldi doaimmaid hábmemii ja ruđaid geavaheapmái.

DOAIMMAT:

- 1. SDD áigut ruhtadit Sámedikki hálldahussii fásta virggi, mii bargá aiddo dearvvašvuoda- ja sosiálasuorggi čuoivulemiin, nu ahte Sámediggi ovddida ain rollas, masa gullá sámedipolitihkalaš eavttuid buktin dearvvašvuoda- ja sosiálasuorggis.**
- 2. SDD áigu doarjut iešgudet hálddašandásiid ovttasbarggu ja bálddalastima geográfalaš rájáid rastá, mii ovddida sámii álbmoga dili.**

2.2 Riikkaviidosáš diehtujuohkindoaimmat

Sámii hálddašanguovllu almmolaš eiseválddit leat Sámilága vuodul geatnegasat juohkit dieđuid bálvalusfálaldagaideaset birra sámedigilli. Dearvvašvuoda- ja sosiálasuorggis lea ovttaskas geavaheaddjiin dasa lassin vuoigatvuoda oažžut sámedigielat bálvalusaid. Dat gusto čálalaš (galbbat, gihppagat, čállagat ja skovit, sihke pasientagirji juos geavaheaddji dan gáibida) ja njálmmálaš diehtujuohkimii. Stáhtas lea ovddasvástádus jorgalahttit dieđuid, main lea mearkkašupmi olles sámii álbmogii. Dat gusto vuosttažettiin dokumeanttaide, mat čilgejit ođđa dearvvašvuoda- ja sosiálapolitihkalaš ođastusaid ja njuolggadusaid rievdeamei, ja oppalaš diehtujuohkimii iežas vuoigatvuodaid birra, sierralágan dearvvašvuodaváttuid/sosiála váttisvuodaid hehttemii ja dikšui. Go stáhta váldá badjelasas spesialistadearvvašvuodabálvalusa ovddasvástádusa, de dat oažžu maid viidat ovddasvástádusa bálvalusdiehtujuohkimis.

Sámi servodagas váilu muhtin muddui árbevierru váldit vuostá almmolaš diehtujuohkima dakkár hámis, go dat addojuvvo. Guovddáseiseválddiid ja gieldda dearvvašvuodabálvalusa sierralágan diehtujuohkin-geahččaleamit leatge danin dehálaččat. Erenoamáš hástalus lea lágidity fáhkaválmmašvuoda, nu ahte heahtediliin sáhtta juohkit dieđuid sámegillii. Dan mearkkašupmi bodii čielgasit ovdan Černobyla lihkohisvuoda oktavuodas. Erenoamážit fáhkadiliin lea dehálaš oážžut buriid rávvagiid, movt dieđuid galgá heivehit ulbmiljovkui. Galgá árvoštallat dieđuid njálmmálaš juohkima eaktodáhtolaš servviid ja persovnnalaš fierpmádagaid bokte sihke dearvvašvuoda- ja sosiálabálvalusain ja daid olggobealde.

Sámegiella ja sámi informašuvdna gullet ráđdehusa ángiruššansurrggiide. Ulbmil lea čuovvulit sámi lága áigumušaid ja vuoigatvuodaid sámegiella viidasut geavaheamis, erenoamážit guđa gielddas, mat gullet sámi lága giellanjuolggadusaid hálddašanguvlui.

Sámediggái juolluduvvo ovddasvástáduš dearvvašvuoda- ja sosiálasuorggi almmolaš sámi diehtobálvalanguovddáža jodiheames. Dakkár sadji livččii hui ávkkálaš, mii dovddašii buot sámegielat dearvvašvuoda- ja sosiálafágalaš diehtujuohkima ja fágagirjjálašvuoda, mii lea gávdnamis, ja mii maiddá sáhtášii mitalit, geas lea fágagelbbolašvuoha gudege bálvalusain.

Guorahallan, maid Sámi ealáhus- ja guorahallanguovddáš Sámi giellaráđi ovddas čadahii sámegiella hálddašanguovllus jagis 2000, čájehii ahte dušše 11 % sis, geat hálidivčče sámi sámi dearvvašvuodabálvalusaid olis, dahket dan, vaikko 70 proseanttas guovllu dearvvašvuoda- ja sosiálaásahusain leat sámegielat bargit. Dat lea aiddo dat servodatsuorgi, mas geavaheaddjiin lea stuorámuš sámi sámi beassat sámi sámi, erenoamážit doaktára luhte ja sosiálakantuvrras.

DOAIMMAT:

- 1. Sosiála- ja dearvvašvuodadepartemeanta áigu ruhtadit dearvvašvuoda- ja sosiálasuorggi riikkaviidosaš sámi diehtujuohkinbálvalusa. Sámediggi jodiha bálvalusa, man ulbmil lea juohkit sámi- ja dárogillii dieđuid olbmuid, fágabargiide ja suorggi hálldahusaide. Bálvalus galgá juohkit dieđuid sámi dilálašvuodain, sámi geavaheaddjiid heiveheami dárbbuin, sin vuoigatvuodain, ja gaskkustit oktavuodaid sámi fágabargiide.**

- 2. SDD áigu nannet lágaid, njuolggadusaid ja eará diehtomateriála jorgalanbarggu. Odda lágat galget jorgaluvvot sámegillii.**

- 3. Dearvvašvuodafitnodagain ja eará stáhta ásašusain lea ovddasvástáduš bidjat doarváid rudaid geavaheaddjiide oaivvilduvvon diehtomateriála jorgalahttimii sámegillii.**

2.3 Dulkonbálvalus

Dulkon lea dohkálaš minimačovvdus vai dearvvašvuoda- ja sosiálabargit gulahalašedje sámegielat geavaheaddjiiguin. Nu guhká go váilot sámegielbargit, lea vealtameahttu dulkot. Dilli joatkášuvvá dákkárin guhkás boahpteáigái. Dulkonbálvalusat eai leat viidasit oážžumis, ja daidda lea mihtilmas ahte dulkageavahanrutiinnat leat soittolaččat. Dearvvašvuoda- ja sosiálasuorggis leat uhccán gelbbolaš dulkkat, ja oahppokvalitehta lea váilevaš dán suorggi doaimmaid dáfus. Ideála dilis livččii dulkkas giellagelbbolašvuoda ja dulkonteknihka lassin juogo dearvvašvuoda- dahje sosiálafágalaš gelbbolašvuoha ja kulturanalyhtalaš (antropologalaš) máhttu.

Dulkkat vásihit dávjá, ahte sii gártet váttis dillái geavaheaddji ja dikšára gaskii. Olgoriikka-direktaráhta dulkonjuolggadusaid mielde dulka galgá dulkot dušše dan, mii daddjo, «lasitkeahtá ja maidege eret guodekeahtá». Mángei sáhtta dulka leat áidna olmmoš, gean geavaheaddji deaivá ja gii dovda su kulturduogáža. Sámi geavaheaddjit ja sin lagašolbmot vurdet dávjá, ahte dulka sihke doallá sin beali dearvvašvuodalágádusa vuostá, čilge dan mii daddjojuvvo ja dulkojuvvo, ja vel servvoštallá singuin. Dat ii leat Olgoriikadepartemeantta njuolggadusaid mielde. Muhto juos dulka ii vanat njuolggadusaid, massá geavaheaddji álkut luohtámuša ja geassáda iežas sisa. Erenoamážit psykiatriijas dat sáhtta hehttet buori divššu.

Bargit dat dárbbášit dulkka, iige geavaheaddji. Bargit leat bargiidlaga vuodul geatnegasat fállat fágalaččat dohkálaš bálvalusaid. Bargoaddis lea ovddasvástáduš lágidity diliid nu, ahte dearvvašvuodabargit sáhttet ollašuttit geatnegasvuodaideaset ámmáhis, vrd. ee. dearvvašvuodabargiid laga § 16:in. Heahtečovvdusin sáhtášii fitnodaga siste skuvlet sámegielat dearvvašvuodabargiid dulkoma várás. Dulkongolut eai leat mielde, go rehkenastet stáhta ásašusaid, fylkkagielddaid ja gielddaid doaimmarámmaid.

Sámedikki guovttegielatvuodaruđaid sáhtta geavahit dulkomii, muhto dat eai govčča lahkage buot goluid. Sámi giellalága hálddašanguovllu olggobealde eai sáhte geavaheaddjit gáibidit dulkoma. Doppe galget dearvvašvuoda- ja sosiálabargit árvvoštallat nugo earáge unnitloguid hárrái, leago fágalaččat dohkálaš leat fálakeahtta dulkoma.

Ulbmilat:

Ráddehusa ulbmil lea ráhkadit fágalaččat dohkálaš dáro/sáme-sáme/dáro dulkonbálvalusa, mii livččii buorebut geavaheaddjiid olámuttos.

Strategiijat:

Dearvvašvuoda- ja sosiálasuorggi dulkoma galggašii ovddidit sierra fágan. Dat eaktuda, ahte Sámi allaskuvla fállá dulkonoahpu. Fága galgá ovddidit ovttasbarggus Sámedikkiin ja sámi dearvvašvuoda- ja sosiálabargiiguin. Livččii buorre, juos oahpu oassin livččii hárhjehallanáigodat. Eará oasseulbmiliid vuolde namuhuvvon eará doaimmaid sáhtta ollašuttit dušše dalle, juos eanet dulkkat leat olámuttos.

Virgenjuolggadusaid mearrideapmi gullá ovttaskas bargoadái. Dattetge livččii dearvvašvuoda- ja sosiálasuorggis buorre ovddidit oktasaš oainnu dan ektui, movt dulkkat galget bargat. SDD áigu danin oážžut dahkkojupmái standárda virgeinstruvssa, mii sáhtta bagadit áššis. Standárda ráhkaduvvo dan geažil, ahte soaita leat dárbu árvvoštallat oddasit dulkkaid rollajuogu, maid Olgoriikkadirektoráhta bidjá vuodđun. Eiseválddit berrejit gávdat dásse-deattu, mas dulkkat sáhttet doaibmat neutrála vugiiguin dulkomis, ja mas seammás sáhtášii nannet ja legitimeret sin doaimma sosiála doarjjan ja kulturgaskkusteadđjin.

Dulkondárbbu galgá čielggadit nu árrat iskkadeamis dahje divššus go vejolaš. Dulka galgá maid leat álkit olámuttos. Guovdageainnu gielda lea ovddidan rutiinnaid dearvvašvuoda- ja sosiálabálvalusaidis oktavuodas. Sihke geavaheaddjit ja dikšut galget leat didolaččat áššis, nu ahte dulka geavahuvvo dárbbasettiin. Buot gielddain ii leat seammá álki fáhtet dulkka. Unnimusgáibáduš lea ahte dain gielddain, main orrot ollu sápmelaččat, lea báikkálaš dearvvašvuoda- ja sosiálabálvalusaid buot dásiin gelbbolašvuohta árrat meroštít, goas dulkon dárbbášuvvo. Erenoamážit dábálašdoaktárat, bátnedoaktárat ja vejolaččat earát, geat sáddejit geavaheaddjiid dikšui dahje iskkademiidda, sáhttet almmuhemiin veahkehit ollu ášahusaid ja bálvalusaid, gosa sii olbmo sáddejit. Dearvvašvuoda- ja

sosiálabálvalusas lea maid ovddasvástáduš das, ahte geavaheaddjiide mitaluvvo dulkka jávohisvuoda-geatnegasvuoda birra.

Giellalága hálddašanguovllu olggobealde leat uhccán dulkkat. Danin livččii buorre ášahit dulkonbálvalusa, mii govččašii sámi ássanguovlluid ja stuorámuš gávpogiid. Dat eaktuda namuhuvvon dulkaoahpu johtuvidjama. Bálvalus sáhtášii doaibmat dulka-fierpmádahkan, mas dulkkat barget iešgudet báikkiin miehtá riikka ja leat válmmasin vuolgit dulkot. Dalle, go ii leat vejolaš dahje dárbbášlaš boahtit báikki ala, sáhtta dulkot telestudio dahje govvatelevovna (ruoná nummira) bokte. Dalle, go fierpmádaga dulkkat eai leat dulkomin, sii sáhttet maid jorgalit čálalaš dieđuid, mat addojit geavaheaddjiide. Dákkár bálvalusa ovddideami galgá oaidnit ollislaš ángiruššama oassin telematihkkabálvalusaid várás ja sámi oahpponeavvuid ja veahkkeávdnasiid ovddideami oassin.

DOAIMMAT:

- 1. SDD ja GOD (girko-, oahpahuš- ja dutkandepartemeanta) áigot ovttas ruhtadit Sámi allaskuvlla dulkonoahpu.**
- 2. Sámi allaskuvla láchča diliid dulkoma joatkkaohppofálaldahkii, mii oaiivilduvvo olbmuide, geat dovdet dearvvašvuoda- ja sosiálasuorggi, ja maidái MBD ovddasvástádušsuorggi. Ovddidanbarggu ruhtada SDD.**
- 3. Ráddehus dahká álgaga nu ahte ovddidišgohtet dearvvašvuoda- ja sosiálasuorggi virgenjuolggadusaid ovttasrádiid áigeguovdilis fágabirrašiiguin ja hálddašanorgánaiguin.**
- 4. SDD áigu dahkat álgaga dasa ahte sámi giellalága hálddašanguovllu gielddat ja fylkkagielddat ráhkadit rutiinnaid dearvvašvuoda- ja sosiálabálvalusaid dulkomii. Guovlluid dearvvašvuodafitnodagain gáibiduvvojit dakkár rutiinnat.**
- 5. SDD áigu dahkat álgaga dasa, ahte skoviide, maiguin sáddejit geavaheaddjiid dikšui dahje iskkademiidda, lasihit gažaldaga dulkoma birra.**
- 6. Helse Nord ja sámi giellalága hálddašanguovllu gielddat ja fylkkagielddat**

berrejit ásahit fásta dulkaveaga, kánske ovttasbarggus nubbi nuppiin, nu ahte dat sáhttet deavdit giellalága geatnegasvuodaid. Dulkkaid fáhtema sáhtášii álkidit dán guovllu olggobealdege odda teknihkalaš čovdosiiguin.

2.4 Geahččoeiseválddiid rolla

Stáhta dearvvašvuodageahčus lea dearvvašvuodabálvalusaid bajit geahččoovddasvástáduš. Dan olggut ossodat, fylkkadoaktárat, gozihit fylkka dearvvašvuodabálvalusa ja dearvvašvuodabargiid, ja galget gozihit riikkaássiid dearvvašvuodadiliid, buohtastahte geahččolágain (lov nr. 15 av 30.03.1984 om statlig tilsyn med helsetjenesten). Ossodat galgá váikkuhit dasa, ahte dearvvašvuodapolitihkalaš mearrádušat ollašuttjot ja politihkalaš bargoadit, bargit, geavaheaddjit ja ássit besset oahpásmuvvat vásáhusaiguin, mat čoggojit geahččodoaimmain. Geahčču čadahuvvo dan láhkai, ahte ossodat viežžá statistihka, dutkan- ja eará guorahallandieđuid vuogádatgozihemiin ja eará olggut doaimmaiguin. Dán láhkai gehččo, ahte njuolggadusat čuvvojuvvojot ja fágalaš dohkálašvuohta sihkkarasto. Ossodat addá maid fágalaš rádiid departementii ja ollašuhtti dearvvašvuodabálvalusaide, erenoamážit vuoruhuvvon politihkalaš ángiruššamiid oktavuodas. Fylkkamánni goziha fylkkas sosiálabálvalusaid. Dasa lassin juolludit sihke fylkkamánnit ja fylkkadoaktárat doarjarudaid stáhta doaimbaplánaid, viiddidanplánaid jnv. ollašuttimii.

Fylkkadoaktáris ii leat lágalaš vuoddu gozihit giellalága mearrádušaid čuovvuma. Fylkkamánni ii dán áigge gozit giellalága čuovvuma. Sihke fylkkadoaktáriin ja fylkkamánniin lea ovddasvástáduš fuolahit, ahte bálvalusfálaldat lea ovttáarvosas buot álbmotjoavkkuide. Fylkkadoaktárat sáhttet dattetge vuogádatgoziheamiset oktavuodas árvvoštallat dearvvašvuodabálvalusaid gielaláš beliid ja veardidit, devdetgo dat dohkálašvuodagáibádušaid, vuoigatvuoda beassat geahččat buohccigirjji (journála), vuoigatvuoda informerejuvvon miehtamii ja nu ain. Dakkár vuhtiiváldimiid sáhttet maid árvvoštallat oktagaslaš goziheamis (goziheamis, mii vuodduduvvá dáhpháussii ain hávil).

Sámi giellalága hálddašanguovllu dearvvašvuoda- ja sosiálabálvalusat berrejit sáhttit duodaštit, ahte sis leat rutiinnat, maid mielde sii čuvvot sámielága mearrádušaid, veardit siskkáldas goziheami geatnegasvuodain. Dán láhkai sáhtta fylkkamánni

sosiálabálvalusaid geahču oktavuodas gozihit maiddá sámielága giellanjuolggadusaid mearrádušaid čuovvuma. Fylkkadoaktáris ii leat láhkavuoddu gozihit giellalága mearrádušaid čuovvuma. Jagi 2003 rájes sáhtta siskkáldas goziheami lahkonanvuogi, mainna gozihit giellanjuolggadusaid čuovvuma, geavahit maiddá dearvvašvuodabálvalusaid gehčču. Dalle fylkkadoaktárat ja oahppodirektevrrat gullagohtet fylkkamánni vuollái. Dat rahpá vejolašvuodaid bálddalastit iešguđet gozihan- ja ráddeaddindoaimmaid čadaheami.

Ulbmilat:

Geahččoeiseválddit galget bearráigeahču in váikkuhit dasa ahte dearvvašvuoda- ja sosiálabálvalusain váldet vuhtii geavaheaddjiid vuoigatvuoda oazžut áddehahtti informašuvnna ja vuoigatvuoda informerejuvvon miehtamii, ja fágalaččat dohkálaš doaimmaid giellagáibádušaid. Dat gusto olles riikii. Finnmarkku ja Romssa fylkkamánnit galget bargat dan ovdii, ahte dearvvašvuoda- ja sosiálabálvalusa olis dovdet sámielága giellanjuolggadusaid.

Strategiijat ja doaimmat:

Geahčču:

Bajit geahčču:

Fylkkadoaktárat ja fylkkamánnit galget árvvoštallat, movt sámi álbmoga vuoigatvuoda dárbbaslaš dearvvašvuodaveahkkái ja giellalága mearrádušat váldojit vuhtii gielddaid, fylkkagielddaid ja guovlluid dearvvašvuodafitnodagaid dearvvašvuoda- ja sosiálabálvalusaid plánemis. Guovlluid dearvvašvuodafitnodagaid plánat ovddiduvvojot SDD dohkkeheapmái, ja SDD bivdá árvvoštallamiid geahččoeiseválddiin.

Doaimmabearráigeahčču:

Sámi hálddašanguovllus galgá fylkkamánni bearráigeahččandoaimmaidis olis árvvoštallat doaimmaid rutiinnaid, maiguin ollašuttit sámielága. Fylkkadoavttir galgá bearráigeahččandoaimmaidis olis árvvoštallat sullasaš rutiinnaid, maiguin čuovvut mearrádušaid áddehahtti dieđuid addima birra ja dearvvašvuodalága dohkálašvuodagáibáduša giellaaspeavttaid. Dakkár doaimmat galget gullat doaimmaid siskkáldas bearráigeahččovuoigádkii. Livččii maid buorre, juos hálddašanguovllu olggobeale doaimmain, mat bálvalit sámi geavaheaddjiid, biddjošii deaddu sin vuhtiiváldimii siskkáldas bearráigeahččovuoigádagas.

Oktagasgoziheapmi:

Fylkkadoavttir goziha dearvvašvuodabargiid dāhpāhusaid vuodul. Geavaheaddjit, geat vāsīhit ahte singuin eai lāhtte nu movt galggašedje, sāhttet vāidalit fylkkadoaktārii. Dearvvašvuodabālvalusas lea geatnegasvuolta diedihit bālvalusain dāhpāhuvvan bārttiin ja dilālašvuodain, main masa leat bārtidan. Vāidalanvuogatuoda geavaheapmi lea dattetge veadjemeahtun geavaheaddjiide, geat eai hālddaš formāla, čālalaš gulahallama. Sāmi geavaheaddjit galggašedje sāhttet vāidalit njālmālaččat, man vuodul fylkkadoavttir de čāllā vāidaga, dārbbu mielde dulkka vehkiin.

Rāddeaddindoaimmat:

Geahčoeiseválddit galget sāmi hālddašanguovllu siskko- ja olggobealde rávvet ja bagadit gielddaid, fylkkagielddaid ja dearvvašvuoda- ja sosiālabargiid dan hārrái, mii adno ovttārvosaš ja vealtameahtun dearvvašvuodaveahkin/sosiāla bālvalussan sāmi geavaheaddjiid ja klienttaid hārrái. Erenoamážit gielddat, mat leat giellalāga guoskevaš guovllu olggobealde, muhto main orrot ollu sápmelaččat, galget oazžut ollu fuomášumi.

Dān suorggis sāhtāšii leat buorre lonuhit vāsāhusaid hālddašanrájaid rastā ja gulahallat Sāmedikkiin sāmi geavaheaddjiid diliid hārrái. Iešgudet fylkkadoaktārat ja fylkkamānntit sāhttet rávvet Sāmedikki, go dat árvvoštallā ohcamušaid, maid doarjagiid Sāmediggi hālddaša.

Hālddašandoaimmat:

Guovlluid geahčoeiseválddit hālddašit eanet gielddaid ja fylkkagielddaid merkejuvvon doarjagiid go ovdal. Dat guoská erenoamážit bargiid joatkka- ja viidāsatoahpu doarjagiidda. Gelbbolašvuodalokten- ja rekruterendoaimmat sāhttet lea mielde vuhtiváldimin sāmi geavaheaddjiid dārbbu gulahallat sāmegillii. Lea áigeguovdil, ahte gielddat, fylkkagiella, guovlluid dearvvašvuodafitnodagat, oahppodirektevra ja geahčoeiseválddit lāgīdit ovttas dakkār doaimmaid. Gielddaidgaskaš doaimmat sāhttet leat áigeguovdil, erenoamážit lassioahpus.

DOAIMMAT:

- 1. SDD áigu hālddahusstivremiin fuolahit ahte fylkkadoaktārat ja fylkkamānntit lāgīdit bargiidoahpahandoaimmaid, maiguin fuolahit geavaheaddjiid dārbbus gulahallat sāmegillii.**
- 2. SDD áigu nannet fylkkadoaktāriid gelbbolašvuoda sāmi geavaheaddjiid ja sāmegiela hārrái. Departemeanta áigu leat dialogas fylkkamānniiguin ja fylkkadoaktāriiguin ja ovddidit gozihanmetodihkaid áššiid hārrái, mat gusket sāmi geavaheaddjiide.**

3. SÁMI PERSPEKTIIVA IEŠGUÐET BÁLVALUSSUORGGIS

3.1 Mánáid ja nuoraid dearvvašvuodaváttuid eastadanbargu

3.1.1 Álggahus

Sámi mánáid- ja nuoraidpolitihka hábmema vuodđun leat sihke riikkaidgaskasaš ja riikka siskkáldas mearrádušat, omd. ON:a konvenšuvdna mánáid vuoigatvuodaid birra. Vuodđun leat maiddái dálá lágat, mat gustojit mánáid- ja nuoraid-suorgái. Politihkka galgá maid vuodđuduvvat sámiiid iežaset eavttuide nu guhkás go vejolaš. Sámediggi lea ráhkadan mánáid- ja nuoraidplána, mii govvida viidát sámi iešguđet mánáid- ja nuoraidjoavkkuid eallindili ja sin várás oaiuvilduvvon almmolaš bálvalusfálaldaga. Evttohuuvon doaimmat čuvvot buorre muddui NOU 1995:6 evttohusaid. Ráđdehus áigu searválágaid Sámedikkiin čuovvulit Sámedikki mánáid- ja nuoraidplána. Mánáidáittardeaddji lea maid kárten sámi mánáid ja nuoraid dili, ja lea ságastallamin Sámedikkiin mánáid- ja nuoraidplána fágalaš čuovvuleami birra.

3.1.2 Dearvvašvuodastašuvdna- ja skuvldearvvašvuodabálvalus

Dearvvašvuodastašuvdna ja skuvla leat áidna sajit, gos dearvvašvuodabálvalus deaivvada buot mánáiguin ja nuoraiguin. Dat lea áidnageardánis vejolašvuohta ovddidit dearvvašvuođa ja hehttet váttuid olles álbmoga mánáid ja nuoraid, sihke sin bearrašiid ektui. Ráđdehus áigu nannet dearvvašvuodastašuvdna- ja skuvldearvvašvuodabálvalusa stáhta iešguđet ángiruššamiiguin. Sd.prp.nr. 63:s (1997-98) Opptappingsplan for psykisk helse 1999-2006 (Mielladearvvašvuođa ovddidanplána 1999-2006) rávvejuvvo nannet riikka mielladearvvašvuodabálvalusaid 800 jahkebargguin, mat juohkásit plánaáigodagas iešguđet fágajoavkkuide. Lea ulbmil nannet psykososiála váttisvuodaid hehttenbarggu. Nasjonal kreftplan - našunála borasávdaplánas (Sd.prp.nr. 61, (1997-98)) leat deattuhan eastadandoaimmaid nugo borramuša

válljema, lihkaeami, borggutmeahtunvuoda ja báikkálaš doaimmaid, mat laktásit dáidda surggiide. Dearvvašvuodastašuvdna ja skuvldearvvašvuodabálvalus ovttasbarget mánáidgárddiiguin, skuvllaiguin ja eará dehálaš aktovrraiguin. Jagiid 1999-2003 doaibmaplánas, mii giedahallá sávameahtun áhpehisvuoda ja aborttaid hehttema (Førebygging av uønsket svangerskap og abort 1999-2003, I-0952), lea nuoraid dearvvašvuodastašuvdna dehálaš veahkkeneavvu. SDD lea sádden riikka gielddaide johtočállaga, mas lea čoahkkáigeassu stáhta ángiruššamiin dearvvašvuodastašuvdna- ja skuvldearvvašvuodabálvalusa oktavuodas (I-47/99).

Lea dehálaš nannet máhtu dan hárrái, movt lea bajásšaddat guovttegielat ja guovttekultuvrralaš birrasis, ja nannet máhtu sámi historjja, kultuvrra, árbevieruid ja bajásgeassinnorpmaid ja -minstariid birra. Dat dárbbasuvvo ee. vai sáhtta árvoštallat máná ahtanuššama ja erenoamážit su gielalaš ovdáneami ja vai sáhtta bagadit váhnemiid iešguđet gažaldagaid, omd. giela ja identitehta ovdáneami, borramuša, fysihkalaš bajásgeassima ja lihkohisvuodaid hehttema olis jnv.

Gelbbolašvuohta árvoštallat sámi mánáid giella-ovdáneami (gielladiagnostiseren) lea dehálaš barggaddettiin mánáiguin, geain leat gielalaš váttisvuodát. Diagnostiseremis galgá guorahallat sihke eatnigiela ja vejolaš nuppi giela, ja čielggadit máhttago mánná duodaid eatnigiela buorebut. Mihtilmas dáža birrasiin ii leat álo nu. Juos mánná dárbbasa spesiálapedagogalaš goziheami, de dan berre fuomážit nu árrat giellaovdáneamis go vejolaš. Dat eaktuda, ahte buot dearvvašvuodastašuvnnain lea sáme gielat spesiálapedagogalaš gelbbolašvuohta ja ahte dat barget lágvalagaid skuvllaid PP-bálvalusain, mas lea ovddasvástáduš maiddái vuollel skuvlaahkásaš mánáin.

Vásáhusaid mielde sámi birrasat luhttet dávja dearvvašvuodadivššárii. Sáhtta leat buorre, ahte dearvvašvuodadivššár gallestallá mánáidgárddiid ja váhnemiid. Erenoamážit unnimus mánát, geat orrot

internáhtas, sáhttet dárbbasit nana goziheami. Eandalii gielddat, main leat internáhtaskuvllat, berrejit danin árvoštallat skuvladearvvašvuodabálvalusa nannema.

Sámi mánát ja nuorat dárbbasit oktílaš čatnosa dearvvašvuodastašuvnna bálvalusaiguin, nu ahte váttisvuodaid, mat sáhttet bohciidit iešgudet ahtanuššanáigodagain, livččii vejolaš čoavdigoahtit daid dieđuid vuodul, mat geavaheaddji duogázis juo leat. Dat lea dehálaš erenoamážit nuoraidskuvlaagis, goas mángasat suokkardallet čearddalaš identitehtaset. Nuoraidskuvlla áigge lea muduige dehálaš ovddidit dearvvašvuoda, ja suokkardallat iešgudetlágan eallinstiilagažaldagaid, omd. gárrenávnnasproblematihka, iešsorbmemiid hehttema ja eará riskadiliid, mat leat namuhuvvon NOU 1995:6:s.

Dearvvašvuodastašuvdna- ja skuvladearvvašvuodabálvalus berrejit dearvvašvuodačuvgehusbarggu oktavuodas gaskkustit sámi ja dáža mánáide ja váhnemiidda maiddá kultuvrralaš ja kultuvrraidgaskasaš dieđuid. Dieđuid galgá heivehit dan sámi guvlui, gos mánát orrot. Dákkár máhtuin sáhtta geahpedit guovttekultuvrralaš bearrašiid mánáid dili, ja nannet sámi mánáid identitehta.

Ulbmil:

Dearvvašvuodastašuvdna- ja skuvladearvvašvuodabálvalus galget doaibmat fágalaš njuolggadusaid mielde, maid dearvvašvuodastašuvdna- ja skuvladearvvašvuodabálvalusa bagaduscállagis leat ávžžuhan čuovvut («Veiledet for helsestasjons- og skolehelsetjenesten»).

DOAIMMAT:

- 1. Dearvvašvuodastašuvdna- ja skuvladearvvašvuodabálvalusa nannemis berrejit gielddat deattuhit heiveheami báikkálaš dárbbuid mielde, sihke resurssaid ja gelbbolašvuoda dáfus.**
- 2. Gielddat berrejit sihkarastit ahte dearvvašvuodastašuvnain ja skuvladearvvašvuodabálvalusas leat bagadallama vuodđun dieđut ja máhttu sámikultuvrra birra, dan birra movt lea bajásšaddat kultuvrraid gealdagasas, ja identitehta ovdáneami birra. SDD lea namuhan dan gielddaide johtočállagis.**

3. Gielddat berrejit dearvvašvuodastašuvnain ja skuvladearvvašvuodabálvalusain deattuhit mánáid ja nuoraid váttisvuodaid ovddalgihtii eastadeami ja psykososiála-barggu mánáid ja nuoraid várás. Danin berre ásahtit virggiid dakkár bargiide, geain lea gelbbolašvuolta dakkár problematihkas. Galgá maid deattuhit bargovugiid, mat rasttildit fágaid ja ossodagaid rájáid.

4. SDD áigu ávžžuhtit ahte sáminuoraide fáallet skuvladearvvašvuodabálvalusa lassin nuoraid dearvvašvuodastašuvnna.

3.2 Sámi mánáid ja nuoraid bajásšaddaneavttut

3.2.1 Gielddaid plánat mánáid ja nuoraid várás

Lea dehálaš, ahte mánát ja nuorat besset eanet oassálastit doaimmaid hábmemii ja plánemii. Dán láhkai sáhtta geahpedit dáruiduhttima ja amasmuvvama iežas kultuvrii, ja sáhttit ovtta mánáiguin ja nuoraiguin ráhkadit sidjiide fáldalaga, mii lea oktílaš ja bálddalastojuvvon. Riikkapolitihkalaš vuodđojurdagiid mielde, maid vuodul mánáid ja nuoraid beroštumit galget oazžut stuorát deattu plánemis, galget gielddat árvoštallat mánáid ja nuoraid bajásšaddanbirrasa oppalaččat, ja dan vuodul ovttahttit ulbmiliid ja doaimmaid gielddaplána-bargui (RPR 4b). Gielda galgá maid lágídit plánenproseassa nu, ahte das váldet ovdan oaviviid daid mánáid birra, geaidda doaimmat gusket, ja iešgudet mánáid- ja nuoraidjoavkkut ieža besset oassálastit (RPR 4d). Maiddá ON:a konvenšuvdna mánáid vuoigatvuodaid birra nanne mánáid vuoigatvuoda cealkit, man oavivilis sii leat dakkár áššiid hárrái, mat gusket sidjiide, ja sin oainnuid galgá váldit duodaš.

Dárbbasuvvojit eanet dieđut das, makkár eavttut oadjebas identitehtas ja sámi servodatgullevašvuodas leat. Dálá máhttu galggašii lávdat, ja dat galggašii leat vuodđun gielddaid plánemiidda ja doaimmaide, mat gusket sámi mánáid ja nuoraid bajásšaddamii ja eallindillái.

Ulbmilat:

Sámi mánáid ja nuoraid várás lea hábmejuvvon oppalaš mánáid- ja nuoraidpolitihka, ja dan ulbmil

galgá leat ráhkadit dakkár bajásšaddanbirrasiid, maid olis sáme- ja dárogielas ja -kultuvrras lea nu seammálágan stáhtus go vejolaš ja main nuorat ja mánát vásihit daid seammáárvosážžan. Mánáid- ja bearašdepartemeanta mielas lea mávssolaš ain ángiruššat sámi mánáid ja nuoraid ovdii.

Mánáid- ja bearašdepartemeanta sávvá lávgadut ja jeavddalut ovttasbarggu Sámedikkiin dál, go mánáid- ja nuoraidpolitihkka gullá sin bargo- ja politihkka-suorgái. Mánáid- ja bearašdepartemeanta háliida maid ovttasbargat Sámedikkiin rutiinnaid ovddeamis, maid mielde sámi mánáid ja nuoraid oaivilat gullošedje sámi mánáid- ja nuoraidpolitihka ovddidanbarggus. Lea mávssolaš sihkkarastit sámi mánáide ja nuoraide váikkuhanválddi mánáid- ja nuoraidpolitihkkii sihke guovddáš- ja báikkálaš dásis. Departemeanta áigu ovttasbargat Sámedikkiin ja movttiidahttit gielddaid ovddidit doaimmaid, mat nannejit sámi mánáid ja nuoraid identitehta ja oktiigullevašvuoda sámi servodagain.

Nuoraidgažaldagat leat dál ásahuvvon Barents-ovttasbarggu oassin. Miessemánus 2001 Mánáid- ja bearašdepartemeanta lágidii konferánssa Barentsguovllu nuoraidpolitihka birra. Dán konferánssas guovllu nuoraidministerat bohte ovtta oaivilii doaibmaplánas, man ulbmil lea movttiidahttit Barentsguovllu nuoraidjoavkkuid gulahallat ja ovttasbargat eanet gaskaneaset. Doarjja addojuvvo nuoraidiehtojuohkima struktuvrraide ja mángganášuvnnalaš prošeavttaide ja doaimmaide. Prošeavttat, mat ovddidit sámegeiela ja sámi kultuvrra ja ovttasbarggu álgoálbmotnuoraid gaskka, vuoruhuvvojit. Sámi nuoraidservviin leat ovddasteaddjit Barents Regional Youth Forumis (BRYF), mas lea mávssolaš rolla Barentsguovllu nuoraidovttasbarggu ovddideames.

DOAIMMAT:

Mánáid- ja bearašdepartemeanta ja Sámediggi áigot jagi 2001 áigge almmustahttit gihppaga, mas lea geahčastat sámi mánáid ja nuoraid sierra fálaldagain. Sierra gielddaid ovdamearkkat galget movttiidahttit nuppiid gielddaid ángiruššat garraseappot sámi mánáid ja nuoraid ovdii. Gihpa giedahallá maid voigatvuodaid, mat vuodduduvvet lágaide ja konvenšuvnnaide, ovdamearkkaid gielddaid plánain sámi mánáid ja nuoraid ovdii ovttas singuin, ja dasto ovdamearkkaid fálaldagain, mat addojit dearvvašvuoda-

stašuvnnain ja mánáidgárddiin juo dan rájes go mánát leat uhcit, skuvla- ja asttuáige-fálaldagain, gitta nuoraide, geat leat oahpus, ja ovdamearkkaid nuoraidiehtojuohkimis ja vejolašvuodain davviriikkalaš ja riikkaid-gaskasaš ovttasbargui.

3.2.2 Mánáidáittardeaddji

Mánáidáittardeaddjis váilu dál sámegeiela ja sámi kultuvrra gelbbolašvuolta, maid maiddái Sámediggi lea cuiggodan ja dan mielas Mánáidáittardeaddji berrešii dan háhkat. Sámediggi oaivvilda maid, ahte boahpteáiggis galgá ásahtit sierra sámi mánáid-áittardeaddji.

Mánáid- ja bearašdepartemeantta mielde lea heivvoleamos, go Norggas lea okta mánáid-áittardeaddji ja Mánáidáittardeaddji fuolaha sámi mánáin. Mánáidáittardeaddjis berre danin leat sámegeiela ja sámi kultuvrra gelbbolašvuolta ja gelbbolašvuolta sámi mánáid ja nuoraid hárrái. Dat lea mávssolaš, vai sáhttet váldit vuostá áššiid, mat gusket sámi mánáide ja nuoraide, ja vai buorebut sáhttet čalmmustahttit sámi mánáid ja nuoraid. Mánáidáittardeaddjis lea mánáidáittardanlága vuodul geatnegasvuolta ovddidit buot mánáid beroštumiid servodagas.

DOAIMMAT:

Mánáid- ja bearašdepartemeanta sihkkarastá, ahte Mánáidáittardeaddji oazžu sámegeiela ja sámi kultuvrra gelbbolašvuoda.

3.2.3 Mánáidsuodjalus

NOU 1995:6 govvidii mánáidsuodjalusbálvalusa, mii ii leat doarvái heivehuvvon geavaheaddjiid ektui, nappo sin gillii, kultuvrii ja báikkálaš servodahkii, gos sii orrot. Seammáláhkai go mánáidgárddiinge leat mánggain unna gielddažiin ee. váttisvuodát oazžut bargiid, geain lea sámegeiela ja/dahje sámi kultur-gelbbolašvuolta.

Ovttaskas guorahallamat govvidit mánáid ja nuoraid diliid mánáidsuodjalusbálvaluslága ektui. Mánáidsuodjalus dárbbasivččii dan oktavuodas, go dat ollašuttá mánáidsuodjaluslága sámiguovllus, eambo dieđuid sámi báikkálaš kultuvrras, jurddašavugiin, árbevieruin ja bajásgeassinvugiin. Dan láhkai dat sáhtášii fállat rievttis veahki rievttis

áigge, nu ahte sámi mánáin ja nuorain livččii buorre dili.

Dutkama vuodul galggašii danin buvttadit eanet odđa dieđuid dan birra, movt mánáidsuodjalus doaibmá sámi álbmoga hárrái. Maiddái dálá dieđuid galggašii gaskkustit geahppasut hámis gielddaid ja fylkkagielddaid mánáidsuodjalusbálvalussii.

Veahkke- ja fuolahusdoaimmaide berre ráhkadit ja gávnnaht metodaid, main lea sámi perspektiiva, ja mat vuodduvvet vásáhusaide, báikkálaš árbevieruide ja servodatdiliide. Lea ee. mávssolaš oahppat dovdat eahpeformála veahkkevuogádagaid, mat sápmelaččain leat čavddes fuolkefierpmádaga olis. Fierpmádaga sáhtta geavahit konkrehta áššiin, go lea vuos árvoštallon, leatgo dakkár doaimmat buorebut mánnái, mat vuodduvvet báikkálaš sámikultuvrii ja eallinvuohká. Mánáidsuodjalusbálvaluslága vuodul galgá biebmoruovttu válljet dan mielde, makkár mánás lea sáhka ja makkár fuolahusa ja oahpahusa dat dárbaša stádis birrasis. Dat mielddisbuktá ee. ahte máná berre bidjat dakkár birrasii, gos son sáhtta doalahit ja ovddidit identitehtas, ovdamearkka dihte go lea gažaldat čearddalašvuodas ja oskkus.

Ráđdehus ii áiggo erenoamážit fuolahit sámi mánáid dárbbuin ja vuoigatvuodain mánáidsuodjalusa olis nu, ahte dat rievdišgoahhtá mánáidsuodjalusbálvaluslága. Mánáidsuodjalusbálvalusláhka juo nanne, ahte vuoddu galgá bidjat ovttaskas máná, su bearraša, ja birrasa, masa mánná gullá. Mánáidsuodjalusbálvalusláhka lea jorgaluvvon sámegeillii jagi 1998.

Davvi-Norgga Mánáidsuodjalusa ovddidanguovddáš lea Mánáid- ja bearašdepartemeantta ovddas almmustahttan gelbbolašvuoda geahčastaga, mii láide fágabirrasiid ja fágaolbmuid lusa, geain lea mánáidsuodjaleami fágagelbbolašvuodta sámegeiela ja/dahje sámi kultuvrra gelbbolašvuoda lassin. Dán duogázin lea leamaš sávaldat nannet sámi perspektiivva ja ovttahttit dan mánáidsuodjalussii ja dat lea leamaš oassin barggus, mas mánáidsuodjalusa sámi gelbbolašvuodta lea dahkkon oaččohttibun. Gelbbolašvuoda geahčastaga ulbmil lea addit mánáidsuodjalusbálvalussii ja earáide geahčastaga fágabirrasiin ja fágaolbmuin, geaiguin sii sáhttet váldit oktavuoda go dárbašit ráđi ja bagadusa dahje veahki dieđuid ja vásáhusaid gaskkusteapmái. Gelbbolašvuoda geahčastagas lea dasa lassin teaksta dutkama ja girjjálašvuoda birra, mii mánáidsuodjalusa dáfus lea áigeovdild sámi konteavsttas.

Ulbmilat:

Bajit ulbmil lea, ahte mánáidsuodjalus galgá doaibmat mánáid buorrin, ja ahte dan olis sáhtta vásihit sámegeiela ja sámi kultuvrra dehálažžan ja ovtta-dássasažžan. Ideála lea, ahte daid gielddaid mánáidsuodjalusbálvalusas, main sápmelaččat orrot, lea gelbbolašvuodta sámi kultuvrralaš perspektiivva birra, ja ahte sii váldet vuhtii dan go doibmet ovttas geavaheadjjuiguin, ja mearridanproseassain ja mearrádusaid/doaimmaid oktavuodas.

DOAIMMAT:

- 1. MBD juolluda váldooasi doarjagiin, maid ulbmil lea loktet mánáidsuodjalusa mánggakultuvrralaš gelbbolašvuoda, doaibmadoarjjan Davvi-Norgga mánáidsuodjalusa ovddidanguovddáži (Barnevernets utviklingscenter i Nord-Norge). Guovddáš dutká vuosttažettiin mánáidsuodjalusa oktavuodaid mánggakultuvrralaš Davvi-Norggain, ja váldodeaddu lea sámi mánáidsuodjalusas, mánáidsuodjalusa oktavuodas bearrašiiguin ja mánáiguin, ja Davvi-Norgga mánáidsuodjalusa ásahus- ja organisašuvdnaovddideames. Guovddáš lea ásahan fierpmádatforuma, man bokte lonuhallet vásáhusaid ja maiddái bagadit mánáidsuodjalusbargiid.**
- 2. MBD áigu bidjat rudaid ovttaskas ovddidanprošeavttaide, maid ulbmil lea ovttaidit kulturdieđuid mánáidsuodjalussii, ja/dahje ovddidanprošeavttaide, maiguin galgá ovdánahttit ja geahčalit metodaid, mat vuhtiiváldet sámikultuvrra.**
- 3. Daid vásáhusaid vuodul, mat leat čoagganan gelbbolašvuoda geahčastaga geavahusas, Mánáid- ja bearašdepartemeanta áigu árvoštallat, dárbašago vuodduid eará ortnegiid, maiguin sáhtta gokčat dieđuid gaskkusteami, ja oaivadeami ja veahki dárbbu. Gielddaidgaskasaš ovttasbargguin sáhttet eanet gielddat dovtagoahhtit ja geavahišgoahhtit sámi kulturaspeavtta mánáidsuodjalusbarggus, ja loktet fágalaš barggu dási. Ovttasbargu sáhtta váikkuhit dasa ahte atnet stuorát ávkki gelbbolašvuodas ja kapasitehtas, ja ahte gielddat/guovllut doalahit fágabarguideaset. Ovttasbargui galget oassálastit maiddái**

gielddat, mat leat sámi guovddášguovlluid dahje sámegeiela hálddašanguovllu olggobealde.

4. MBD áigu searválagaid Sámedikkiin, ovttaskas oahppoásahusaiguin ja earáiguin geahččat lagabut movt mánáidsuodjalusa sámegeiel- ja kulturgelbbolašvuoda sáhtášii nannet ja ovddidit. Dan oassin galgá ee. guorahallat movt sáhtta movttidahttit eanet sápmelaččaid váldit sosiálafágaoahpu, movt galgá rekruteret ja doallat bargiid, geain lea sámegeiel- ja kulturgelbbolašvuoha ja movt sáhtta loktet mánáidsuodjalusa eará bargiid kultur- ja giellagelbbolašvuoda.
5. MBD áigu jorgalahttit buot bagadusmateriála/fáddághppagiid, mat leat čállojuvvon váhnemiid bagadallanprográmma (Program for foreldreveiledning) olis. Materiála lea čállojuvvon váhnemiidda ja dearvvašvuodastašuvnnaid atnui, mat galget doarjut váhnemiid fuolahan- ja bajásgeassinrollas.
6. Fágaolbmuid kárten čájeha, ahte fylkkalávdegottiin sosiála áššiid dáfus leat uhccán áššedovdi miellahtut, geain lea sihke mánáidsuodjalangelbbolašvuoha ja sámegeiela ja/dahje sámi kultuvrra gelbbolašvuoha. Mánáid- ja bearašdepartemeanta áigu bálkáhít eanet áššedovdiid, geain lea sámegeiela ja/dahje sámi kultuvrra gelbbolašvuoha.

3.2.4 Bearašsuodjalus

Bearašsuodjalus lea spesiálabálvalus, man fága-suorgái gullet bearašválttisvuodat. Kárášjoga bearašsuodjaluskantuvra áhahuvvui jagi 1991. Kantuvra áhahuvvui dan nammii, ahte Sis- ja Nuorta-Finnmárkku sápmelaččaide sáhtta fállat bálvalusaid.

Bearašsuodjaluskantuvrrat fállat divššu ja rávvejit bearrašiid, go dain leat váttisvuodat, riiddut dahje heahdedilit. Váttisvuodaid čovdet háleštallamiin, ja giella leage danin dehálaš. Mađe persovnnalut váttisvuodat leat, dađe dehálut lea beassat háleštit daid birra iežas gillii. Finnmárkkus diđošit čielgasit mánggakultuvrralašvuoda, ja mánga kantuvrra leat ovttas loktemin mánggakultuvrralaš gelbbolašvuoda. Finnmárkku bearašsuodjalussii lea váttis oážžut bargiid, erenoamážit psykologaid.

Iešguđet dikšunásahusaid vásáhusaid galgá

systematiseret ja dutkat erenoamáš hástalusaid sápmelaččaid bearašsuodjalusfálaldaga oktavuodas. Lea maid dehálaš gaskkustit vásáhusaid earáide. Guokte beroštumiorganisašuvnna, Kirkens Familievern (KF, Girku bearašsuodjalus) ja Offentlige Familievernkontorers Organisasjon (OFO, Almmolaš bearašsuodjaluskantuvrraid organisašuvdna) leat dán rádjai fuolahan doaimmain ja prošeavttain, maid ulbmil lea ovddidit fágalaš bearašsuodjalusa. Barggu galggašii dál nannet ja koordineret, nu ahte resurssaiguin oáččošii stuorámus vejolaš ávkki, ja vai bálvalusa gelbbolašvuoda sáhtášii ovddidit ollislaččat ja systemáhtalaččat. Dat dahkko ee. fylkkagieldda ja stáhta aktiivvalaš oassálastimiin.

DOAIMMAT:

MBD áigu jagi 2002 čadahit doaimmaid, mat bohtet ovdan bearašsuodjaleami gelbbolašvuodaplánas, mii almmustuvvá čakčat 2001. Dasa gullá ee. joatkka- ja lassioahpu ovddideapmi bálvalusaid fágadárbbuid ektui, buoret gelbbolašvuoha bearašsuodjalusa rolla hárrái mánáid ja nuoraid problemaláhttema eastadanbargguin ja buoret gelbbolašvuoha eará almmolaš bálvalusaid hárrái ja oktavuoha daiguin, sihke gielddain, fylkkagielddain ja eaktodáhtolaš dásis. Sihke dakkár nannen ja bearašsuodjalusa bálldalastin dárbbášuvvo. Kárášjoga bearašsuodjaluskantuvrras berre leat guovddášrolla sápmelaččaid bearašsuodjalusfálaldaga gelbbolašvuoda loktemis.

3.3 Dábálašdoavtterbálvalus ja fástadoavtterortnet sámi álbmoga ektui

Ollu guovlluin, gos sápmelaččat ássat, leat dábálašdoavtterbálvalusas leamaš váttisvuodat deavdit virggiid. Geavaheaddjit vásihit maid dávjá, ahte doavttir ii astta iige ádde, movt geavaheaddji ieš vásiha dearvvašvuodadilis. Geavaheaddji sáhtta danin oážžut boastodivššu, ja son massá luohttámuša dearvvašvuodabálvalussii. Erenoamážit ollu sápmelaččat vásihit stuorra váttisvuodaid nugo álggus juo govviduvvui. Sámi guovddášguovlluinge leat unnán sámegeielat doaktárat. Lea erenoamáš dehálaš movttidahttit sámegeielat doaktáriid bargat gielddain, main orrot ollu sápmelaččat. Muhtun gielddaide lea leamaš váttis oážžut sámegeielat doaktáriid.

Lea mávssolaš movttiidahttit:

- sámeielat doaktáriid báhcit gielddaide, main orrot sápmelaččat
- sámidoaktáriid, geat eai šat sámás beaivválaččat, hállagoahtit fas sámeiegela
- doaktáriid, geat eai máhte sámeiegela, oahpahallat sámeiegela

SDD juolluda doarjaga, maid Norgga doavttersearvi hálddaša, fástadoaktáriid spesialistaohppui dábálaš- ja servodatmedisiinna suorggis njealji davimus fylkkas. Njuolggadusaid vuodul sáhtta maid ohcat doarjaga sámeiegela oahpahallamii. Ortnet joatkašuvvá. SDD joatká maid ortnega, mas fylkkadoaktárat bagadit hárhjehallidoaktáriid. Bagadallamis galgá ee. váldit ovdan báikkálaš historjja ja kultuvrra. Bagadeami sáhttet dárbbasit maiddá dakkár doaktárat, geat leat juo čađahan oahpuset ja bohtet odđa guvllui.

Fástadoavtterortnega mielde leat gielddat geatnegasat fállat buot ássiide sáji fástadoaktára listtus. Fástadoavttir galgá čuovvulit listtu ássiid, go sii váldet oktavuoda doaktáriin ja dárbbasit dearvvašvuodaveahki.

Maŋŋa go Sturradiggi meannudii Od.prp.nr. 99 (1998-99) lea sámilága giellanjuolggadusaid hálddašanguovllu sámeiegeliin vuoigatvuohta vuoruhuvvot sámeielat doaktáriid listtuide. Sámeielagat, geat hálidit dakkár vuoruheami, galget merket dan fástadoaktára molsunskovvá. Go ássit besse válljet fástadoaktára gidat 2001 ožžo buohkat, geat dan sávve, sáji registrerejuvvon sámeielat doaktára listtus. Badjeolbmui lea vuoigatvuohta vuoruhuvvot listapasientan, go sii ohcet veahki eará doaktára go iežas fástadoaktára luhtte. Dan láhkai sidjiide ii čuoza dat, ahte orrot maŋgga gielddas.

Ulbmilat:

Gielddaid dábálašdoavtterbálvalus galgá sáhttit bálvalit sápmelaččaid sámeigillii, ja bálvalusa vuodđun galgá leat sámi kultuvrra dovdan. Ráđdehus áigu bargat dan ovdii, ahte maiddá sámiguovllu doaktárat bissot virggiin ja virggiin leat nu ollu sámeielat doaktárat go vejolaš ja unnimusat dárogielat doaktárat.

DOAIMMAT:

- 1. SDD áigu joatkit ortnega, mas fylkkadoaktárat bagadit hárhjehallidoaktáriid, ja áigu maid doalahit dábálašdoaktáriid vejolašvuoda oazžut doarjaga sámeiegela ohppui.**

3.4 Somáhtalaš spesialistabálvalusat

01.01.02 rájes stáhta váldá badjelasas buohcceviesuid ja eará spesialistadearvvašvuodabálvalusa eaiggáduššama ja jodihanovddasvástádusa. Viđa guovllu dearvvašvuodafitnodagas lea ovddasvástádus guovllu olbmuid spesialistadearvvašvuodabálvalusain. Guovlluid dearvvašvuodafitnodagat gokčet geográfalaččat seamma guovlluid go dálá dearvvašvuodaguovllut. SDD lea nammadan guovlluid dearvvašvuodafitnodagaid stivrraid, mat vástidit doaimmaineaset dušše stáhtii, mii daid eaiggáduššá. Dain lea alddiset ovddasvástádus doaimmaideaset heivvolaš organiseremis iešgudet dearvvašvuodafitnodagaid olis. SDD jodiha bajimus dási dearvvašvuodapolitihkalaš stivrema fitnodagaid hárrái. Odđa dilis sáhtta ovddidit oktasaš riikkaviidosaš (dahje guovlluguovdasaš) geavada dan hárrái, mo gokčet sámi geavaheaddjiid dárbbuid dán bálvalusain. Berre maid leat vejolaš organiseret sámi gelbbolašvuoda, omd. dulkoma dáfus resursafierpmadáhkan, mii gokčá olles riikka dahje guovllu. SDD áigu suokkardit Sámedikkiin, sáhttago dán plána doaimmaid čađaheami delegeret Helse Nordii.

Romssa guovllubuoheceviessu (RiTø) gokčá váldooasi sámiid ássanguovllus. Romssa guovllubuoheceviessu lea báikkálaš buohcceviessu stuorra oassái Romssas. Finnmárkku ássiidlogu geažil eai Hámmárfeastta ja Girkonjargga báikkálašbuohcceviesut sáhte fállat fágalaččat seammá viiddis bálvalusaid go máttit buohcceviesut. Romssa guovllubuoheceviessu geavahitge ovttaskas spesialitehtain maiddá Finnmárkku báikkálaš buohcceviessun. Maŋggat sápmelaččat ballet vuolgimis buohceviessui guhkes mátkki ja gielalaš ja kultuvrralaš hehttehusaid geažil. Spesialistadearvvašvuodabálvalusa lávden báikkálaš buohcciidsiidan lea nappo buorre maiddá sámi geavaheaddjiide. Lea mávssolaš, ahte sámeiegela ja sámi kultuvrra gelbbolašvuoda huksejuvvo, dahje oáččohuvvo olámuđui maiddá buohcciidsiidain, mat leat Sis-Finnmárkku olggobealde.

Karášjoga spesialistadoavtterguovddázis lea erenoamáš rolla sápmelaččaid hárrái. Ollugat Sis-Finnmárkku geavaheaddjiin ožžot doppe čuovvuleami eaige dárbbas orrut buohcceviesus. Guovddáza doaktárat johtet maid bagadeamen ja dikšumin olbmuid, ja leat dan láhkai lokten Finnmárkku buohcceviesuid kulturgelbbolašvuoda. Stáhta lea gokčan 75 % golmma spesialistavirggi goluin jagi 1989 rájes (guovtti virggi goluid jagi 1991 rádjai). SDD lea ságastallan Helse Nordiin ja Helse Midt-

Norgiin ja áigu dan vuodul árvoštallat, galgágo nannet guovddáža johtidoaimmaid ja -bagadeami ja telemedisiinnalaš gáiddusrávvema ja -dikšuma. Dan olis ferte maid geahččat eará sáme guovvluid dárbbuid. Guovddáš sáhtášii maid oazžut guovddášrolla fágalaš ovddideamis, oahpahusas ja dutkamis, mas lea sámi perspektiiva, gč. doaimmaplána oasi 4.3. Jus Kárášjoga spesialistadoavtterguovddáš, psykiatriija ja dearvvašvuodadutkan sajáiduhthtojit ovttas sadjái, de sulastahttigoahtá dat sámi álbmoga našunála dutkan-, fágaovdánahttin- ja dearvvašvuodabálvalusguovddáža, gč. plána osiid 3.5 ja 4.3. Dalle lea áigeguovdil árvoštallat oktasaš hálddahusdoaimmaid, oktasaš oahpahusa jna. Guovddáža fágabiras háliida dasa lassin lasihit spesialitehtaid logu. Helse Nord galgá árvoštallat dárkkilit, dárbbášago sámi álbmot bálvalusfálaldagaid lasiheami ja sierranahttima gáržžes spesialistaresurssaid jierpmálaš geavaheami hárrái.

Romssa guovllubuoheceviessu lea jagi 1995 rájes ovddidan prošeavtta, man namma lea «Flerkulturelt sykehus. Samisk servicesenter» - Mánngga-kultuvrralaš buoheceviessu. Sámi bálvalusguovddáš (dálá namma lea Sámi ossodat). Prošeavtta ulbmil lea dorvvastit sámigeavaheaddjiide nu guhkás go vejolaš bálvalusaid iežaset gillii. Bálvalusbargit galget maid dovdat ja gudnejahttit sin kultuvrralaš duogáža. Leat álggahan doaimmaid, maiguin oahpahit bargiid, juohkit dieduid, ásahtit dulkonrutiinnaid ja dahkat sámi kultuvrra oainnusin. Váset áiggit, ovdalگو mánggakultuvrralaš perspektiiva láddá nie stuorra organisašuvnnas. Ferte bargat vel ollu, ovdalگو dat lea ovttaiduvvan ossodagaid beaivválaš bargui. Ovttasbarggu dábálašdoavtterbálvalusain galgá nannet, nu ahte buoheceviessu dovdet geavaheaddjiid dárbbuid juo dalle go sii bohtet, gč. kapihttala 2.4 dulkoma birra. Romssa guovllubuoheceviessu lea bargamin dáinna áššiin.

Romssa guovllubuoheceviessu lea ovttasrádiid Hársttá ávvudoaliguin (festspillene i Harstad) lágidan multimediashow, man namma lea «Sámi girjásvuohta». Dat čájeha, man sierralágan sámi identitehtta sáhtá leat iešgudet birrasiiin.

Dearvvašvuodabargit fertejit dovdat mánggadáfotvuoda, nu ahte geavaheaddjit ja sin dárbbut eai báze gulakeahtá. Materiála geavahuvvo siskkáldas oahpahussii ja eará buoheceviessuin ja dearvvašvuodáásahusain lea vejolašvuohta geavahit dan. Romssa guovllubuoheceviessu prošeavttas deattuhit ovttasbarggu gielddadoaktáriiguin olles guovllus, gos pasienttaid sáddejit buoheceviessui. Dan lánhái sáhttet buoheceviessu ráhkkaniid dulkondárbbui juo dalle go pasienta boahtá.

Sámi doaimmaid sáhtá ovddidit ulbmillaččat iešgudet spesialistadearvvašvuodabálvalusain, muhto dat eaktuda nannosut diehtovuodu go mii dál lea. Danin lea mávssolaš jearahallat geavaheaddjiid. Buot dearvvašvuoda- ja sosiálabálvalusa laddasiin lea geatnegasvuohta ovddidit siskkáldas goziheami/kvalitehttavuogadagaid. Stuorámuš gáibádusat leat lunddolaččat buoheceviessuide ja eará sakka spesialiserejuvnon ásaheami. Go suokkardit, makkár iešvuodaiguin ja áššiiguin galgá bargat vai geavaheaddjit šattašedje duđaveabbon, galgá maid guorahallat maid sáhtá bargat vai sámi geavaheaddjit dovdet oazžut seammá ollu dieduid, gudnejahttima ja fuolaheami go earáge geavaheaddjit. Sáhtá leat gažaldat sihke giellageavaheamis ja das, ahte dohkkehit geavaheaddjiid sierralágan beroštumiid ja oktavuodaid ásaheami olgobeallai.

Ulbmilat:

Loktet sámi geavaheaddjiide oavivilduvvon bálvalusaid dási dáinna lágiin, ahte ovddidit Finnmárkku ja Romssa spesialistadearvvašvuodabálvalusa sámi doaimmaid, gaskkustit vásáhusaid ja váldigoahtit atnui vásáhusaid riikka eará osiin.

DOAIMMAT:

- 1. SDD áigu deattuhit sámi álbmoga dárbbuid guovlluid dearvvašvuoda-fitnodagaid eaiggátstivremis.**
- 2. SDD áigu váikkuhit dasa, ahte Helse Nord ain ovddida Romssa guovllubuoheceviessu Sámi ossodaga ja Finnmárkku buoheceviessuid gelbbolašvuodaloktendoaimmaid. Vásáhusaid berre gaskkustit eará ásaheami.**
- 3. SDD áigu ovttasbargat Sámedikkiin, Helse Nordiin ja gelbbolaš dutkanbirrasiiiguin, ja čadahit sámi pasientaškademiid vásáhusat biddjojitt vuoddun, vrd. kap. 3.5.**

3.5 Fálaldat olbmuide, geain leat miellaváttut

Gielladain lea ovddasvástádus olbmui, geain leat miellaváttut, ja dasa gullet čuovvovaš vuoddoasit: dohkálaš viessu ja dasa doarvá veahki, vejolašvuohta oassálastit jierpmálaš doaimmaide, sosiála oktiigullelašvuohta ja dárbbášlaš dearvvašvuodabálvalusat. 01.01.02 rájes stáhta váldá badjelassas

ovddasvástádusa mielladearvvašvuodasuodjalusa spesialistabálvalusain sihke ášahusain ja daid olggobealde. Dearvvašvuodafitnodagat galget spesialistagelbbolašvuodaineaset doarjut gielddaid mielladearvvašvuodabarggus.

Maiddá mielladearvvašvuodasuodjalusas váilot fágaolbmot, geain lea sámii duogáš. Sámegeielat fágaolbmuid váilon lea erenoamáš váttis doppe, daningo diagnosa dahkamii ja terapiijii lea mihtilmas, ahte diagnosa dahkamis ja buori divššus lea namalassii giella bargoneavvun. Lea dehálaš muitit, ahte vaikko ollu sápmelaččat orrot máhttimin dárogiehta, de sis sáhttet leat váttisvuodát govvidit dovdduid, miellaváttuid ja váttisvuodaid olmmošgaskavuodain. Sámegeielat bargiid rekruterema ja sámegeiehta ja -kultuvrra oahpaheami berrege vuoruhit erenoamážit mielladearvvašvuodasuodjalusas. Dulkonbálvalusat leat vealtameahttun veahkkeneavvu.

Karášjoga MNP:s ja nuoraid psykiatralaš joavkkus, mii lea dan oktavuodas, lea erenoamáš ovddasvástádus sámii nuorain. Ovddasvástádus nannejuvvui ovddabealde namuhuvvon šiehtadusain jagi 1989 Finnmárkku fylkkagielddain, mii ruhtada oasi doaimmain daiguin ruđaiguin, mat dađe várás leat merkejuvvon SDD bušeahtas. Nuoraidjoavku fállá poliklinihkalaš dikšunfálaldaga erenoamážit nuoraide ja nuorra rávisolbmuid, geain leat rádjášuvvan gárrenávnnasváttisvuodát, geat dárbbasit divššu gárrenávnnasiin ja miellaváttisvuodain ovtastuvvan váttisvuodaid geažil, dahje geain lea iešsoardniproblematihkka. Ulbmiljoavku mearriduvvui dan maŋŋá, go Sis-Finnmárkkus dáhpáhuve ollu iešsorbmemat 80-logus, ja go fuomášedje stuorra gárrenváttisvuodaid. Váttisvuodaid okta deháleamos sivva lei, ahte nuorat eai nagodan identifiseret iežaset kulturduogážiinniset, eaige sii dohkkehuvvon ollástit dáža birrasiinge. Nuoraid čuovvuledje vuđolaččat Bærum-modealla mielde (vuoddearvvašvuodabálvalusa čuovvuleapmi ja psykososiála gaskiimannan buohcceviesuin), ja das ledje buorit bohtosat.

Mearrasápmelaččat leat vásihan lossa noaddin sierra gielaide geavaheami ja norbmaerohusaid dáža bargoeallimis/eará almmolaš arenain ja sámii ruovttueallimis, ja das leat šaddan ollu lojalitehttaruossalasuodát. Dáruiduhttinproseassa lea dagahan, ahte mángasat eahpidit ja muhtun muddui biehttalit čearddalaš identitehtaset. Sápmelaččat fuolastuvvet maid boazodoalu nuppástuhttinváttisvuodain ja boazodoalu ja guolástanealahusa eahpesihkkarvuodas, ja dat dagahit dasto miellaváttuid.

Sd.died.nr. 25:s (1996–97) «Åpenhet og helhet. Om psykiske lidelser og tjenestetilbudene» (Rabasvuohhta ja ollislašvuohhta. Miellaváttuid ja bálvalusfálaldagaid birra) govviduvvo, movt mielladearvvašvuodasuodjalusa fálaldaga galggašii heivehit sápmelaččaid várás. Stuorradiggi bivddii «Åpenhet og helhet» – diedáhusa oktavuodas ráhkadit ovddidanplána jagiide 1999–2006. Sápmelaččaid fálaldaga buoridit erenoamážit Karášjoga MNP:a ja Leavnja DPS:a ovddidemiin. Dat barget čavdeovttasbarggu, ja doibmet našunála gelbbolašvuodaguovddázin sámii geavaheaddjiid hárrái, nubbi mánáid- ja nuoraid psykiatriijas, nubbi fas rávesolbmuid psykiatriijas. Diedáhus eaktuda, ahte guovddážit čadahit dutkan- ja ovdánahttinbarggu ovtas Romssa universitehta MNP-ossodagain. MNP-ossodat lea veahkehan mángga ovdánahttinprošeavtta čadaheames ja bagadan Karášjoga/Leavnja fágabirrasiid ovdánahttimis. Nubbi mávssolaš ovtasbargoásahus lea Nuorta-Finnmárkku DPS, mii lea Deanus, ja mas lea alla sámii gelbbolašvuohhta. Dán guovtte ášahusa lassánan doaibmagoluid ekonomalaš rámmán lea biddjon eanemusat 20 miljovvna kruvno olles áigodagas.

Finnmárkku fylkkagieldda sáddii geassemánus 2001 departementii evttohusa, mo buoridit Finnmárkku mielladearvvašvuodadivššu. Váldosisdoallu sápmelaččaid ektui lea, ahte Karášjoga MNP oktavuhtii ášahuvvo bearašossodat ja Leavnja DPS oktavuhtii fáhkkeveahkkejoavku ja oanehis áiggi dikšuma seangasajit. Ruhta juolluduvvo maid ovddit kapihttalit namuhuvvon áigumušaide ja dutkan- ja ovdánahttinfondii. Klinihkalaš doaimmaid nannen ja Karášjoga/Leavnja gelbbolašvuodaovdánahttin eaktuduvvojit odđa doaimmaid čadahepmái. Sámi gelbbolašvuodadoaimma lassin ášahuvvo maid odđa nuoraidpsykiatriija dikšunruoktu Karášjohkii. Stáhta dearvvašvuodagozáhhus ja SDD meannudit plána čakčat 2001.

Departemeantta bealis atnet dehálažžan, ahte ovdánahttin dievasmahtta ja doarju sámii gelbbolašvuoda fylkkagielddaid sullasaš bálvalusain nugo gárrenávnnassuodjalusas, mánáidsuodjalusas ja bearašsuodjalusas. Gelbbolašvuodaguovddážiin galgá leat geahčastat olles riikka sámii geavaheaddjiid dárbbuin, ja dat galget ášahit fágafierpmádaga eará ášahusaiguin, main leat sámii geavaheaddjit. Berre maid čilgejuvot lagabut, makkár rolla nuoraidpsykiatralaš joavkkus galgá leat. Dat ii leat čovdojuvvon plánaárvalusas.

Departemeanta eaktuda maid, ahte eará áigejuovdilis fylkkaid dearvvašvuodafitnodagat maid čohkkejit

gelbbolašvuoda sámi diliid birra. Ovdamearkka dihte Narviikka buohcceviessu sáhtášii doaimmat guovllu čanussadjin julev- ja márkasamiid hárrái. Sáhtta leat áigequovdil gokčat ovttaskas, Finnmárkku olggo-beale virggiid goluid, maiguin ásaht dakkár gelbbolašvuoda. Dat galget dalle gullat geatnegahtti fierpmádahkii, man guovddážiis leat Kárášjoga MNP/Leavnnja DPS. Osiin gelbbolašvuoda-guovddážiidda juolluduvvon rudaiguin sáhtta maid ruhtadit sadjásašgoluid hospiterema oktavuodas dahje lassigoluid, mat Kárášjogas/Leavnnjas šaddet joatkkaoahpus. Eará doaimmaid sámiid várás galget gielddat ja fylkkat ieža ruhtadit, gč. mielladearvvašvuodasuodjalusa oppalaš nannema, mii lea ovdanbukton Sd.prp.nr. 63:s (1997–98).

Lea hui mávssolaš, ahte maiddái eará gielddat go dat, mat gullet Kárášjoga MNP/Leavnnja DPS doaimmaguvlui, árvoštallet, berrejitgo sámi geavaheaddjit geavahit dáid fáladagaid.

Sis-Finnmárkku ángiruššamiiguin sáhtta nannet dakkár fágaolbmuid rekruterema, geain lea sámi duogáš dahje gelbbolašvuoha. Nubbi dehálaš guovllupolitihkalaš doaimma, mas sáhttet leat buorit čuovvumušat maiddái psykiatriijai, lea Romssa ángiruššan dálkkasdieđaoahpu ovdii. Bálváluš-fáladagas váilot dattetge psykologat.

Romssa guovllubuoheceviessu psykiatriijaossodat bálvála sámi álbmoga goalmmát linnjás. Ásahusas lea universtitehtaklinihkkan maiddái guovddášrolla sámi mielladearvvašvuodasuodjalusa dutkamis ja ovdánahttimis, ja dat ovttasbargá Sis-Finnmárkku gelbbolašvuodaguovddážiiguin. Departemeanta eaktuda, ahte dat ovttas kártejit gelbbolašvuoda, mii bargiin lea dál, ja dasto álggahit sámi (kultuvrraid-gaskasaš) mielladearvvašvuodasuodjalusa guhkes áiggi ovdánahttinprográmma. Psykiatriijaossodaga fágabiras čadaha ovttasráđiid Leavnnja DPS:in sámi geavaheaddjiiskadeami. Dan oktavuodas almmustahttojit mánga fágaartihkkala.

Iešguđet fylkka fylkkadoaktáriid ráđdeaddit, geat rávvejit gielddaid mielladearvvašvuodabarggus, berrejit leat mielde loktemin gielddaid ja spesialista-ásahusaid gelbbolašvuoda sámi diliid birra. Dan sáhtta ollašuttit ovttasráđiid Sis-Finnmárkku/Romssa guovllubuoheceviessuin.

Romssa guovllubuoheceviessu psykiatriijaossodat ovttasbargá Sámi ossodagain, ja fállá sámegeiela dulkoma diehtujuohkindoaimmahagas ja registrerenkantuvrras. Dán láhkai vuostáiváldet sámi geavaheaddjiid juo álggu rájes sámegeilli.

Guovllubuoheceviessu dulkkat leat čadahan psykiatriijadulkkonkurssa.

Go geavaheaddjiid sáddejit ruovttoluotta jándor-ásahusain, lea vejolaš gulahallat gielddaiguin videokonferensarusttegiid bokte. Dan láhkai sámi geavaheaddjiid sáhtta čuovvut olles divššu áigge.

Ulbmilat:

Sámi geavaheaddjiid galgá erenoamážit mielladearvvašvuodasuodjalusas bálválit sámegeilli ja dakkár vugiin, mii vuodduuvvá sámi kultuvrra dovdamii. Galgá bidjat johtui strategiijaid, mat leat čilgejuvvon Sd.died.nr. 25:s (1996–97) ja Sd.prp.nr. 63:s (1997–98), ja maid ulbmil lea buoret fáladat sápmelaččaide. Sámi geavaheaddjiid oktagaslaš plánat galget vuodduuvvat sámi kultuvrra dovdamii.

DOAIMMAT:

- 1. Helse Nord ovddida Kárášjoga MNP ja Leavnnja DPS -ásahusaid našunála gelbbolašvuodaguovddážiin, mat fuolahit sápmelaččaide mielladearvvašvuodasuodjalusas. Dan láhkai dat ožžot ee. eanet fágavirggiid, rávesolbmuid fáhkka-psykiatriija dikšunfáladaga ja bearašossodaga. Ángiruššat maid eará fylkkaid gielddaid ja spesialistaásahusaid bagademiin ja hospiteremiin. Lea maid áigequovdil ásaht eará fylkkaide/ásahusaide virggiid, mat sáhttet doaimmat «satellihttan» gelbbolašvuodadoaimmas. Sosiála- ja dearvvašvuodadepartemeanta lea bidjan eanemusat 20 miljovvna kruvno doaimmagoluide, mat šaddet dán ulbmila ollašuttimis.**
- 2. Gielddat ja eará fylkkat sáhttet ruhtadit eará doaimmaideaset sámi álbmoga várás mielladearvvašvuoda ovddidanplána rudaid báikkálaš vuoruhemiin. Departemeanta áigu ávžžuhit erenoamážit Helse Norda nannet sámi dulkaálvalusa, mii lea Romssa buohcceviessu oktavuodas, ja ásaht dulkaálvalusa Narviikka buohcceviessu ja Nordlándda psykiatrijabuoheceviessu (Nordland Psykiatriske Sykehus) oktavuhtii, Budejju.**
- 3. Helse Nord álggaha sámi psykiatriija guhkes áiggi ovddidanbarggu Romssa guovllubuoheceviessu, Finnmárkku ja Romssa psykiatriija dutkanguovddáža ja našunála gelbbolašvuodabása olis.**

Kultuvra ja dearvvašvuohta

Kultuvra ja dearvvašvuohta lei Sosiála- ja dearvvašvuodadepartemeantta ja kulturdepartemeantta/Norgga kulturráđi ovttasbargoprošeakta áigodagas 1995-2000. Ángiruššama olis čalmmustahtte kultuvrra ja dakkár doaibmabijuid ovttasdoaibmama, mat ovddidit dearvvašvuoda, eastadit buohcuvuoda ja veajuiduhttet olbmuid. Bajimuš ulbmil lei kultuvrra gaskaomiiguin ovddidit dearvvašvuoda ja geahpedit gilláma ja buohcuvuoda negatiiva váikkuhusaid. Riikka iešgudet gielddain čadahuvvon 35 geahččalanprošeavtta vásáhusat leat čájehan, ahte olbmot, geat oassálastet kulturdoaimmaide vásihit sosiála oassálastima, buoret eallinkvalitehta, buoret vejolašvuoda hálldašit árgabeaieallima ja dasto buoret dearvvašvuoda. Kárášjohka lei okta prošeaktagielddain.

Golmma jagi čuovvulanprošeaktan áсахuvvui jagi 2000 kultuvrra ja dearvvašvuoda fierpmádaga gielddaid našunála čuolbmačuokkis Levangerii, ja kultuvrra ja dearvvašvuoda našunála ráddeaddinjoavku, mat ruhtaduvvojit Sosiála- ja dearvvašvuodadepartemeantta ja Kulturdepartemeantta bušehtain. Kárášjoga gielda lea joatkkafierpmádaga miellahttu. Gielddas lea leamaš jodus prošeakta, man vuodđun lea viiddis kulturdoaba, ja man ulbmil lea leamaš eastadit dearvvašvuodaváttuid nu ahte árbevirolaš sámi doaimmat gaskkustuvvojit buolvvas buvvi. Prošeavtta váldojurdda lea leamaš, ahte oadjebas identitehtain olmmoš loaktá ja bissu dearvvasin. Kultur- ja dearvvašvuodaángeruššamiin juksat mánggalágan olbmuid, geain vealttakeahhtá eai leat miellaváttut. Ángiruššan čuovvu mielladearvvašvuodabarggu ulbmiliid, maid mielde miellaváttuid galgá geahpedit doaimmaiguin, mat addet eallimii eanet vásáhusaid.

3.6 Sámi álbmoga veajuiduhttinfálaldat

Stuorradiggi meannudii gidđat 1999 Sd.died.nr. 21 (1998-99) «Ansva og meistring. Mot ein heilskapleg rehabiliteringspolitikk» (Ovddasvástádus ja nákcen. Ollislaš veajuiduhttinpolitihka guvlui). Diedáhusa fáddán leat strategijjat, maiguin ovddidit vuogádatlaš ja beaktilis veajuiduhttinbarggu (sihke rehabiliterema ja habiliterema), mii čuovvu geavaheaddjiid eavttuid. Veajuiduhttima meroštallet das ná: «áiggi dáfus ráddjejuvvon, plánejuvvon proseassat, main leat čielga ulbmilat ja gaskaoamit, ja mas eanet aktovrrat ovttas veahkehit geavaheaddji, nu ahte son ieš sáhtta ángiruššat buoret doaibma- ja nákcendási guvlui, juksat iehčanasvuoda, ja beassá servvoštallat olbmuiguin ja oassálastit servodateallimii». Go diedáhus bidjá deattu geavaheaddji perspektiivii, de deattuhuvvo erenoamážit veajuiduhttin, mii čadahuvvo gielddain. Eanaš veajuiduhttima berre čadahit geavaheaddjiid lagašbirrasis, nu ahte sii besset ain servvoštallat oahpes olbmuiguin.

Sámi fágabirrasat leat hui kritihkalaččat sámi geavaheaddjiid dálá dálkkasdieđalaš veajuiduhttin-fálaldahkii. Biras lea danin guhká bargan fálaldaga Kárášjohkii ásaheami ovdii. Finnmarkku fylkka-gieldda ja SDD bealis dat ii leat leamaš politihkalaččat áigequovdil. Departemeanta bargá dál strategalaš

plánain, mii gieđahallá lášmmodahttima ja veajuiduhttima, ja mas deattuhuvvo ahte gielddat ja fitnodagat fertejit láchit dilálašvuodaid nu, ahte buot geavaheaddjit sáhttet oazžut dohkálaš veajuiduhttin-fálaldaga dábalaš bálvalusfálaldaga olis. Lea dattetge dehálaš, ahte Helse Nord ja Helse Midt-Norge deattuhit sakka sámi gelbbolašvuoda ovddideami dakkár fálaldagaid olis.

Olbmuide, geaid doaibmahehttejumi oassin lea gulahallanválttisvuohta, omd. bealljehemiide/ bealjehis-čalmmeheemiide ja olbmuide, geain lea afásia, šaddet erenoamáš váttisvuodát, juos sii eai oaččo sámegeilat veahki. Ráissa Sonjatun dearvvašvuodaguovddázis fáallet veajuiduhttima olbmuide, geain lea afásia, omd. logopeda veahki. Váldooassi fálaldagas gullá fágaidgaskasaš guorahallamii, man vuodđun lea jurdda, ahte gieldda logopeda sáhtta joatkit barggu, go pasienttat máhccet ruoktot. Dálá fálaldat ii leat erenoamážit heivehuvvon sámegeilat olbmuide. Eai leat lahkage doarvá sámegeilat logopedat, geat dikšot geavaheaddjiid klinihkain, eaige sámiid ássanguovllus leat galle gieldda, mat leat ásahan logopeda virggiid. Gielddaid skuvlaossodagas lea rávesolbmuid oahpahušlága vuodul geatnegasvuohta lágídit logopeda veahki rávesolbmuid oahpahušbálvalusa ja PPT oassin, ja dan sáhtta dárbbu mielde lágídit ovttasbarggu eará gielddaiguin.

Sosiála- ja dearvvašvuodadepartemeanta lea oahppo-
jagi 2000/2001 rájes ásahan njealjejagi geahččalan-
ortnega, mas juolludit oahppostipeandda sáme-
gielat olbmuid, geat barget dihto veajuiduhttima
bargiidjoavkkuin. Sámediggi hálddaša stipeandda.

Ulbmilat:

Doaibmahehttejuvnon olmmoš galgá oážžut ruovtto-
luotta, seailluhit dahje buoridit doaibmanávccaidis
ja/dahje nákcendási, nu ahte son nu guhkás go
vejolaš sáhtá eallit buori iehčanas eallima, maid
eavttuid son ieš mearrida.

DOAIMMAT:

- 1. Sosiála- ja dearvvašvuodadepartemeanta áigu Helse Nord ja Helse Midt-Norge eaiggátstivrejumi bokte čuovvut sámi álbmoga veajuiduhtinfálaldaga. Erenoamážit Kárášjoga spesialista-doavtterguovddáš, Girkonjárdga buohcceviessu, sámi hálddašanguovllu gielddat ja Finnmárkku lášmodahttin-guovddáš, mii lea Álttás, galget ovtasbargat dan hárrái, movt sámi geavaheaddjiid dárbbuid buoremus lági mielde gokčat.**
- 2. Sosiála- ja dearvvašvuodadepartemeanta áigu ovtas Helse Nordain ja Sámedikkiin ovddidit sámi gelbbolašvuoda Sonjatun dearvvašvuodaguovddáža gáldnanvigi divššu oktavuodas.**
- 3. Girko-, oahpahuš- ja dutkandepartemeanta áigu bargat dan ovdii ahte šaddet eanet sáme-
gielat spesialapedagogiijabargit, omd. logopedat. Árvoštallat sámi studeantaid eriid ásaheami veajuiduhtinfágaide.**

3.7 Dikšun- ja fuolahusbálvalusat

3.7.1. Boarrásiidfuolahus

Sd.died.nr. 50 (1996-97) Handlingsplan for
eldreomsorgen (boarrásiidfuolahusa doaibma-
plána) čujuha NOU 1995:6 guorahallamii, erenoamážit
sámi gelbbolašvuoda rekruterendárbbu hárrái. Plánas
deattuhit vuoigatvuoda boarásmuovvat iežas
eavttuiguin giela ja kultuvrra dáfus, muhto das eai
leat makkárga konkrehta doaimmat eage
juolludeamit sámi áigumušaid várás. Boarrásiid-
fuolahusa doaibma-
plána oktavuodas leat muhtun

gielddat, omd. Porsáנגgu sámi giela geahččalan
sihkkarastit kvalitehta ja ásahan boarrásiid-
áittardeaddji geahččalanortnega. Áittardeaddji
vásáhusaid áigot gaskkustit eará gielddaide, nu ahte
dat sáhttet leat ávkin plánedettiin doaimmaid sámi
boarrásiid várás.

Stáhtas lea bajimuš ovddasvástádus das, ahte sámi
boarrásat ožžot bálvalusfálaldaga, mii lea giela ja
kultuvrra dáfus dohkálaš. Dat guoská erenoamážit
guovlluide, gos sápmelaččat orrot biedgguid, ja gos
sii leat unna unnitlohkun ruovttugielddasteaset.
Ráđđehus, Sámediggi ja Gielddaid guovddášlihttu
fertejit suokkardit, makkár doaimmat leat
dárbbaslaččat, gč. kap. 2.1.

Gullevašvuolta bearrašii, sohki, lagamus siida-
guimmiide, báikkálaš birrasii ja lundui leat
erenomáš dehálaš árvvut sápmelaččaide. Ruovttus
fárren sáhtá čuohtit olbmui sakka, daningo
dearvvašvuodalágádusa ása-
huskultuvra lea nu amas, go
buohtastahtá sámi árgabeaieallimiin. Danin ollu
sápmelaččat - sakka eanet go dážat - háldit orrut
ruovttus. Ollugat sámi boarrásiin guddet - dávjá
stuorra riskkain - geavatkeahhtá dehálaš dearvvaš-
vuoda- ja fuolahusbálvalusaid, juos sii eai vásit daid
oadjebassan. Maiddá sámi birrasii leat olbmot, geat
báhcet eahpeformála fierpmádaga olggobeallai. Sii
leat áibbas sorjavaččat das, ahte bálvalusapparátta
fuolaha sin oadjebasvuodadárbbuin ja buorredilis
sáme-
giela ja kultuvrra doarjagiin. Dan vuhtiváldin
lea erenomáš dehálaš gielddain, main sápmelaččat
leat unnitlogus, ja sáhttet dan geažil dárbbasit
earálágan bálvalusaid go dábálaččat.

Erenoamážit ruovttubálvalusain duššástuvvet
mángasat, go eai leat moadde fásta olbmo, geat
dikšot sin. Gielddat galggašedje ása-
hit dakkár bálvalusaid, ahte geavaheaddji sáhtá orrut ruovttus
ja su bálvalit ja sus fuolahit moadde olbmo, nu ahte
son sáhtá dovdat iežas oadjebassan. Fuolaheaddji
bálkka sáhtá leat áige-
guovdilis gaskaoapmi, erenoamážit doppe, gos ruovttubálvalus ii nagot fállat
sáme-
gielat bálvalusa. Bálvalusplánaid berre hábmet
nu, ahte vuoruhit sáme-
gielat bargiid sámi geavaheaddjiide. Seammá lánkai sáhtá lanjaid ja
ossodagaid juohkit giela ja kulturduogáža mielde, ja
buoridit dan lánkai sihke ássiid ja bargiid dili.

Juos boares olmmoš ii beasa servvoštallat bearrašii
ja ránnjáiguin, ja juos sus ii leat mihkkege jierpmálaš
doaimmaid, de son sáhtá šlundut guhkes áigái,
geassádit iežas sisa, iežas máilbmái ja oážžut
fysihkalaš váttuid. Sáhtá maid leat mávssolaš lágidit
dili nu, ahte boares sápmelaččat besset nu guhká go

sin doaibmanávccat dasa addet vejolašvuoda, johtit meahcis ja čuovvut badjebargguid, guolástit ja buđaldit eará doaimmaiguin. Dan mearkkašumi loaktimii ja gulahallannávccaide ii galgga árvvoštallat unnibun go dat lea. Gielddaid hástalus lea maid bargat ovttas, nu ahte boarrásat ja earát, geat dárbbasit veahki, ja geain leat johttisápmelaččat lagamužžan, ožžot bálvalusaid njuovžilit.

Giella lea čavga oktavuodas olbmuid beaivválaš doaimmaiguin. Go olmmoš ii šat nagot buđaldit dáiguin doaimmaiguin, masset erenoamážit demeantaluuvvan olbmot giella johtilit. Seammás jodálmahtta passivitehta dementiija ovdáneami, eandalii juos hárve gullá eatnigielas. Sápmelaččat, geain lea dementiija, masset dábálaččat vuosttamučžan dárogielmáhtu, ja dasto maid sáme giela. Danin leage erenoamáš mávssolaš, ahte maiddái gielddain, mat leat sámi hálddašanguovllu olggobealde, leat boarrásiidfuolahusas sáme gielat bargit.

Mánnga boares sápmelačča hálidit vásihit oktiigullevašvuoda beaivválaš eallimis, dallege go sii dárbbasit divššu. Danin ii leat čielggas gielddaid dáfus ráhkadit dušše ovttaolbmolanjaid. Dála orrunásahusat ja boarrásiidsiidat leat arkitektonalaččat viehka seammálgananat miehtá riikka. Gielddain, main orrot sápmelaččat, sáhtášii dáhtut sámi vuorrasiid oassálastit odđa dáluid plánemii, nu ahte sáhtta árvvoštallat, galgágo dálu hábmet dan láhkai, ahte doppe lea vuogas doaibmat ovttas, vai geahččat galgágo sámi kultuvra vuhttot dálus mudui.

Geriatrijafágabirrasiin ja vuosttaš linnjás váilu sámi gelbbolašvuodta maiddái sámi guovddášgielddain. Kárášjoga buohcciidviessu oassálastá oahpahuš-buohcciidviessoproševtta oasseprošektii. Báikkálaš prošeaktanjunuš hálida ovttas Kárášjoga gielddain ovddidit Kárášjoga oahpahuša ja bagadusa, nu ahte das livččii sámi profiila. Oahpahušbuohcciidviessu berre fállat hospiterema ja lassioahpu sámi diliid birra buot dásiid dikšun- ja fuolahussuorggi/geriatriija bargiide. Dan sáhtášii bargat ovttasbarggus Sámi allaskuvllain. Videokonfereanssa bokte sáhtta gaskkustit sámigelbbolašvuoda lassioahpu gielddabargiide maiddái Finnmárkku olggobealde.

Boarrásiid ja doaibmahehttejuvvon olbmuid lagašolbmot sáhttet vásihit váttisin válljet, galgágo bearašlahtuid bidjat áhahussii, gos vuoras ii navddehahtti lágiin loavtte gielalaš ja kultuvrralaš sivaide geažil, vai galgágo ieš váldit ekonomalaš ja geavatláš noadi ja fuolahit vuorrasis ruovttus.

Priváhta fuolaheami lassin sáhtta oážžut ruovttu-buohcedivššu ja earálgagan doaimmaid, mat geahpedit fuolahannoadi. Ráddehus oaivvilda, ahte buohcciidviessu ja orrunfálaldagaid váilevaš gielalaš ja kultuvrralaš heiveheapmi lea buorre ágga ohcat fuolahambálkká.

Vuoras sápmelaččat sáhttet fuolastuvvat sámikultuvrra jávkamis. Mánngasat hálidivčče leat mielde gaskkusteamen máhtuset kultuvrra seailuma buorin, ja dat sáhtta addit boaresvuodabeivviide eanet mearkkašumi. Buolvvaid gaskkas leat stuora erohusat, vuorrasat leat eallán vuoddoealáhusain ja dujiin, ja nuorat fas leat vásihan teknologiija ja golahankultuvrra. Buolvvat dárbbasit eanet oktavuoda, daningo vuorrasat dovdet iežaset oktonassan ja nuorat fas amasmuvvet iežaset duogáza hárrái. Buolvvat sáhttet deaivvadit doaimmaid olis, maiguin dokumenteret sámi árbevieruid ja mat hehttejit sihke vuorrasiid oktonasvuoda ja nuoraid amasmuvvama.

3.7.2 Doaibmahehttejumit

Olmmoš lea doaibmahehttejuvvon dalle, go son ii sáhte deavdit gáibádusaid, maid biras bidjá dakkár doaimmaide, mat leat mávssolaččat vai olmmoš birge iehčanaset ja sáhtta doaibmat searválágaid earáiguin. NOU 1995:6 ii olus čilge, makkár váttisvuodaid sápmelaččat, geain leat iešgudetlágan doaibmahehttejumit, vásihit báikkálaš servodagas ja dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaid oktavuodas. Guorahallan ii muital, makkár eallindilli lea doaibmahehttejuvvon mánain, nuorain ja gaskaahkásaš olbmui, geat orrot ruovttus bearraša luhtte ja báikkálaš servodagas. Sápmelaččat, geain leat iešgudetlágan doaibmahehttejumit, fuomášit ahte lea erenoamáš váttis go lea sihke doaibmahehttejumit ja gulahallanváttisvuodat, mat laktásit gillii ja kultuvrii.

Norgga doaibmahehttejuvvon olbmuid dili lea čilgejuvvon viidat NOU 2001:22:s, Fra bruket til borger - en strategi for nedbygging av funksjonshemmende barrierer (geavaheaddjis borgárin - strategiija movt jávkadit eastagiid, mat hehttejit doaimmaid). Guorahallan gárvvásmuvai dán jagi geassemánus ja giedahallá ee. sápmelaččaid dili, geain leat doaibmahehttejumit. Guorahallan lea vuodđun almmolaš digáštallamii Norgga doaibmahehttejuvvon olbmuid dilis, strategiijain ja gaskaomiin, maiguin sáhttit juksat oassálastima ja ovttaárvosašvuoda ulbmila. Ráddehus áigu viiddis gulaskuddama vuodul geiget árvvoštallamis Stuorradiggái ja evttohit doaimmaid, maiguin buoridit dán joavkku dili.

Muhtun doaibmahehttejumit váikkuhit kognitiivvaláš doaimmaide, áiccuide, giela ovdáneapmái ja gulahallamii. Muhtumat dain sáhttet šaddat buohcuvuoda dahje lihkohisvuoda geažil, go olmmoš lea juo rávásmuvvan. Eará doaibmahehttejumit fas vuhttojit juo mánnán ja nuorravuodas. Muhtumat bohciidit veháziidda, nu ahte sáhttet vássit áiggit, ovdalگو váhnemat/eará lagašolbmot ja fágaolbmot sáhttet meroštít, mas lea gažaldat. Mángei dárbbáša spesialistadearvvašvuodabálvalus olu áiggi dahkat vuđolaš guorahallamiid, ovdalگو sii sihkkarit bastet mearridit diagnosa. Muhtimin lea vealtameahtun ásahtit viiddis bálvalusfálaldaga ovttaskas olbmui ja bearrašii.

Doaibmahehttejuvvon olbmot dárbbášit dávjá bálvalusaid ja dilálašvuodaid heiveheami eanaš surggiin ja miehtá eallima - ovdamearkka dihte mánáidgárddis, skuvllas, fuolahuvvon bargosajis, dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusain, spesialista-bálvalusain, kultur- ja asttuáigedoaimmain. Vaikko ovtta suorggis livččiige ollislaš fálaldat, de das ii oaččo dievaslaš ávkki, daningo eará surggiin leat váilevašvuodát. Lea stuorra hástalus koordineret bálvalusaid ja ovddidit oktilašvuoda ovttaskas olbmo eallima hárrái. Go guovllus leat mánge kultuvrra ja giela, lea hástalus ain stuorát.

Doaibmahehttejumiin, main dás lea sáhka, lea giella- ja kulturčanus erenoamáš dehálaš. Sáhttet leat sierralágan oainnut dasa, mas doaibmahehttejumii lea šaddan, movt dainna galgá láhttet jnv. Dat stivre, movt bearaš ja lagašbiras láhttejit doaibmahehttejuvvon olbmui. Dat fas váikkuha doaibmahehttejuvvon olbmo iešgovvii, sosiála rollaide ja bearraša ja báikkálaš servodaga ovttaiduvvamii jnv. Dákkár dilálašvuodát berrejit beassat váikkuhit bálvalusfálaldaga konkrehta hábmemii.

Bázahallan sápmelaččat leat maid ožžon unnit fuomášumi go eará doaibmahehttejuvvon olbmot. Sii dárbbášit dábaččat olu giellagealddáhagaid (stimulerema), erenoamážit juos sii gullet guovttegielat birrasii. Juos doaibmahehttejuvvon olbmos lea dakkár duogáš, ahte son sáhtášii doaimmaid dáfus ovdánit guovttegielagin, iige dasto beasage gulahallat sámeielat olbmuiguin, de son sáhtta šaddat guovttegeardánit beallegielagin. Dat sáhtta ráddjet su vejolašvuodaid iehčanasat birget árgabeaieallimis ásahusa olggobealde. Psyhikalaččat doaibmahehttejuvvon olbmuide oavvilduvvon bálvalusaide lea oppalaččat váttis oazžut bargiid, ja erenoamážit sámeielat bargit ja doarjjaolbmot váilot. Ovddasvástádusodastusa oktavuodas sirde psyhikalaččat doaibmahehttejuvvon olbmuid

ásahusain gielddaid ásodagaide. Dan mielde leat mánáid ja rávesolbmuid fálaldagat ožžon iešgudetlágan fágalaš profiillaid. Finnmarkkus lea mánáidveajuiduhttin vuosttažettiin fylkkagieldda ásahusfálaldat, masa oassálastet iešgudetláhka sakka doaibmahehttejuvvon mánát. Bázahallan rávesolbmot ássat dál eanašin ásahusaid olggobealde. Fylkkagielddat eai šat bargga njuolga geavaheaddjiiguin, sin doaibma lea baicce bagadit gielddaid. Veajuiduhttinjoavku dárbbáša dattetge veahki sámegeala ja sámi kulturjelbbolašvuodain.

Ovdeš Davvi-Norgga prográmma (Programmet for Nord-Norge, PNN) heaittihuvvui 01.01.00 sierra prográmma oktan iežas stivrrain. Ovddasvástádus riikkaosasi spesialapedagogalaš doaimmain, maid stáhta ruhtada, biddjui Stáhta spesialapedagogalaš doarjjavuogádaga stivrii. Sd.prp.nr 1 Lasáhus nr. 6 (1999-2000) mielde leat riikkaosasi ásahan/leat ásaheamen ee. čuovvovaš doaimmaid:

- Davvi-Norgga guovllu ráddeaddi orgána, mii rávve stivrra gažaldagain, mat gusket Davvi-Norgii, maiddái sámi gažaldagain
- Geavaheaddjiid oassálastima joatkin Nordnorsk Brukerforum vuodul (jotkojuvvo sierra prošektan)
- Davvi-Norgga (ovdeš Sandfallet) gelbbolašvuodaguovddáza doaibmaviidodat ráddjejuvvo; váldodoaimmat gullet vuosttažettiin suorgái, mas leat stuorra ja ovtastuvvon oahppanválttisvuodaid doaimmat (maiddái oppalaččat sámi álbmoga várás), ja riikkaviidosaš doaibma IKT-geavaheami hárrái spesialapedagogalaš oktavuodain. Guovddáš gáržžiduvvo ee. dan geažil, go riikkaosasi PP-bálvalus nannejuvvo ja erenoamáš sámi doaimmat ásahuvvojit
- Fylkkagielddaid fágalaš deaddočuokkis, man olis ostojuvvojit ain bálvalusat (2003 rájes lasihuvvo 1 miljovnnain)
- Stáhta ruhtadan oaidno- ja audiopedagogabálvalusa nannen 2002 rájes oktiibuot gudain jahkebergguin
- Báikkálaš PPB-deaddočuokkiskantuvrrat jotket stáhta ruhtadan bálvalusaideaset, oktiibuot 10 fágajahkeberggu, bálvalusat ostojit šiehtadusaid vuodul
- Stáhta sierra merkejuvvon ruđaid sirdin 36 odđa fágajahkebergui Davvi-Norgga gielddaid/fylkkagielddaid PP-bálvalussii 01.08.00 rájes, 10 dain leat gaskaboddasaš jahkeberggut jagi 2002 rádjai
- Erenoamáš sámi doaimmaid nannen, dása gullet buot sámi guovllut olles riikkas:
 - fágadeaddočuoggá ásaheapmi sámi geavaheaddjiid várás 01.08.00, viiddiduvvo dađistaga golmma

- fágajahke bargun (Sámi allaskuvlla oktavuodas)
- sámi oahppohálddahusa nannen (Sámedikki oahpahusossodat) spesiálapedagogalaš suorggis ovttain jahke bargguin 01.08.00 rájes
- sámi fágagelbbolašvuoda bajidandoaimmat (ovddidanbargu, oahppostipeanddat, joatkka- ja lassioahppu) álggahuvvojit oktiibuot 1,7 miljovna jahkásaš ruhtademiin 01.08.00 rájes, sámi oahppohálddahus disponere ruđaid
- Læringssenteret (ovddeš Nasjonalt læremiddel-senter) ruđat sirdojit sámi oahppohálddahussii jagi 2000 rájes spesiálapedagogalaš oahpponeavvuid ovddideapmái ja buvttadeapmái sámi geavaheaddjiid várás.

Departemeanta lea deattuhan, man mávssolaš lea ahte sámi nannendoaimmat eai šatta sierranas doaibman sámi geavaheaddjiid várás, muhto baicce ovttastahhton oassin dábálaš spesiálapedagogalaš fierpmádagas.

Davvi-Norgga IT-ovttadat (Nordnorsk IT-enhet, NONITE) lea fierpmádatovttasbargu, masa oassálastet ovcci dearvvašvuodafágalaš ja spesiálapedagogalaš fágabirrassa. Ovttasbarggu ulbmil lea nannet IT-veahkkeávdnasiid juohkima doaibmahehttejuvvon mánáide ja nuoraide. Vásáhusat čájehit, ahte IT sáhtta leat buorre gaskaoapmi go ulbmil lea juksat buoret eallindili, ja juos dan bokte fállujuvvo oahppu ja geavaheaddjiveahkki. Prográmmat eai leat oázžumis sámegillii. Sámedikki doarjagiin leat dál ovddideamen bargostašvudnačovdosa, mas leat čalmmehemiid lohkanlistu, hállansyntesa, skánner ja čuokkisčálán, mat doibmet sámegillii.

Vásáhusaid mielde lea dearvvašvuodabálvalusain unnán oppalaš diehtu veajuiduhttima birra, ja erenoamážit dakkár olbmuid veajuiduhttimis, geat leat massán áiccu. Dákkár vásáhusat bohtet čielgasit ovdan hárvanaš doaibmahehttejumiid oktavuodas. Juos fágabargit eai dovdda diagnosa albmaláhkai, ja juos fágabargi ja geavaheaddji gaskka leat dasa lassin gielalaš dahje kultuvrralaš gulahallanváltisvuodat, de lea stuorát vejolašvuolta oázžut boastodiagnosa ja bálvalusa, man dássi lea váilevaš.

Uhccán bargiin leat vásáhusat hárvanaš doaibmahehttejumiin. Mánggain gielddain sáhttet vássit jagit, ovdalgo sii fas ožžot ovddasvástádusa olbmos, geas lea dihto diagnosa. Dat lea erenoamáš váttis, juos lea gažaldat diagnosas, masa gullet giella, áddejupmi, áiccut ja gulahallannávccat, ovdamearkka dihte autisma. Dákkár váttisvuodat sáhttet stuorrut vel eanet dan geažil, ahte váhnemat dábálaččat dovdet diagnosa dahje doaibmahehttejumi sakka

vuđoleappot go báikkálaš fágabargit. Geavaheaddjiid oassálastin sáhtta dan geažil gáibidit hui ollu goappašiin oasálaččain. Muhtun diagnosajoavkkuide/doaibmahehttejumiide leat gelbbolašvuoda-guovddázat ja geavaheaddjisearvvit, maiguin sihke geavaheaddji, bearaš ja fágabargit sáhttet leat oktavuodas.

Mánnga hárvanaš doaibmahehttejumi sáhttet johtilit vearránit, ja muhtumat dagahit jápmima juo nuorran. Sihke dákkár duodalaš diagnosaid meroštallan, daid dohkkeheapmi ja eallin daiguin čuohcá garrasit olbmui ja su bearrašii. Dilli lea erenoamáš lossat go mánná ja su váhnemat ožžot dákkár diagnosa. Dearvvašvuodabargit dárbašit stuorát gelbbolašvuoda dan birra, movt sii galget láhttet bearrašiiguin, ja movt sii bálvalit bearrašiid, main leat dákkár doaibmahehttejumi - sihke diagnosaáigodagas ja maŋŋá. Seammmá guoská morašreakšuvnnaide, heatedilliide ja váttisvuodaide iehčanassan šaddama oktavuodas, go nuorra lea rávásmuvvamin. Dárbašuvvo maid gelbbolašvuolta lágídit beaivválaš bálvalusaid ja nodiid geahpedanortnegiid, nu ahte bearrašat eai bearehaga váibba. Maiddái dán oktavuodas lea mávssolaš, ahte bargit dovdet bearraša giella ja kultuvrra. Dat guoská sihke báikkálaččat ja našunála gelbbolašvuoda-guovddážiidda.

Ii leat realistalaš vuordit, ahte sámegiella ja sámi kulturgelbbolašvuolta čohkkejuvvo unna fágabirrasiidda, main lea ovddasvástádus olles riikkas dahje stuorra osiin riikkas. Juos nu dahkko, de berrejit báikkálaš dearvvašvuodabargit, geain lea dákkár gelbbolašvuolta, doarjut geavaheaddjiid, go sii leat oktavuodas spesialistabálvalusaiguin. Muhtun dáhpáhusain sáhtta leat áigeguovdil, ahte báikkálaš mieđušteaddji lea mielde guorahallamis ja divššus.

Doaibmahehttejuvvon olbmot, geat eallináiggisteaset geavahit ollu ee. dearvvašvuoda- ja sosiálabálvalusaid, dárbašit čielgaseappot go earát beassat mielde hábmnet veahkkeapparáhta, mii lea vealtameahttu sin árgabeaieallimii. Geavaheaddjiid oassálastin lea demokrátalaš vuoigatvuolta, muhto dat galgá maid sihkkarastit kvalitehta bálvalusaid hábmemis. Dan doarjagiin galgá gaskkustit geavaheaddjiid vásáhusaid bálvalusbargiide ja hálddahuslaš ja politihkalaš mearrideaddjiide. Geavaheaddjit oassálastet sihke ovttaskas geavaheaddjin ja doaibmahehttejuvvon olbmuid servviid bokte. Geavaheaddjiid oassálastin lea vel stuorát hástalus, juos geavaheaddji ja bálvalusbargi gullet sierra giellajoavkkuide ja kultuvrraide.

Ulbmilat:

1. Sámi boarrásat ja doaibmahehttejuvvon sápmelaččat galget dovdat árgabeaivvi oadjebassan, ja dakkárin ahte sii ovddalgihtii dihtet sulaid makkár dat lea.
2. Sámi boarrásat ja doaibmahehttejuvvon sápmelaččat galget nu guhkás go vejolaš beassat dovdat sosiála oktiigullevašvuoda, ja galget beassat budaldir dakkár doaimmaiguin, mat heivejit sin vásáhusmáilbmái.
3. Dikšun- ja fuolahusbálvalusaid fállamis galgá váldit vuhtii geavaheaddjiid giela ja kultuvrra.

DOAIMMAT BOARRÁSIID JA DOAIBMAHEHTTEJUUVON OLBMUID OVDII:

1. Gielddat berrejit lámhit diliid nu ahte sámi boarrásat ja doaibmahehttejuvvon sápmelaččat sáhttet, nu guhká go vejolaš, orrut ruovttus, ja ahte sin bálvalit moadde olbmo.
2. Gielddat berrejit vuoruhit sámegeielat bargiid sámegeielat geavaheaddjiide, erenoamážit seniila ja doaibmahehttejuvvon klienttaide, geain leat gulahallanválttisvuodat.
3. Gielddat berrejit viggat dasa ahte sámi geavaheaddjiin livččii fásta oktavuoda-olmmoš sihke ásašusain ja ruovtto-bálvalusain.
4. Giela berre ovdidit sámi gárvodeami, málestanvieruid, čijaheami ja eará sámidoaimmaid, mat dahket ahte klienttat lohtet ássanásašusain. Ássanásašusaid arkitektonalaš hábmema ja bálvalusaid sisdoalu vuoddun galgá leat sámi geavaheaddjioaidnu ja báikkálaš huksenvierut.
5. Gielddat sáhttet ovdidit sámi geavaheaddjiid dili boarrásiidfuolahusa doaibmaplánarudaiguin (ja mielladearvvašvuoda buoridanplánarudaiguin). SDD lea sádden fylkkamánniide, fylkkadoaktáriidda ja gielddaide dan guovllus, masa Sámi ealáhusfoanda juolluda rudaid, johtočállaga I-15/2000, mas dat dohkkehii ahte boarrásiidplánii merkejuvvon rudaid, maid juolludit gielddaide, sáhtta geavahit sihke doaimmaheapmái/oahppodoaimmaide ja huksemiidda, nu ahte viesut devdet sápmelaččaid dárbbuid. Juos dárbbáša

eamet ruda ráhkadit ollislaš boarrásiid-fuolahusa, mas lea sámi profiila, de ferte dan ovdanbuktit fylkkamánnii. Fylkkamánnit sáhttet dan várás juolludit rudaid sierra árvvoštallama vuodul (skjønnsmidler). Gielddat galggašedje atnit sámegeiel- ja kulturoahpu prográmmán, mii bistá seammá áigodaga go boarrásiid-fuolahusa viiddidanplánage.

6. Kárášjoga giela ja Oslo universitehta prošeaktanjunuš ovdidit viidáseappot báikkálaš oahpahušbuohcciidviesu, nu ahte dat šaddá guovddážin, mainna ovdidit sámigelbálašvuoda, ja gaskkustit dan dikšun- ja fuolahussuorgái.
7. Girko-, oahpahuš- ja dutkandepartemeanta áigu bargat dan ovdii ahte heivehit spesiálapedagogalaš veahkkeneavvuid sámi geavaheaddjiide. Heiveheami ovdidit ovtta Sámedikkiin ja Davvi-Norgga spesiálapedagogalaš birrasiiguin, stáhta spesiálapedagogalaš doarjjavuogádagain ja Læringssenteret:iin.
8. Go sápmelaččat ohcet fuolahambálkká lagaš olbmuideaset dikšumii, de galgá giela juolludeamis váldit vuhtii, váilugo bálvalusain giella- ja kulturgelbálašvuodta.
9. Sosiála- ja dearvvašvuodadepartemeanta áigu ovtta Sámedikkiin ja gielddaiguin juohkit eamet dieđuid boarrásiidda, doaibmahehttejuvvon olbmuide ja sin lagaš olbmuide, erenoamážit ahkedemenssa birra. Oppalaš dearvvašvuodaáššiid birra berrešii muitalit njálmmálaččat, dahje video vehkiin.

3.8 Bátne dearvvašvuodabálvalus

Bániid giehtahallamii čatnasit mángii unohas dovddut dahje bákčasat, ja mángasat ballet mannamis bátnedoaktára lusa. Go bátne dearvvašvuodabargit deaivvadit geavaheaddjiiguin, geat ballet, dahje go lea vuorddehahtti, ahte giehtahallan dagaha bákčasiid, lea dehálaš ahte bargit ja geavaheaddjit luhttet guhtet guimmiidasaset. Lea maid mávssolaš, ahte geavaheaddji beassá muitalit dávdaovdasiiddis ja bákčasiiddis birra, ja ahte son ádde dieđuid ja rávvagiid, maid bargit sutnje addet. Sámi guovddáš-guovlluin fuolahit gulahallamis muhtun muddui dainna, ahte bátne dearvvašvuodačáli hállá ja/dahje ádde sámegeiela. Leat oalle uhccán bátnedoaktárat ja

bátnedivššárat, geain lea sámi duogáš. Dulkon gal lea molssaeaktu, muhto dat ii leat erenoamáš sávahahti smávva mánáid dikšumis.

Davvi- ja Gaska-Norgga bátne dearvvašvuodabálvalussii lea mihtilmas, ahte leat ollu virggit deavddekeahhtá, ja ahte bargiid gaskamearálaš ahki lea allin. Dákkár lea erenoamážit almmolaš dearvvašvuodabálvalusa dilli.

DOAIBMA:

Sámi guovlluid bátne dearvvašvuodabargit galget beassat ohat fylkkadoaktáris/fylkkamánnis doarjaga sáme giela ja sámi kultuvrra ohppui.

3.9 Eallineavttut sámiguovlluin

3.9.1 *Diedut eallineavttuid birra*

Sd.died.nr. 50 (1998-99) Utjamningsmeldinga oktavuodas guorahalai Statistihka guovddáš-doaimmahat (Statistisk Sentralbyrå, SSB) dakkár guovlluid eallineavttuid, gos sápmelaččat orrot. Guorahallan čájeha, ahte maiddái sápmelaččat leat beassan vásihit oppalaččat buorránan eallineavttuid. Mánja iešvuoda, maid guorahallamis geahčadedje, čájehedje dattetge ahte sápmelaččaid eallineavttut ledje vehá heajubut go sin guovllus gaskamearálaččat.

Statistihka guovddášdoaimmahat gávnnai guovlludásis variašuvnnaid, main vuohtá Romssa ja Nordlándda sápmelaččaid eallineavttuid vehá heajubun go Finnmárkku sámiin. Romssas ja Nordlánddas leat čielgasit eanet bargonávccaheamit. Dat sáhtá leat oktavuodas earret eará guollealáhusa nuppástusaiguin, váddásut oktavuodain eanetlogu-álbmogii ja sáme politihkalaš doaibmabijuid vailumiin. Dain guovlluin galggašii nannet sápmelaččaid návccaid ieža veahkehit iežaset, ja addit sidjiide oassálastinvejolašvuoda. Ovddasvástádusa galget juohkit ieža sápmelaččat ja báikkálaš eiseválddit, omd. skuvlálágádus, sosiálabálvalus, oadjolágádus ja a-etáhta.

Stuorradiggi cuiggii Utjamningsmeldinga meannudeami oktavuodas Sis-Finnmárkku eallindiliváttisvuodaide, gč. Innst.S. nr. 222 (1999-2000). Geažos áigge guorban guohtumiid ja boraspiriide borahallan ollu bohccuid geažil leat guovlluid ássit ja gielddat buktán ovdan fuolaset badjeolbmuid ja sin bearrašiid eallineavttuin. Maiddái

eará fylkkaid badjeolbmot vásihit seamma váttisvuodaid. Ráđđehus lea ságastallan Finnmárkku gielddaiguin ealáhusaiddideames, ja lea boazodoallošiehtadusain buoridan dili, nu ahte árvolassáneapmi stuorru ja ealáhusa doarjja juohkása buorebut. Ráđđehus čujuha muđui guhkesáigge-programma kapihttalii 11.4 «Handlingsplan for sosial og økonomisk trygghet» (Sosiála ja rudalaš oadjebasvuoda doaibmaplána). Plána čuovvuluvvo ain jagi stáhtabušehtas.

3.9.2 *Sámi nissoniid eallineavttut ja dearvvašvuoha*

Sámi nissonat, geat leat bargan árbevirolaš ealáhusa, leat rahčan garra rumašlaš bargguin luonddus. Eallin lea leamaš lossat, muhto nissonat leat givron ja dihtet, mii sámi nissonis gáibiduvvo. Nuppe dáfus lea sámi nissoniid eallin rievdan. Ollu nuorra sámi nissonat váldet oahpu, maid sii doivot ovddidit sámiservodaga. Sámi nissoniin leat nissonrolla lassin maiddái hástalusat unnitlogu ovddasteaddjin. Dat proseassat leat dávjá bálddallasat, ja gáibidit sis stuorát nákcema go eará nissoniin. Diehtit uhccán kultuvrralaš hástalusaid birra, mat váikkuhit sáminissoniid oppalaš dearvvašvuodadillái.

Davvi-Norgga nuoraid birra ráhkaduvvon guovtti guorahallamis («Ungdom, trivsel og adferd» ja «Ung i Nord») čájehuvvui, ahte nuorra nieiddain/nuorra nissoniin leat eanet miellaváttisvuodát go almmá-olbmui, iige dat čatnas čearddalašvuhtii. Seammás almmuhedje eanemustá sámi nieiddat, ahte sis ledje váttisvuodát, erenoamážit dakkár guovlluin, gos sápmelaččat leat unnitlogus. Guorahallamis boahá dattetge ovdan, ahte nieiddat čatnasit sámi kultuvrii nannoseappot go gánddat. Juos buohtastahtá gánddaiguin, de ovdanbuktet nieiddat maid eanet positiivvalaš guottuid iežaset joavkku hárrái. Guorahallamis nieiddat ovdanbukte maid nana čatnaseami dáža servodahkii. Dakkár dilitt muitalit maiddái ahte konteaksta, mii birastahtá sámiid, lea mávssolaš, ja ahte nana sámi identitehta ii suddje váttisvuodaid vuostá. Dilli sáhtá leat nuppe gežiid, nu ahte sámi nieiddat, geat beroštit iežaset kultuvrras, vásihit stuorát streassa go dat, geat hilgot sámivuodaset. Guorahallamat sáhttet maid čujuhit dan guvlui, ahte sámi nieiddat dovdet ovddasvástádusa sámi kultuvrra joatkašuvvamis, ja ahte ovddasvástádusa guoddiin sáhtá leat lossat.

Ovttaskas olbmui, geat kultuvrralaš nuppástuhttinproseassaid geažil leat massán gullelašvuoda iežaset jovkui ja geat eai leat nagodan čatnasit nuppi jovkui, lea stuorámuš riska oážžut

dearvvašvuodaváttuid. Dan galgá váldit vuhtii dálá boazodoalu nuppástuhttimis, mas bearraša «duvdet» eret eallinvuogis, masa čatnasit árbevierut ja stáhtus ja man sadjái olbmot eai vealttakeahhtá oaččo eará fitnu. Dán oktavuodas lea nissoniid sajadat mávssolaš, daningo sii dávjá čatnet boazodoalu servodaga eará osiide, omd. dainna go sii barget boazodoalu olggobealde. Buohkat, sihke unnitlogu ja eanetlogu olbmot, čehppot doaibmat mángga máilmmis seammá áigge, go sii ožžot guovttekultuvrralaš máhtu.

Nissoniid dearvvašvuoda buoridanstrategiijat

Sáminissoniid dearvvašvuodha lea guorahallojuvvon dan oktavuodas go SDD buvtii čeahkkáigeasu NOU 1999:13 Kvinnens helse i Norge (Norgga nissoniid dearvvašvuodha) gulaskuddamis. Sámi nissoniid dearvvašvuodha sáhtá giddet stuorát fuomášumi dan láhkai ahte dutkit, geain lea ovddasvástádus oppalaš dearvvašvuodaiskkademiin, didoštišgohtet čearddalašvuoda ja čearddalaš fáktoriid mearkkašumi, go sii dahket oppalaš nissonisikkademiid ja/dahje sierra guorahallamiid, maid sii hábmejit sámi diliid mielde. Go klinihkkabargit dihtet eanet, de ovdána sin jurddašepmi ja vuohki, mainna sii giedahallet sámi nissoniid. Proseassa, mas háhkat ja vuoruhit dieđuid sámi nissoniid birra, galgá jođihuvvot lagaš ovttasbarggus sáminissoniiguin ja sin organisašuvnnaiguin.

Dassái go diehtovuoddu buorrána, lea váttis meroštit doaimmaid, mat ovddidivčče erenoamážit sámi nissoniid dili. Nissonperspektiivva mielde galggašii dearvvašvuoda- ja sosiálabálvalusas leat eanet sadji geavaheaddjiid oassálastimii, ja bargiid ja geavaheaddjiid galggašii buktit lagabui nubbi nuppi. Galggašii maid lasihit fágaidgaskasašvuoda, ja deattuhit eanet eastadanbargguid go dálkasiid mearrideami. Dákkár ovdáneamis livččii ávki maiddái almmáiolbmuide, geat leat geavaheaddjin.

Sámi nissoniin, geat barget vuoddoealáhúsain, leat dábaláččat livnnegis unnit boadut go sin náittosguimmiin, geat barget seammá ealáhúsas. Juos sii gártet guoddit vuoddoealáhúsaid, de sáhttet sii oažžut unnit oadjodoarjagiid go almmáiolbmot. Dan sáhtá eastadit, juos náittosguoimmit didoštít ášši, ja gáibidit livnnega oktavuodas oktasaš boaduid dássidis juohkima sudno gaskka.

Badjedoalus lea dakkár čuolbma, ahte nissonat duvdásit álkit ealáhusa olggobeallai, seammásgo badjeolbmot sávvet doaimmaid vuodđun bearraša. Boazodoallohállddahuš lea bálkahan nissonkonsuleantta, gean bargu lea guorahallat movt

ealáhúsas sáhtá láchit dili bearrašiidna lasitkeahhtá boazologuid, mii maiddái ovddidivččii bargobirrasa. Guokte rávesolbmo sáhttet álkibut ealihit iežaset doaluin, mas goappašagat ožžot váldoboaduid, juos sudnos seammás lea buoret vejolašvuodha bargat lotnolasat boazodoaluin ja eará ealáhusaiguin.

Ulbmil:

Galgá lasihit máhtu sámiid eallineavttuid birra ja nissoniid dearvvašvuoda birra.

DOAIMMAT:

Galgá bidjat johtui dutkama sámiid eallineavttuid ja dearvvašvuoda birra. Galgá vuoruhit prošeavttaid, main lea sohkahealleperspektiiva. SDD sihkarastá dakkár dutkama ruhtadeami juolludemiin, mii addo Kárášjoga Sámi dearvvašvuoda-dutkanguovddáži, gč. kap. 4.3. SDD áigu movttiidahtit ja doarjut stuorra prošeavttaid Norgga dutkanrádi iešgudet prográmma-surggiin, mat laktásit dearvvašvuhtii, eallindillái ja sámi nissoniid dásseárvogažaldagaide.

3.10 Vuosttaš linnjá sosiálabálvalusaid doaimaplána – máhttu ja oktavuodat

Kunnskap og brubygging (máhttu ja oktavuodat) - doaimaplána loahpahuuvui jagis 2001, ja dan ulbmil lea leamaš doalahit, nannet ja ovddidit odđa máhtu ja gelbbolašvuoda sosiálabálvalussii. Doaimaplána mávssoleamoš ángiruššansuorgi lea leamaš dási ja gelbbolašvuoda lokten sosiálabálvalusa barggus áššehasaiguin, geat dárbašit mánggalágan divššu, masa gullet gárrenávnnasgeavaheaddjit ja áššehasat, geain leat miellaváttut. Doaimaplána lea maid lávdadan vásáhusaid, mat vuodđuduvvet máhttui, dahkan doaimmaid voiggaleabbun ja sosiálabálvalusaid álkibut olámuddui ja álkibun geavahit.

Doaimaplána deháleamoš gaskaoamit leat leamaš:

- oahppoprográmmaid čadaheapmi fylkkaid vuosttaš linnjá sosiálabargiid várás. Prográmmaide gullet sierralágan fáttát iešgudet ángiruššansurggiid mielde.
- dakkár fagaforumiid ásaheapmi, gos bargit deaivvadit suokkardit, lonuhit ja ovddidit máhtu ja vásáhusaid.
- dakkár struktuvrraid ásaheapmi, maid mielde buot sosiálabálvalusa bargit sáhttet oažžut fágalaš bagadeami.

Juohke fylkkamánvirgesadji lea doaibmaplána-áigodagas ožžon ruđaid bálkáhít prošeakta-koordináhtora, mii johttáha, álggaha ja koordinere sosiálabálvalusa vuosttaš linnjá doaimmaid. Doaimmaid galgá hábmet ovttrasáđiid geavtlaš beali bargiiguin, maidda gullet sosiálabálvalusa ja guovlluid gárrenávnnasgažaldagaid gelbbolašvuodaguovddážiid bargit, ja dat galget deavdit báikkálaš gelbbolašvuodagáibádusaid ja -dárbbuid.

Golmma davimus fylkka doaibmaplánabarggus leat sámi perspektiivvat ja čuolbmaásaheamit váldon vuhtii sihke fylkkaid ja guovlluguovdasaš doaimmaid hábmemis. Dat guoská erenoamážit oahppobeivviide, fágalaš forumiid bargui ja sosiálajodiheaddjiid doaimmaide.

Sosiála- ja dearvvašvuodadepartemeanta áigu ain vuoruhit sosiálabálvalusa vuosttaš linnjá gelbbolašvuodaáŋgirusšama, mas maiddái sámi perspektiivvat váldojit vuhtii. Máhttu ja oktavuodát -doaibmaplána čuovvuleami olis departemeanta áigu deattuhit vásáhusaid ja sihkkarastit, ahte gielddat čuovvulit gelbbolašvuodadoaimmaid. Dat guoská erenoamážit fágalaš forumiid sajáidduhttimii ja ovddeidepmái ja sosiálabálvalusa bargiide oavvilduvvon gelbbolaš bagadeami ásahepmái. Bálvalusa gelbbolašvuodadárbbuid mielde departemeanta áigu johttáhit ášši nu, ahte ásahuvvo ja čadahuvvo gielddaid sosiála-, dikšun- ja fuolahusjodiheaddjiid ovdánanprográmma. Dasa lassin álggahuvvojit movttiidahttin- ja nannendoaimmat, maid vuodđun lea dutkan, ja mat nannejit bálvalusa máhttogáibádusaid. Doaibmaplána doaimmaid joatkimis leat odđa sosiála- ja dearvvašvuodadirektoráhtas, fylkkamánniin, gárrenávnnasgažaldagaid gelbbolašvuodaguovddážiin ja allaskuvllain dehálaš rollat.

3.11 Boazodoalu olgo- ja bargobiras

3.11.1 Dearvvašvuodagáhtten, mas deattuhit birra

Vuoddoealáhusain leat erenoamáš bargobirasdilit, mat leat oktavuodas luondduvuođuin ja birra vejolaš nuoskkideamiin. Birasmirkkot sáhttet čuohtit erenoamáš garrasit badjeolbmuid. Sii borret dábálaččat eanet bohccobierggu ja eará luonddubuktagiid go riikkaássit gaskamearálaččat. Jeahkálii, maid boazu dálvet eanaš guohtu, čoggojit hui álkit birasmirkkot. Dasa čoggojit máŋgalágan nuoskeoamit njuolga áimmus ja arvečázis. Bohccobierggus sáhttetge dan geažil leat čoaggan nuoskeoamit. Maiddái eará biergobuvttadeami (sávza

ja gáica) sáhttet hehttet dihto guohtunguovlluid nuoskkideamit. Eará meahcebuktagiid nugo guobbariid ja murjiide sáhttet maid čoggot birasmirkkot.

Barggu viidodaga oaidná buoremusat omd. dan oktavuodas, movt ruošša atomabávkalangeahččalemiid maŋná leavai davvisámi guvlui rádioaktiivvalaš nuoskkideapmi arvvi mielde, máttasámi guvlui fas Černobyl-mirkkot. Mirkkuid leavvan čájeha birasdearvvašvuodagáhttema váttisvuodaid: 1) Birasnuoskkideapmi lea borranvieruid geažil erenoamáš fysihkalaš dearvvašvuodariska, 2) Doaimmat, maiguin geahpedit riskka, hehttejit seammá servodagaid nu ahte ráddjejit ealáhusaid, ja 3) Dat čuohtá árbevirolaš mánáid bajásgeassimii, daningo ferte ráddjet bajásšaddanbirrasa. Máŋgasat leat sakka fuolastuvvan amas ja dovddus vahágiin, mat leat šaddan Černobyl-roasu geažil. Roassu lea čuohtán garrasit sámiid ealáhusaide, erenoamážit boazodollui. Birasdearvvašvuodagáhttendoaimmain galgá geahčadit fysihkalaš ja psykososiála beliid ovttas. Eará birasdoaimmat ja luonddugeavahepmái mearriduvvon ráddjehusat sáhttet seammásullasaččat ráddjet ealáhusaid, ja vearrámmus dilis gártet olbmot guoddit árbevirolaš eallinvuogi.

3.11.2 Diehtujuohkin ja eará doaimmat

Diehtujuohkinbargu Černobyl-roasu oktavuodas ii álo áddejuvnon riehta, vaikko erenoamáš biebmoráđiid adde maiddái máttasámegillii. Eiseválddit loktejedje bohccobierggu rádioaktiivvalašvuoda rájá 600:s 6000 Bq/kg rádjai, ja geahččaledje dainna sihkkarastit bierggu jodiheami ja boazodoalu seailuma máttasámiguovlluin. Máŋgasat dulkojedje rievdadusa mearkan das, ahte sápmelaččat eai leat seammá árvošaččat go riikka eará ássit. Lea čielggas, ahte dan joavkku hárrái ii lean fuolahuvvon albma diehtujuohkimis.

Erenoamáš sorjavašvuohta luonddus eaktuda erenoamáš dearvvašvuodadoaimmaid, mat gusket birrasii. Rádioaktiiva nuoskkideami oktavuodas lea oalle čielggas, makkár doaimmaid birra lea sáhka. Eará doaimmat (omd. eará birasmirkkuid oktavuodas) eai leat čielggaduvvon nu vuđolaččat. Lea jáhkehahtti, ahte riskka árvoštallamii ja dárbbášlaš doaimmaid meroštallamii dárbbášuvvon dutkan. Šibitdoavttir dárkkista bohccobierggu ja goziheapmi lea garas, iige njuovvan ja bierggu ráđjan leat mihkkege dearvvašvuodaváttisvuodaid.

Iešgudetlágan olggut deaddu kultuvrii sáhttá áitit dearvvašvuoda ja hehttet olbmuid návccaid ieža

fuolahit alldeset. Mis leat dattetge uhccán konkrehta dieđut dan birra. Áigeuovdilis čuolbmaásahemiide gullet, movt vuoddoealáhusaid nuppástuhtin (boazodoalus ja mearrasámiid riddobivddus) čuohcá sápmelaččaid dearvvašvuhtii ja movt servodat-struktuvrra rievdadusat čuhcet sápmelaččaid identitehtii ja dagahit miellaváttuid, balu ja gárrenválttisvuodaid. Dákkár gažaldagaid mielde čuožžilit ollu dutkama ja ovddidanbargguid hástalusat, gč. kap. 4.3.

Ulbmilat:

Bargat dan buorrin, ahte sápmelaččat leat oadjebasat olggut birasáitagiid ektui.

DOAIMMAT:

SDD áigu fuolahit, ahte sihke davvi- ja máttasámiguovlluin juhket dieđuid suonjardeami ja eará birasáitagiid birra.

4. GELBOLAŠVUOĐA SIHKKARASTIN-STRATEGIJAT

4.1 Kvalitehta eaktun leat bargit

Bargit ja sin gelbbolašvuohta leat dearvvašvuođa- ja sosiálabálvalusaid deháleamos resursa. Álbmogii sáhtta fállat alladássásaš bálvalusaid dušše juos leat stádis ja gelbbolaš bargit. Juos ollu virggit leat deavddekeahhtá ja dasa lassin geavahuvvojit olgoriikkalaš bargit ja oanehisáigge sadjásaččat, de váttásmuvvá ovttaskas geavaheaddjiid gulahallan dearvvašvuođalágádusain. Dat guoská erenoamážit sámi geavaheaddjiide. Sámeielat geavaheaddji dáfus lea buoremus, jos su leat dikšumin ja sus fuolaheamen sámeielat bargit. Go sámit leat nu uhccán ja orrot nu viiddis guovllus, de eaktuda dat dakkár olbmuid liigekapasitehta, geain lea giella-gelbbolašvuohta. Ideála dilli livččii, ahte gorálaččat eanet sápmelaččat válddásedje dearvvašvuođa- ja sosiálafágaoahpu go riikka eará ássit. Muhto dohko lea dattetge guhkes mátki. Lea mávssolaš, ahte Sámediggi čujuha Ráđdehussii guđe dearvvašvuođa- ja sosiálafágaid dahje guđe bálvalussurggiide lea mávssoleamos rekruteret sámi bargiid, nu ahte dat sáhtta hábmiet doaimmaid dan mielde.

Dárogielat bargiid skuvlen nu ahte áddegohtet sámeiela ja sámi kultuvrra, ja dulkon leat dušše sekundára čovdosat. Dárbbášuvvo bargoveaga dáfus dilli, mas olbmot bissot virggiineaset, ja eanet dáža bargit, juos áigu atnit ávkki sámeiela ja sámi kultuvrra oahppodoaimmain. Ráđdehus čujuha doaimmaide, mat leat biddjojuvvon johtui «Handlingsplan for helse- og omsorgspersonell 1998–2001» (dearvvašvuođa- ja fuolahusbargiid 1998–2001 doaimmaplána) oktavuodas. Guhkesáiggi čovddus lea rekruteret sámiid dearvvašvuođa- ja sosiálafágalaš ohppui, ja nannet suorggi vuoddo- ja joatkkaohpu mánggakultuvrralaš perspektiivva.

4.2 Gelbbolašvuođa nannen ja juohkin

Dán plánas deattuhit gelbbolašvuođa oppalaš loktema gielldain, fylkkagielldain, dearvvašvuođafitnodagain

ja stáhta ásašusain erenoamážit ángiruššamiin oahpu ovdii, ja vásáhusaid gaskkusteami geahččalandoaimmaiguin. Ovttaskas dáhpáhusain sáhtta dattetge leat dárbu ásašit nana fágabirrašiid, main livččii našunála gelbbolašvuođadoaimma sámi álbmoga ektui. Ovdamearkkat gelbbolašvuođadoimmaid ásaheamis leat Gaska-Finnmárkku Mánáid ja nuoraidpsykiatralaš poliklinihkka, mii lea Kárásjogas, ja Mánáidsuodjalusa ovddidanguovddáš Romssas. Stáhta ásašusaid, fylkkagielldaid ja gielldaid fágabirrašiid nannemis sáhttet iešgudet bálvalussurggiin ja geográfalaš guovlluin dárbbášuvvot sierralágan organisatoralaš čovdosat. Našunála gelbbolašvuođadoaimmat berrejit leat fierpmádatguovddášin eará doimmaid bálvalusaide, mat leat sámi geavaheaddjiid várás. Našunála ja vejolaččat maiddái guovllu čovddaásahusat (julev- ja máttasámiguovllus) galget ovttas lágídit dilálašvuođaid hospiteremii, gáiddusbagadallamii ja ovddidanbarguide.

Lea mávssolaš lágídit doimmaid, maiguin nana fágabirrašiid olggobealde sáhtta fuolahit bargiin, geain lea sámi gelbbolašvuohta. Mánaga sámi dearvvašvuođa- ja sosiálabargi vásihit árge-beaivviteaset, ahte sis ii leat oktage, geainna guorahallat fágalaš hástalusaid. Sii sáhttet muhtun muddui leat áidna bargit, geat identifiserejit sámi geavaheaddjiid erenoamáš váttisvuođaid. Dili sáhtášii buoridit fáttarortnegiiguin, doarjjaovvkuiguin, lassioahpuin ja gáiddusbagadallamiin/gáiddus-oahpáhusain. Gielldaid, fylkkagielldaid ja guovlluid dearvvašvuođafitnodagaid bargoadit galget áddet dilálašvuođa, ja buktit sámi perspektiivvaid ovdan ee. oktasaš oahppodoimmaid olis. Dan láhkai sáhtta biras doarjut ovttaskas bargi, mii váikkuha maid vuohkkasit geavaheaddjiide. Muhtun dáhpáhusain sáhtta ásašit gielldaidgaskasaš ovttasbarggu, mas oktasaš sámi bargit deaivvadit sámi geavaheaddjiiguin. Lea áigeiguovdil, ahte SDD doarju dakkár doimmaid erenoamážit mátta- ja julevsámi guovlluin departemeantta doarjjaortnegiid bokte, mat laktásit bargiid bálkáheapmái, gelbbolašvuođaloktemii ja dearvvašvuođabargiid bisuheapmái.

Dutkanbirrasat ja ollašuhtti dearvvašvuoda- ja sosiálabálvalusaid čovddaolbmot berrejit ásaht fágalaš fierpmádagaid, maid ulbmil lea nannet ja juohkit iešgudet bálvalussurggiid sámi gelbbolašvuoda. Dakkár fierpmádagat sáhttet fállat rádiid gielddaide ja fylkkagielddaide, ja dat maid bohciidahttet doaimmaid sámi álbmoga várás maiddá giellalága hálddašanguovllu olggobealdege. Livččii buorre, juos fylkkadoaktárat ja fylkkamánit barggašedje ovtta dakkár birrasiiguin, siihan sáhtášedje dan bokte buoridit gelbbolašvuodaset bagadit gielddaid ja fylkkagielddaid.

DOAIMMAT:

- 1. SDD áigu ruhtadit fierpmádatdoaimmaid ja vásáhuslonuhallama sámi ámmátorganisašuvnnain, ja daid gaskka. Lea vuogálaš, ahte Sámediggi hálddaša dáid rudaid. Vásáhusaid galgá gaskkustit maiddá politihkalaš dássái ja gielddaid, fylkkagielddaid ja dearvvašvuodafitnodagaid hálddahušjodiheaddjiide.**
- 2. SDD lea dingon Sámi dearvvašvuodadutkanguovddázis oppalaš gova dearvvašvuoda- ja sosiálasuorggi dálá sámi gelbbolašvuodas. Dokumeanta čilge iešgudet birrasiid deháleamoš vásáhusaid, ja gii gudege bálvalusasuorggis sáhtášii bagadit.**

4.3 Alit oahppu ja dutkan

Finnmárkku allaskuvllas ja Romssa universitehtas lea erenoamáš ovddasvástádus lágideit oahpu, mas lea mánggakultuvrralaš profiila. Finnmarkku allaskuvla oahpahišgodii jagiin 1995 ja 1998 sámegeielat luohkkái buohccedivššároahpu Guovdageainnus. Buohccedivššáriid lávdaduvvon oahpu njuolggadusat leat dál rievdaduvvon, nu ahte allaskuvllat geatnegahttojit vuoruhit lávdafálaldagaid daidda gielddaide, main váilot eanemus bargit. Čakčat 2001 váldojit 15 odđa oahppi ohppui. Joavkkus leat vihtta oahppi Kárášjogas, vihtta oahppi Muosáhis ja vihtta Bearalvágis. Kárášjoga joavkkuin bargojuvvo daid vásáhusaid vuodul, mat leat čoggon Guovdageainnu sámegeielat joavkkus, muhto joavku ii čohkkejuvvo árbevirolaš skuvladillái nu čielgasit go Guovdageainnu joavku.

Sámediggi ja Sámi allaskuvla leat mielde mearrideamen eavttuid, maid mielde mángga-

kultuvrralaš ádden, mas sámiid dillet erenoamážit deattuhuvvojit, heivehuvvo dearvvašvuoda- ja sosiálafágaid vuoddo- ja joatkkaohppui. Dat guoská Finnmarkku allaskuvlii ja eará allaskuvllaide gitta Mátta-Trøndelágii. Allaskuvllas sáhtášii leat seammá rolla maiddá mánggakultuvrralaš áddejumi lassioahpu hárrái, maid gielddat, fylkkagielddat ja dearvvašvuodafitnodagat lágideit.

Sámi dearvvašvuoda- ja sosiáladutkan

Sámediggi, SDD ja Norgga dutkanráđdi ráhkadit bajit strategiija dearvvašvuoda- ja sosiálasuorggi dutkamii. Norgga dutkanráđdi lea guorahallan sámi dutkama. Maiddá ovttasbargu Suoma ja Ruota sámedikkiin sáhtá leat áigeguovdil. Romssa universitehtas lea ovddasvástádus fuolahit sámegeielas ja -kultuvrras universitehtafágain. Eaktuduvvo, ahte dat bargá lagaš ovttasbarggu allaskuvllaiguin, mat vástideit iešgudet fágaoahpus, Sámi allaskuvllain ja ollašuhtti dearvvašvuoda- ja sosiálabálvalusa deháleamoš fágabirrasiiguin.

Sámi fágabirrasat galget sáhttit konkretiseret ja ollašuhttit bajit dutkanstrategiija. Bargojoavku, masa oassálastet Romssa universitehta Sámi dutkamiid guovddáža ja servodatdálkkasdiehtaga ossodaga, ja Sámi doavttersearvvi ovddasteaddjit, lea guorahallan SDD ovddas, movt sámi dearvvašvuoda- ja sosiáladutkama doaimmaid galggašii lágideit boahpteáiggis. Doaimmaide gullá dutkan/dokumenteren, oahpahus ja muhtin muddui ovddidanbargu. Joavku evttohii ásaht servodatdálkkasdiehtaga ossodaga vuollái sámi dearvvašvuoda- ja sosiáladutkama ovtadaga, mii fysihkalaččat sajáiduvašii Kárášjohkii. Sámi dearvvašvuodadutkanguovddáš lea dál ásahtuvvon nugo evttohuvvui sajáiduhittima ja čatnašuhittima dáfus. Guorahallama ovdánahttinplána stivre guovddáža viidásut ovddideami. Lea leamaš váttis bálkáhít olles virgái fágalaš hoavdda, gean gelbbolašvuodta livččii sávaldagaid mielde, ja danin doaimma lea juhkkuojuvvon mángga olbmui lassivirgin.

Dutkan lea vealtameahttun, juos ulbmil lea oážžut buoret mearridanvuodu. Sámi álbmoga dearvvašvuoda- ja eallindilli lea váilevaččat dokumenterejuvvon, ja oddaseamos dieđut váilot. Guovddázis leat dál plánemin dakkár dearvvašvuoda- ja eallindiliskadeami. Guovddáš, SDD ja Statens helseundersøkelse (SHUS; Stáhta dearvvašvuoda- iskkadeamit) leat ságestallamin, movt dan sáhtášii bálldalastit nuppiin, juo plánejuvvon dearvvašvuodaikkademiin.

Eat velge dieđe, movt sápmelaččat vásihit ovttaskas

bálvalusaid. Danin livččii dehálaš oppalaččat kártet, makkár eavttut galget dievvat ovdalگو sámi geavaheaddjit vásihit seammá kvalitehta go eará dearvvašvuoda- ja sosiálabálvalusaid geavaheaddjit. Ovddidanbarggut, mat vuodduvvet dutkamii, sáhttet addit fylkkamánniide ja fylkkadoaktáriidda vuodu albmaláhkai bagadit gielddaid, fylkkagielddaid ja stáhtadoaimmaid. Maiddái universitehta dearvvašvuoda- ja sosiálafágaid oahpus dárbbasuvvo sámi kultuvrra ja sámi dearvvašvuoda- ja sosiáladiliid oahpahas, mii vuodduvva dutkamii. Dutkama ja oahpu sáhtta geavahit maiddái rekruteremis erenoamážit sámi gelbbolašvuoda bálkkašemiin. Dutkanbohtosiid galgá gaskkustit sámi álbmogii, nu ahte sin návccat birget váttisvuodaideasetguin nanosmuvvet.

Dutkanbohtosiid galgá gaskkustit hálddahasorgánaide, maidda dat gusket, ja sámi álbmogii, nu ahte bohtosiid sáhtta geavahit bálvalusain vai álbmot buorebut sáhtta giedahallat váttisvuodaideis. Riikkaidgaskasaš ovtasbargu lea maid guovddáži mávssolaš doaimma, gč. 5. kapihtala. Lea buorre, jus guovddáš sáhtta bargat čavges ovtasbarggu klinihkalaš somáhtalaš ja psykiatralaš spesialista-doaimmaiguin, gč. osiid 3.4. ja 3.5.

DOAIMMAT:

- 1. Ráddehus áigu leat mielde váikkuheamen, ahte Finnmárkku allaskuvlla lávdaduvvon buohccedivššároahpus váldet vuhtii sámi perspektiivva, vaikko studeantajoavkkut sáhttetge leat iešgudet guovlluin. Sámi perspektiivva vuhtiiváldima dárbu árvoštallojuvvo dan oktavuodas, go studeantaid váldet ohppui.**
- 2. SDD áigu juolludit eanet ruda Romssa universitehta sámi dearvvašvuoda-dutkanguovddáži, geahča guorahallama ovddidanplána.**
- 3. SDD áigu ruhtadit sámi guovlluid dearvvašvuoda- ja eallindiliiskadeami. Iskkadeapmi plánejuvvo ja čadahuvvo guovddáša olis, čavges ovtasbarggus Stáhta dearvvašvuodaiskkademiiguin/odda álbmotdearvvašvuodainstituhtain, mii ásahuvvo 01.01.02.**

4.4 Vuoddo- ja joatkkaoahpu oahpahas sámi diliid birra

Dearvvašvuoda- ja sosiálafágaid oahpus galgá boahit ovdan didolašvuolta das, ahte riikka gaskkamuš ja davimus osiid historjjálaš vuoddu lea mánggakultuvrralaš variašuvdna. Erenoamážit dábálaš-doavtterbálvalusas leat ovdamearkkat das, man dehálaš sámi geavaheaddjai lea dat, ahte dearvvašvuodabargit dovdet sámi diliid juoba juo vehášge. Lea navddehahti, ahte livččii oppa ávkálaš, juos vuoddoahpus válddášedje ovdan dakkár fáttáid servodatfágain dahje servodatdálkkasdieđalaš fágain. Dakkár doaimmat sáhtášedje leat dehálaš oassi Sámi dearvvašvuodadutkanguovddáša barggus. Dakkár oahpahas galggašii sáhttit čadahit buot áige-guovdilis fágain ja buot vida davimus fylkka allaskuvllain ja universitehtain, main fálet dearvvašvuoda- ja sosiálafágalaš vuoddoahpu, dárbbaskeahhtá rievdadit rámma-plánaid. Sáhtta maid leat áige-guovdil sajáiduhttit vuoddoahpuid hárhalli- ja turnussajiid sámi guovlluide. Dat gáibida oahppoásahusaid ja dearvvašvuoda- ja sosiálasuorggi ovtasbarggu. SDD áigu ságastallagoahhtit guovlluid dearvvašvuoda-fitnodagaid stivrraiguin ja Gielddaid guovddášlihtuin dán birra ja eará áššiid birra, mat laktásit suorggi doaimma- ja bargoaddiovdasvástádussii.

Dihtolágan joatkkaoahpuin sáhtta leat áige-guovdil čieknudit fáttáid, erenoamážit servodatdálkkasdieđalaš spesialiseremis ja terapiijafágaid spesialiseremis. Mánggakultuvrralaš áddema joatkkaoahpu, mas deattuhit báikkálaš dilálašvuodaid, lea buorre buot bargijoavkkuide, main lea oahppogelbbolašvuolta. Dakkár gelbbolašvuodain sáhttet ovttaskas bargit maid vuogáiduvvat deaivvadit geavaheaddjiiguin, geain lea sisafárrejeaddji ja báhtareaddji duogáš.

4.5 Joatkkaoahpu

Stuora bargijoavkkut nugo veahkkedivššárat ja fuolahusbargit gazzet joatkkaoahpu. Fylkkagielddaid orgánat (oahppoossodagat jna.) dat mearridit makkár fáladagaid fálet. Dearvvašvuoda- ja fuolahusbargiid 1998 – 2001 doaibma-plánas (Handlingsplan for helse- og omsorgspersonell 1998 – 2001) namuhuvvon doaimmaid joatkima oktavuodas ráddehus sávvá, ahte gielddat, fylkkagielddat ja guovlluid dearvvašvuoda-fitnodagat barggašedje ovtas stáhtain guovlludásis, ja meroštalašedje, makkár oahpu iešgudet bargijoavkkut dárbbasit. Ráddehusa strategiija bargiid hárrái namuhuvvo dárkileappot jagi 2002 stáhtabušehta oktavuodas. Vida davimus fylkka-

galggašii árvoštallat oahppofálaldagaid ásaheami dakkár skuvllaid oktavuhtii, mat sajádagaset dáfus sáhtášedje geasuhit eanet sámi studeantaid go dálá dilis. Stáhta sámi joatkkaskuvllas, mii lea Kárášjogas, lea dattetge juo dearvvašvuoda- ja sosiálafágaid fálaldat. Ovttasbarggut sámi giellaguovddážiiguin sáhtta ovddidit eanet oahpahanfálaldagaid, mat heivejit erenoamážit oahppiide, geain lea sámi kultuvrralaš identitehta, ja geat hálidit nannet sámeielamáhtuset. Joatkkaskuvladási oahpus galggašii maid eanet deattuhit mánggakultuvrralaš áddema. Sámi allaskuvla sáhtášii veahkehit joatkkaskuvllaid dainna.

4.6 Lassioahppu ja oaidnemeahtun gelbbolašvuodarájuid johtuividjan

Gielddain, main orrot sápmelaččat, lea iehčanas ovddasvástádus ovddidit bálvalusfálaldaga, mii lea heivehuvvon geavaheadjiid gillii ja kultuvrii, ja dárbbu mielde vuoruhit olbmuid, geat máhttet sámeigiela, go bálkáhít odđa mielbargiid. Gielddaid dearvvašvuodabálvaluslága (lov om kommunehelse-tjenesten) § 6-1 mielde lea buot gielddain geatnegas-vuohta leat mielde lágideamen dearvvašvuodabargiid oahpahusa ja geavatlaš oahpaheami. Gielddain, main orrot muhtun veardde sápmelaččat, berre geatnegas-vuohta čatnasit maiddá dasa, ahte fállujuvvo sámi giella- ja kulturgelbbolašvuolta bargiide, geain dat váilu. Dan láhkai sáhttet gielddat deavdit dearvvaš-vuodabálvaluslága gáibádusa vealtameahtun dearvvašvuodaveahki hárrái.

Mánja áshusa fáallet sámeigiela ja sámi kultuvrra oahpahusa. Sámeigeloahpahusa fáallet erenoamážit Porsáŋggu, Gáivuona, Divttasvuona ja Skániid sámi giellaguovddážiin, ja Deanu gieldda SEG-ossodat-searvvi olis. Gielddaid, fylkkagielddaid ja stáhta oahppodoaimmain galgá sámi oahppodárbbuin fuolahit seammá dásis eará áigumušaiiguin. Vuodđojurddadásis galggašedje gielddat, fylkka-gielddat ja stáhtadoaimmat ángiruššat oalle viidát oáčchokeahttá sierra oahppodoarjagiid. Sámi allaskuvllas leat ráhkadan mánggakultuvrralaš áddejumis ollislaš fálaldatkonseptta, maid sáhtta heivehit báikkálaččat. Doppe ráhkadit maiddá sullasaš konseptta, mii gieđahallá sámi historjja ja servodatdiliid. Daid fálaldagaid galggašii sáhttit geavahit dearvvašvuoda- ja sosiálabálvalusaid buot surggiin. Bargoaddi berre árvoštallat, dárbbasuvvogo odđa bargiid láidestanprográmma sámi dilálašvuodaide. Lea maiddá vealtameahtun, ahte bargoaddit didoštít

rollaset ja ožžot rievttet gelbbolašvuoda johtui rievttet sajis. Virgealmmuhusain galgá ohcat sámi gelbbolašvuoda, ja dain sáhtta maid fállat lassibálkká. Juos áigu oahppat sámeigiela, lea mávssolaš dovdat sámi kultuvrra. Go bálkkašit sámeigiela máhtu, loktejuvvo seammás geavadis maiddá gelbbolaš-vuohta sámi kultuvrras.

Justisdepartemeanta lea ovdanbuktán, ahte sámilága vuodul sáhtta almmolaš virggiide oidit ohcciid, geain leat sámeigiela máhttu, juos ohcciin muđui lea seammá dássi. Bargoaddi ferde čuovvulit, ahte gelbbolašvuolta duodaid geavahuvvo, ja plánet dábálaš bargiid ja dulkkaid bargolisttu nu ahte ossodagain livččii buoremus vejolaš sámi gelbbolaš-vuohta iešgudet áigge. Lea maid dehálaš, ahte ii váibat bearehaga daid, geain lea dakkár gelbbolaš-vuohta. Lea navddehahtti, ahte bargosajiin lea čiegus gelbbolašvuolta, danin go bargoaddi ii álo dieđe, máhttago bargi sámeigiela dahje leago sus sámiduogáš. Positiivvalaš guottut sámeigiela ja -kultuvrra hárrái ja vejolaš ekonomalaš bálkká ásaheapmi sáhttet iktit gelbbolašvuoda.

4.7 Sámi bargiid rekrutereren

Sihke oahppo- ja dearvvašvuodaieiseválddit galget didolaččat bargat dan buorrin, ahte sámit gaccašedje áigeguovdilis oahpu. Mánjasii lea hui stuorra lávki fárret gávpogii, gos fáallet universitehta dahje allaskuvlla oahpu. Juo joatkkaskuvlii sáhtta leat guhkes geográfalaš ja sosiálalaš gaska. Dearvvaš-vuoda- ja sosiálafágat leat dasa lassin vuolimusas nuorra gándmaid sávdatlisttus. Dili sáhtášii buoridit teknologalaš infrastruktuurain, ja fállat gáiddus-oahpahusa ja ovttaskas deaivvademiid oahpposajis. Mánjasat sávvat maid njuovžilis čovdosiid oahppo-ovdaneami dáfus. Sáhtášii maid áshahit eanet sámeigielat gáiddusluohkáid.

Gielddat, fylkkagielddat ja stáhtadoaimmat galget maid leat mielde láchčimin dilálašvuodaid. Dat sáhtášedje áshahit stipeandmaid, mat eaktudít čatnaseami ruovttubáikái dihto áigái. Dat sáhtášedje maid viššaleappot čuovvulit báikegotti studeantaid ja fállat daidda virggiid ruovttugielddas. Gielddat sáhtášedje álkit váldit čielgasa, guđe studeanttain lea sáhka.

Ovttaskas joavkkuid hárrái sáhtášii leat áigeguovdil, ahte guovddáseiseválddit áshahivče stipeandmaid, omd. veajuiduhtinfágaid oktavuodas.

Sámi searvvit leat guhká bargan dan buorrin, ahte allaskuvllain ja universitehtain livčče sierra earresajit.

Girko-, oahppo- ja dutkandepartemeanta galgá dohkkehit sámi dahje eará sisaváldineriid. Dássáži leat ásahan oalle uhccán eriid, muhto erenoamážit dálkkasdiehtaga studeantasajit leat mearkkašan ollu Sis-Finmárkku bálvalusfálaldahkii (eanemusat guokte studeantta Romssa ja Bergena dálkkasdiehtaga oahpus). Maiddái Hámmárfeastta buohcedivššároahpus ja Romssa allaskuvlla dearvvašvuoda-fágaoahpuin leat sámi studeanttaerit, ja Oslo reseptáraohppui besset guovlluearis ovddimusat sámegeielagat.

Girko-, dutkan- ja oahppodepartemeanta mearridii čakčat 1999 oktasaš njuolggadusaid dan hárrái, makkár ortnegis váldet oahppiid universitehtaid ja allaskuvllaid vuoddoahpuide. Njuolggadusaid mielde sáhtta departemeanta mearridit eriid ee. čearddalaš duogáza vuodul, nu ahte sáhtta ee. sihkkarastit dearvvašvuoda- ja sosiálahálaš oahpuid ollái studeanttaid, geain lea sámiduogáš. Ráđdehus áigu árvoštallat dakkár eriid ásaheami eanet oahpuid/oahppoásahusaid oktavuhtii, ja maiddái berrego vuoruhit sámegeielat sápmelaččaid ovdal sámi studeanttaid, geat eai máhte sámegeiela. Ráđdehus lea fuomášan, ahte ee. Sámediggi mielas sápmelaččain, geat eai máhte sámegeiela, berre leat seamma vuoigatvuotta eriid. Dan galgá árvoštallat dan ektui, man muddui sámegeielgelbbolašvuotta dárbbasuvvo bálvalusain.

4.8 Informašuvdna- ja kommunikašuvdnateknologijja

Informašuvdna- ja kommunikašuvdnateknologijja (IKT) fállá odđa vejolašvuodaid ávkkestallat ja ovddidit sámi gelbbolašvuoda, vaikko geavaheaddjit livčče guhkkinge eret omd. Romssa ja Kárášjoga fágabirrašin. Dasa sáhtta gullat ovdamearkka dihte:

- Bargiid gáiddusbagadallan jietna/govva-gaskkustemiin dálkkasdiehtaga divššu oktavuodas
- Pasientagirjiid, čujuhemiid, epikrisaid ja eará pasientadieđuid elektrovnnalaš sirdin
- Geavaheaddji sáhtta gulahallat bargiiguin videooktavuodain dahje dábalaš telefonlinnjá bokte
- Oahpahuš/bagadeapmi oahpu oktavuodas ja dulkon seamma vugiin
- Dieduid ohcan/diehtobásat ja jorgalanbálvalusat interneahtha bokte
- Ságastallanjoavkkut ja dieduidgaskkustanvuogádagat, mat vuodduvvet nehttii. Dat sáhttet leat ávkkealaččat sihke bargiide ja geavaheaddjiide/

lagašolbmuide, geat dárbbasit fágalaš doarjaga ja oktavuoda olbmuiguin, geat áddejit sin dilálašvuoda

SDD lea ráhkadan dearvvašvuodasuorgái stáhta IT-doaibmaplána («Si @!»). Dan čadaheapmi deattuhuvvo guovlluid dearvvašvuodafitnodagaid eaiggátstivrema bokte. Dat fas váikkuha sakka gielddaid dearvvašvuodabálvalussii. Lea vuorddehahtti, ahte dakkár IT-čovdosiid geavahišgohtet ánggirit boahhtevaš jagiid, nu ahte hui ollugiin dearvvašvuodasuorggis leat boahteáiggis dárbbalaš teknihkalaš vuoddobiergasat ja dađistaga maiddái geavahangelbbolašvuotta, mainna fuolahit iežasat ja sámi geavaheaddjiid dárbbuin dikšundilálašvuodas. Lea dehálaš deattuhit, ahte IKT ii šatta goassege seammáárvosazžan go persovnnalaš njuolggoktavuotta, dalle go dat lea dehálaš dikšuma dáfus.

Erenoamážit mánáidpsykiatriijas lea pasientadikšun (háleštanterapiija) doaibman videostudio bokte. Mánggii sáhtta ulbmiliid dáfus leat buoremus doallat gáidduskonsultašuvnnaid nu ahte báikkálaš bargit leat geavaheaddji luhtte, ja čuvvot konsultašuvnna ja ohppet das odđa áššiid. Mángga spesialistabálvalusas gullá dakkár ánggiruššan našunála gelbbolašvuoda-doaimmaid rámmaid siskkobeallái, nugo omd. Mánáid ja nuoraid psykiatralaš poliklinihkas (MNP) Kárášjogas. Dat gullá nappo fágabargiid dábalaš bargui.

Juos bargiin dahje bargosajiin eai leat dakkár geatnegasvuodas, sáhtta ulbmiliid dáfus leat buorre ásaht eaktodáhtolaš fáktaortnega, mii gusto dábalaš kántoráigái, ja mas sámi fágabargiiguin sáhtta váldit oktavuoda, juos dearvvašvuoda- ja sosiálabargit eai oro gulahallamin geavaheaddjiin. Sullasaš kollegiála fágadoarjaga sáhtta viiddidit, nu ahte dat gusto olles álbmogii vai sámi gelbbolašvuoda sáhtta normaliseret fágalaš doarjjadoaibman riikkaviidosaš elektrovnnalaš dearvvašvuodafierpmis, nugo mánaga earáge doarjja-doaimma.

Dakkár vuogádat eaktuda, ahte sihke das, gii dárbbasa ja das, gii fállá gelbbolašvuoda, lea vejolašvuotta geavahit videostudio dahje dihtora, mas leat sullasaš rusttegat, ja ahte sis lea gelbbolašvuotta dan geavahit. Dađistaga go dearvvašvuodafierpmádat viidána, geahppána ráddjehusa mearkkašupmi. Davvidearvvašvuodaguovllus leat ásahan dearvvašvuodafierpmádaga jodihanorganisašuvnna, man doaibma lea maid oahpahit geavahit IT-rusttegiid. Fágaolbmuid vátnivuotta sáhtta váttasmahttit ortnega čadaheami sakka. Danin lea mávssolaš realisttalaččat guorahallat, man viiddisin dakkár fálaldagaid sáhtta fállat.

5. RIIKKAIDGASKASAŠ OVTTASBARGU

5.1 Bálvalusaid ovdánahttin riikkarájaid rastá

Sámi álbmoga dáfus sáhtta leat heivvolaš, ahte dearvvašvuoda- ja sosiálasuorggi sámi fágabargit barget goappáge bealde riikkarájá. Kárásjoga spesialistadoavtterguovddáži bohtet juo muhtin buohccit Suomas. Jus lea kapasitehta, háliida guovddáža jodiheaddji johtit Davvi-Supmii ja vejolaččat maid Davvi-Ruttii doaimmainis. Ruota ja Suoma bealde lea uhccán sámi fágaáššedovdamuš, ja rádjáguovlluid sápmelaččaid mátki iežas riikka spesialistabálvalusaid lusa sáhtta leat guhkki. Sullasaš ovttasbargu Norgga ja Ruota gaskka sáhtta leat áigequovdil maid mátta- ja julevsámequovlluin. Dat lea oppalaččat davviriikkaid ovttasbargovuoinŋa mielde ja boahtteáiggi davviriikkaid sáme-konvenšuvnna mielde erenoamážit, jus Norga, Suopma ja Ruošša dahket ovttasbarggu rádjáguovlluid olbmuid bálvalusaid hárrái. Dat ii vealtakeahtta gáibit ruhtajuolludemiid. Johti bargit fertejit dattetge beassat geavahit máksomeriid ja eará bálkahanvuogádagaid, mat gustojit iešgudet riikki.

Geahčakeahtta dasa, ollašuvvágo dakkár johti-bálvalus dahje gossebuohcciortnet, sávvet gelbbolašvuoda ovddideapmái fierpmádat-ovttasbarggu, masa gullet oahppu, hospiteren ja elektrovnnalaš dearvvašvuodafierpmádaga gelbbolašvuodagaskkusteapmi (videokonferánsat, telemedisiidna, sámi fágamateriála jna.).

5.2 Álgoálbmotdearvvašvuodaovttasbargu Máilmmi dearvvašvuodaorganisašuvnna (WHO) olis

WHO lea maŋimuš jagiid čalmmustahtán álgoálbmogiid dearvvašvuoda. Mánŋga riikka álgoálbmogat orrot dearvvašvuoda- ja eallindili dáfus dohkemeahttun dilis. Álgoálbmogiid váldoássanguovlluin váilot dearvvašvuodabálvalusat oalát dahje dat leat váilevaččat. Mánŋga riikka dálá váttisvuodat bohciidit guhkes historjjas, man olis álgoálbmogiid eallinvuohki ja vuoigatvuodat luondduriggodagaide leat badjelgehččon. Dattetge leat mánŋga riikka eiseválddit morihišgoahtán oaidnit, ahte buoret dearvvašvuodabálvalusat ja eallineavttut dárbbášuvvojit. Vaikko eiseválddit muhtin muddui livččege miehtemielalaččat, sis sáhtta váilut máhttu álgoálbmogiid dearvvašvuodadilis, sin dárbbuin ja das mo bálvalusfálaldaga realisttalaččat sáhtášii ásaht ja heivehit. WHO deattuha danin gelbbolašvuoda huksema ja dokumentašuvnna, ja sávvá riikkaidgaskasaš ovttasbarggu ja vásáhusaid gaskkusteami. Norga lea okta dain riikkain, mat jodihit dán barggu, ráddehus ja Sámediggi barget dainna ovttas. Dássáži lea bargui gullan eanašin politihkalaš doarjun, muhto Sámi dearvvašvuodadutkanguovddáš oassálastigoahtá vehážiid vehážiid dutkan- ja dokumentašuvdnaovttasbargui. Erenoamážit guovlluguovdasaš ovttasbargu Davvi-Kalohtas lea áigequovdil. Norga áigu maid ráhkadettiinis árvalusaid, maiguin buoridit máilmmi dearvvašvuodaraportta ráhkadusa, ovddidit indikáhtoriid maiguin mihtidit álgoálbmogiid dili.

6. HÁLDDAHUSLAŠ JA EKONOMALAŠ ČUOVVUMUŠAT

«Máŋggabealatvuohta ja ovttadássásašvuohta» čuovvuvuohtu juohke jagi stáhtusraporttain, mas buktojuvvojit ovdan iešgudet departemeanttaid ja Sámedikki doaimmat. Raporttat geigejuvvojit dan oktavuodas, go departemeanttat buktet jahkásaš mearkkašumiideaset Sámedikki doaimmaid hárrái. Sámediggi fas buktá čoahkkáigeasu jagi geahččalan-doaimmaid vásáhuskonfereanssain. SDD:s lea bajimus ovddasvástádus doaimmaid koordineremis ja čadaheames.

Ovttárvosaš bálvalusaid ulbmil lea vuodđun dan barggu árvvoštallamii, maid SDD dahká sámi álbmoga dearvvašvuođa- ja sosiálabálvalusaid ovdii. SDD ja Sámediggi lágideat árvvoštallama ovttas. Árvvoštallama čadaha olggobeale fágabiras, mii árvvoštallá maiddá Sámedikki olis čadahuvvon geahččalanduaimmaid. Árvvoštallan dahkkojuvvo jagi 2002 álgogeahčen. Árvvoštallama maŋŋá SDD dárkkista doarjumiid, mat hábmejuvvojit 2003-2005 - áigodaga plánain.

Sámedikki hálldahusa nannen, dearvvašvuođa- ja eallindiliikkadeami ruhtadeapmi ja Sámi dearvvašvuođadutkanguovddáša doaimmaid viiddideapmi váldojit ovdan 2002 bušeahta oktavuodas. Sámi allaskuvlla dulkaohpu álggaheapmi váldo ovdan 2003 stáhtabušeahtas. Doaimmaplána doaimmaide, mat ruhtaduvvojit stáhtabušeahtas, rehkenasto 2002

bušeahta lassin vel 7 miljovvna ruvnnu jahkái, go buot doaimmat leat jođus. Doaimmain, maidda ii leat biddjon áigemearri, vuoruhuvvojit erenoamážit dearvvašvuođa- ja sosiálasuorggi dulkaohppu ja sámi diehtujuohkinbálvalus. Juo dohkkehuvvon dahje plánejuvvon doaimmat, nugo mielladearvvašvuođafuolahusa buorideapmi, bohtet lassin, eaige dat leat mielde goluid rehkenastimis.

Strategiija, mii plánas čilgejuvvo, geatnegahtta guovlluid dearvvašvuođafitnodagaid ja eará stáhtaásahusaid, ja dat váldojuvvo ovdan daid stivrendialogas. Dat máksá, ahte das šaddet golut, maid fitnodagat ja eará stáhtaásahusat fertejit gokčat bušeahtaineaset. Departemeanta árvvoštallá prográmmastivrra ásaheami, mii álggahivččii stáhta spesialistadearvvašvuođabálvalusa doaimmaid hálldahuslaš oktavuodas Helse Nordain ja Helse Midt-Norgiin. Muđui galget giełddat ja fylkkagiełddat váldit vuhtii plánas namuhuvvon ávžžuhusaid vuoruhemiineaset. Ráđdehus áigu ovttasráđiid Sámedikkiin ságastallagohtit Giełddaid guovddášlihtuin, mo plána doaimmat ja áigumušat ollašuhthojit báikkálaččat.

Bearráigeahččodoaimmat, maid fylkkadoaktárat ja fylkkamánit čadahit, namuhuvvojit dáid virgesajiid juolludanreivviin.

DOAIMMAT

2. kapihtal

Hálddahusdásiid bálddalastin geográfalaš rájáiid rastá

1. SDD áigu ruhtadit Sámedikki hálddahussii fásta virggi, mii bargá aiddo dearvvašvuoda- ja sosiálasuorggi čuovvulemiin, nu ahte Sámediggi ovddida ain rollas, masa gullá sámedipolitiikkalaš eavttuid buktin dearvvašvuoda- ja sosiálasuorggis.
2. SDD áigu doarjut iešgudet hálddašandásiid ovttasbarggu ja bálddalastima geográfalaš rájáiid rastá, mii ovddida sámi álbmoga dili.

Riikkaviidosáš diehtujuohkindoaimmat

1. Sosiála- ja dearvvašvuodadepartemeanta áigu ruhtadit dearvvašvuoda- ja sosiálasuorggi riikkaviidosáš sámi diehtujuohkinbálvalusa. Sámediggi jodiha bálvalusa, man ulbmil lea juohkit sáme- ja dárogillii dieđuid olbmuide, fágabargiide ja suorggi hálddahusaide. Bálvalus galgá juohkit dieđuid sámi dilálašvuodain, sámi geavaheaddjiid heiveheami dárbbuin, sin vuoigatvuodain, ja gaskkustit oktavuodaid sámi fágabargiide.
2. SDD áigu nannet lágaid, njuolggadusaid ja eará diehtomateriála jorgalanbarggu. Ođđa lágat galget jorgaluvvot sámegillii.
3. Dearvvašvuodafitnodagain ja eará stáhta ásašusain lea ovddasvástádus bidjat doarvái ruđaid geavaheaddjiid diehtomateriála jorgalahttimii sámegillii.

Dulkonbálvalus

1. SDD ja GOD (girko-, oahpahuš- ja dutkan-departemeanta) áigot ovttas ruhtadit Sámi allaskuvlla dulkonoahpu.
2. Sámi allaskuvla láchá diliid dulkoma joatkkahppofálaldahkii, mii oavvilduvvo olbmuide, geat dovdet dearvvašvuoda- ja sosiálasuorggi, ja maiddá MBD ovddasvástádussuorggi. Ovddidanbarggu ruhtada SDD.
3. Ráddehus johtáha dearvvašvuoda- ja sosiálasuorggi virgenjuolggadusaid ovddideami

ovttasrádiid áigejuovdilis fágabirrasiiiguin ja hálddašanorgánaiguin.

4. SDD áigu dahkat álgaga dasa ahte sámi giellalága hálddašanguovllu gielddat ja fylkkagielddat ráhkadit rutiinnaid dearvvašvuoda- ja sosiála-bálvalusaid dulkomii. Guovlluid dearvvašvuodafitnodagain gáibiduvvojat dakkár rutiinnat.
5. SDD áigu dahkat álgaga dasa, ahte skoviide, maiguin sáddejit geavaheaddjiid dikšui dahje iskkademiide, lasihit gažaldaga dulkoma birra.
6. Helse Nord ja sámi giellalága hálddašanguovllu gielddat ja fylkkagielddat berrejit ásašit fásta dulkaveaga, kánske ovttasbarggus nubbi nuppiin, nu ahte dat sáhttet deavdit giellalága geatnegasvuodaid. Dulkakaid fáhtema sáhtášii álkidahttit dán guovllu olggobealdege ođđa tekniikkalaš čovdosiiguin.

Geahčoeiseválddiid rolla

1. SDD áigu hálddahusstivremin fuolahit, ahte fylkkadoaktárat ja fylkkamánnit lágide bargiid-oahpahandoaimmaid, maiguin fuolahit geavaheaddjiid dárbbus gulahallat sámegillii.
2. SDD áigu nannet fylkkadoaktáriid gelbbolašvuoda sámi geavaheaddjiid ja sámegiela hárrái. Departemeanta áigu leat dialogas fylkkamánniiguin ja fylkkadoaktáriiguin ja ovddidit gozihanmetodihka daid áššiid hárrái, mat gusket sámi geavaheaddjiide.

3. kapihtal

Dearvvašvuodastašuvdna- ja skuvladearvvašvuodabálvalus

1. Dearvvašvuodastašuvdna- ja skuvladearvvašvuodabálvalusa nannemis berrejit gielddat deattuhit heiveheami báikkálaš dárbbuid mielde, sihke resurssaid ja gelbbolašvuoda dáfus.
2. Gielddat berrejit sihkkarastit, ahte dearvvašvuodastašuvnnain ja skuvladearvvašvuodabálvalusas leat bagadallama vuodđun dieđut ja máhttu sámi-kultuvrra birra, dan birra movt lea bajásšaddat

- kultuvrraid gealdagasas, ja identitehta ovdáneami birra. SDD lea namuhan dan gielddaide sáddejuvvo johtočállagis.
3. Gielddat berrejit dearvvašvuodastašuvnnain ja skuvladearvvašvuodabálvalusain deattuhit mánáid ja nuoraid váttisvuodaid ovddalgihtii eastadeami ja psykososiálabarggu mánáid ja nuoraid várás. Danin berre ásahtit virggiid dakkár bargiide, geain lea gelbbolašvuoha dakkár problematihkas. Galgá maid deattuhit bargovugiid, mat rasttildit fágaid ja ossodagaid rájáid.
 4. SDD áigu ávžžuhit fállat sáminuoraide skuvladearvvašvuodabálvalusa lassin nuoraid dearvvašvuodastašuvnna.

Gielddaid plánat mánáid ja nuoraid ovdii

Mánáid- ja bearašdepartemeanta ja Sámediggi áigot jagi 2001 áigge almmustahttit gihppaga, mas lea geahčastat sámi mánáid ja nuoraid sierra fáldagaide. Sierra gielddaid ovdamearkkat galget movttiidahttit nuppiid gielddaid ángiruššat garraseappot sámi mánáid ja nuoraid ovdii. Gihpa giedahallá maid vuoigatvuodaid, maid vuoddu leat lágat ja konvenšuvnnat, ovdamearkkaid gielddaid plánain sámi mánáid ja nuoraid buorin ovttas singuin, ja dasto ovdamearkkaid fáldagain, mat addojit dearvvašvuodastašuvnnain ja mánáidgárdiin juo dan rájes go mánát leat uhcit, skuvla- ja asttu-áigefáldagain, gitta nuoraide, geat leat oahpus, ja ovdamearkkaid nuoraiddiehtojuohkimis ja vejolašvuodain davviriikkalaš ja riikkaidgaskasaš ovttasbargui.

Mánáidáittardeaddji

Mánáid- ja bearašdepartemeanta sihkkarastá, ahte Mánáidáittardeaddji oazžu sámegeiela ja sámi kultuvrra gelbbolašvuoda.

Mánáidsuodjalus

1. MBD juolluda váldooasi doarjagiin, maid ulbmil lea lohtet mánáidsuodjalusa mánggakultuvrralaš gelbbolašvuoda, doaimbadoarjjan Davvi-Norgga mánáidsuodjalusa ovddidanguovddáži (Barnevernets utviklingscenter i Nord-Norge). Guovddáš dutká vuosttažettiin mánáidsuodjalusa oktavuodaid mánggakultuvrralaš Davvi-Norggain, ja váldodeaddu lea sámi mánáidsuodjalusas, mánáidsuodjalusa oktavuodas bearrašiiguin ja mánáiguin, ja Davvi-Norgga mánáidsuodjalusa ásahtus- ja organisašuvdnaovddideames. Guovddáš lea ásahten fierpmádatforuma, man bokte lonuhallet vásáhusaid ja maiddái bagadit mánáidsuodjalusbargiid.

2. MBD áigu bidjat ruđaid ovttaskas ovddidanprošeavttaide, maid ulbmil lea ovttastahttit kulturdieđuid mánáidsuodjalussii, ja/dahje ovddidanprošeavttaide, maiguin galgá ovdánahttit ja geahččalit metodaid, mat vuhtiiváldet sámi kultuvrra.
3. Daid vásáhusaid vuodul, mat leat čoagganan gelbbolašvuoda geahčastaga geavahusas, Mánáid- ja bearašdepartemeanta áigu árvvoštallat, dárbbasažo vuodđudit eará ortnegiid, maiguin sáhtta gokčat dieđuid gaskkusteami, ja oavvadeami ja veahki dárbbu. Gielddaidgaskasaš ovttasbargguin sáhttet eanet gielddat dovddagoahtit ja geavahišgoahtit sámi kulturaspeavtta mánáidsuodjalusbarggus, ja lohtet fágalaš barggu dási. Ovttasbargu sáhtta váikkuhit dasa ahte atnet stuorat ávkki gelbbolašvuodas ja kapasitehtas, ja ahte gielddat/guovllut doalahit fágabargiideaset. Ovttasbargui galget oassálastit maiddái gielddat, mat leat sámi guovddášguovlluid dahje sámegeiela hálddašanguovllu olggobealde.
4. MBD áigu searvágaid Sámedikkiin, ovttaskas oahppoásahusaiguin ja earáiguin geahččat lagabut movt mánáidsuodjalusa sámegeiel- ja kulturgelbbolašvuoda sáhtásii nannet ja ovddidit. Dan oassin galgá ee. guorahallat movt sáhtta movttiidahttit eanet sápmelaččaid váldit sosiála-fágaoahpu, movt galgá rekruteret ja doallat bargiid, geain lea sámegeiel- ja kulturgelbbolašvuoha ja movt sáhtta lohtet mánáidsuodjalusa eará bargiid kultur- ja giellagelbbolašvuoda.
5. MBD áigu jorgalahttit buot bagadusmateriála/fáddáigihppagiid, mat leat čállojuvvo váhnemiid bagadallanprográmma (Program for foreldre-veiledning) olis. Materiála lea čállojuvvo váhnemiida ja dearvvašvuodastašuvnnaid atnui, mat galget doarjut váhnemiid fuolahat- ja bajásgeassinrollas.
6. Fágaolbmuid kárten čájeha, ahte fylkkalávdegottiin sosiála áššiid dáfus leat uhccán áššedovdi miellahtut, geain lea sihke mánáidsuodjalungelbbolašvuoha ja sámegeiela ja/dahje sámi kultuvrra gelbbolašvuoha. Mánáid- ja bearašdepartemeanta áigu bálkáhít eanet áššedovdiid, geain lea sámegeiela ja/dahje sámi kultuvrra gelbbolašvuoha.

Bearašsuodjalus

MBD áigu jagi 2002 čadahtit doaimmaid, mat bohtet ovdan bearašsuodjaleami gelbbolašvuodaplánas, mii almmustuvvá čakčat 2001. Dasa gullá ee. joatka- ja lassioahpu ovddideapmi bálvalusaid fágadárbbuid ektui, buoret gelbbolašvuoha bearašsuodjalusa rolla hárrái mánáid ja nuoraid problemalahhttema

eastadanbargguin ja buoret gelbbolašvuohhta eará almmolaš bálvalusaid hárrái ja oktavuohhta daiguin, sihke gielddain, fylkkagielddain ja eaktodáhtolaš dásis. Sihke dakkár nannen ja bearašsuodjalusa bálddalastin dárbbasuvvo. Kárášjoga bearašsuodjaluskantuvrras berre leat guovddášrolla sápmelaččaid bearašsuodjalusfálaldaga gelbbolašvuoda loktemis.

Dábálašdoavtterbálvalus ja fástadoavtterortnet sámi álbmoga várás

SDD áigu joatkit ortnega, mas fylkkadoaktárat bagadit hárhallidoaktáriid, ja áigu maid doalahit dábálašdoaktáriid vejolašvuoda oazžut doarjaga sámegeiela oahppui.

Somáhtalaš spesialistabálvalusat

1. SDD áigu deattuhit sámi álbmoga dárbbuid guovlluid dearvvašvuodafitnodagaid eaiggátstivremis.
2. SDD áigu váikkuhit dasa, ahte Helse Nord ain ovddida Romssa guovllubuohecevesu Sámi ossodaga ja Finnmárkku buohcevesuid gelbbolašvuodalohtendoaimmaid. Vásáhusaid berre gaskkustit eará ásausaide.
3. SDD áigu ovttasbargat Sámedikkiin, Helse Nordiin ja gelbbolaš dutkanbirrasiguin, ja čadahit viiddis sámi pasientaiskkadeami.

Doaimmat dakkár olbmuid buorrin, geain leat miellaváttut

1. Helse Nord ovddida Kárášjoga MNP ja Leavnja DPS -ásahusaid našunála gelbbolašvuoda-guovddázin, mat fuolahit sápmelaččaid mielladearvvašvuodasuodjalusas. Dan láhkai dat ožžot ee. eanet fágavirggiid, rávesolbmuid fáhkpsykiatriija dikšunfálaldaga ja bearašossodaga. Ángiruššat maid eará fylkkaid gielddaid ja spesialistaásahusaid bagademiin ja hospiteremiin. Lea maid áigeguovdil ásahtit eará fylkkaide/ásahusaide virggiid, mat sáhttet doaibmat «satellihtan» gelbbolašvuodadoaimmas. Sosiála- ja dearvvašvuodadepartemeanta lea bidjan eanemusat 20 miljovna kruvnno doaibmagoluide, mat šaddet dán ulbmila ollašuhttimis.
2. Gielddat ja eará fylkkat sáhttet ruhtadit eará doaimmaideaset sámi álbmoga várás mielladearvvašvuoda ovddidanplána ruđaid báikkálaš vuoruhemiin. Departemeanta áigu ávžžuhit erenoamážit Helse Norda nannet sámi dulkabálvalusa, mii lea Romssa buohcevesu oktavuodas, ja ásahtit dulkonbálvalusa Narviikka buohcevesu ja Nordlándda psykiatriija-

buohcevesu (Nordland Psykiatriske Sykehus) oktavuhtii, Budejui.

3. Helse Nord álggaha sámi psykiatriija guhkes áiggi ovddidanbarggu Romssa guovllubuohecevesu, Finnmárkku ja Romssa psykiatriija dutkan-guovddáža ja našunála gelbbolašvuodabása olis.

Veajuiduhttinodoaimmat sámi álbmoga várás

1. Sosiála- ja dearvvašvuodadepartemeanta áigu Helse Nord ja Helse Midt-Norge eaiggátstivrejumi bokte čuovvut sámi álbmoga veajuiduhttin-fálaldaga. Erenoamážit Kárášjoga spesialista-doavterguovddáš, Girkonjargga buohceveissu, sámi hálddašanguovllu gielddat ja Finnmárkku lášmmodahttinguovddáš, mii lea Álttás, galget ovttasbargat dan hárrái, movt sámi geavaheaddjiid dárbbuid buoremus lági mielde gokčat.
2. Sosiála- ja dearvvašvuodadepartemeanta áigu ovttas Helse Nordain ja Sámedikkiin ovddidit sámigelbbolašvuoda Sonjatun dearvvašvuodaguovddáža gáldnanvigi divššu oktavuodas.
3. Girko-, oahpahuš- ja dutkandepartemeanta áigu bargat dan ovdi ahte šaddet eanet sámegeielat spesiálapedagogiijabargit, omd. logopedat. Árvvoštallat sámistudeanttaid eriid ásaheami veajuiduhttinfágaide.

Dikšun- ja fuolahusbálvalusat

1. Gielddat berrejit láchit diliid nu ahte sámi boarrásat ja doaibmahehttejuvnon sápmelaččat sáhttet, nu guhká go vejolaš, orrut ruovttus, ja ahte sin bálvalit moadde olbmo.
2. Gielddat berrejit vuoruhit sámegeielat bargiid sámegeielat geavaheaddjiide, erenoamážit seniila ja doaibmahehttejuvnon klienttaide, geain leat gulahallanválttisvuodat.
3. Gielddat berrejit viggat dasa ahte sámi geavaheaddjiin livččii fásta oktavuodaolmmoš sihke ásahusain ja ruovttobálvalusain.
4. Giella berre ovddidit sámi gárvodeami, málestanvieruid, čijaheami ja eará sámidoaimmaid, mat dahket ahte klienttat loktet ássanásašusas. Ássanásašusaid arkitektonalaš hábmema ja bálvalusaid sisdoalu vuodđun galgá leat sámi geavaheaddjoaidnu ja báikkálaš huksenvierut.
5. Gielddat sáhttet ovddidit sámi geavaheaddjiid dili boarrásiidfuolahusa doaibmaplánaruđiguin (ja mielladearvvašvuoda buoridanplánaruđiguin). SDD lea sádden fylkkamánniide, fylkka-doaktáriidda ja gielddaide dan guovllus, masa Sámi ealáhusfoanda juolluda ruđaid, johtočállaga I-15/2000, mas dat dohkkehii ahte boarrásiidplánii merkejuvnon ruđaid, maid juolludit

gielddaide, sáhtta geavahit sihke doaimmaheapmái/ oahppodoaimmaide ja huksemiidda, nu ahte viesut devdet sápmelaččaid dárbbuid. Juos dárbbáša eanet ruđa ráhkadit ollislaš boarrásiidfuolahusa, mas lea sámi profiila, de ferte dan ovdanbuktit fylkkamánii. Fylkkamánit sáhttet dan várás juolludit ruđaid sierra árvvoštallama vuodul (skjønnsmidler). Gielddat galggašedje atnit sámegeiel- ja kulturoahpu prográmmán, mii bistá seammá áigodaga go boarrásiidfuolahusa viiddidanplánage.

6. Kárášjoga giella ja Oslo universitehta prošeaktan- junuš ovddidit viidáseappot báikkálaš oahpahu- buohcciidviesu, nu ahte dat šaddá guovddázin, mainna ovddidit sámigelbbolašvuoda, ja gaskkustit dan dikšun- ja fuolahussuorgái.
7. Girko-, oahpahu- ja dutkandepartemeanta áigu bargat dan ovdii ahte heivehit spesiálapedagogalaš veahkkeneavvuid sámi geavaheaddjiide. Heiveheami ovddidit ovtta Sámedikkiin ja Davvi- Norgga spesiálapedagogalaš birrasiiguin, stáhta spesiálapedagogalaš doarjjavuogádagain ja Læringscenteret:iin.
8. Go sápmelaččat ohcet fuolahabálkká lagaš olbmuideaset dikšumii, de galgá giella juolludeamis váldit vuhtii, váilugo bálvalusain giella- ja kulturgelbbolašvuota.
9. Sosiála- ja dearvvašvuodadepartemeanta áigu ovtta sámedikkiin ja gielddaiguin juohkit eanet dieđuid boarrásiidda, doaibmahehttejuvvon olbmuide ja sin lagaš olbmuide, erenoamážit ahkedemenssa birra. Oppalaš dearvvašvuodaáššiid birra berrešii muitalit njálmmálaččat, dahje video vehkiin.

Bátnedearvvašvuodabálvalus

Sámi guovlluid bátnedearvvašvuodabargit galget beassat ohcat fylkkadoaktáris/fylkkamánis doarjaga sámegeiela ja sámi kultuvrra oahppui.

Sámi guovlluid eallineavttut

Galgá bidjat johtui dutkama sámiid eallineavttuid ja dearvvašvuoda birra. Galgá vuoruhit prošeavttaid, main lea sohkaalleperspektiiva. SDD sihkkarastá dakkár dutkama ruhtadeami juolludemiin, mii addo

Kárášjoga Sámi dearvvašvuodadutkanguovddázi, gč. kap. 4.3. SDD áigu movttiidahttit ja doarjut stuorra prošeavttaid Norgga dutkanrádi iešguđet prográmmasurggiin, mat laktásit dearvvašvuhtii, eallindillái ja sámi nissoniid dásseárvogažaldagaide.

Olgobiras ja bargobiras

SDD áigu fuolahit, ahte sihke davvi- ja máttasámi- guovlluin juhket dieđuid suonjardeami ja eará birasátagiid birra.

4. kapihtal

Gelbbolašvuoda lokten ja lávdadeapmi

1. SDD áigu ruhtadit fierpmádatdoaimmaid ja vásáhuslonuhallama sámi ámmátorganisašuvnnain, ja daid gaskka. Lea vuogálaš, ahte Sámediggi hálddaša dáid ruđaid. Vásáhusaid galgá gaskkustit maiddá politihkalaš dássái ja gielddaid, fylkka- gielddaid ja dearvvašvuodafitnodagaid hálddahus- jodiheaddjiide.
2. SDD lea diŋgon Sámi dearvvašvuodadutkanguovd- dázis oppalaš gova dearvvašvuoda- ja sosiála- suorggi dálá sámigelbbolašvuodas. Dokumeanta čilge iešguđet birrasiid deháleamoš vásáhusaid, ja gii guđege bálvalusasuorggis sáhtášii bagadit.

Alit oahppu ja dutkan

1. Ráddehus áigu leat mielde váikkuheamen, ahte Finnmárkku allaskuvlla lávdaduvvon buohcce- divššároahpus váldet vuhtii sámi perspektiivva, vaikko studeantajoavkkut sáhttetge leat iešguđet guovlluin. Sámi perspektiivva vuhtiiváldima dárbu árvvoštallojuvvo dan oktavuodas, go studeantaid váldet oahppui.
2. Ráddehus áigu juolludit eanet ruđa Romssa universitehta sámi dearvvašvuodadutkan- guovddázi, geahča guorahallama ovddidanplána.
3. SDD áigu ruhtadit sámi guovlluid dearvvašvuoda- ja eallindiliiskadeami. Iskkadeapmi plánejuvvo ja čadahuvvo guovddáža olis, čavges ovtta barggus Stáhta dearvvašvuodaiskkademiiguin/odđa álbmotdearvvašvuodainstituhtain, mii ásahuvvo 01.01.02.

GÁLDOLISTU

- NOU 1995:6 Plan for helse- og sosialtjenester til den samiske befolkning i Norge
- NOU 1998:21 Alternativ medisin
- NOU 1999:13 Kvinners helse i Norge
- NOU 2001:22 Fra bruker til borger. En strategi for nedbygging av funksjonshemmende barrierer
- St meld nr 23 (1996–97) Trygghet og ansvarlighet. Om legetjenesten i kommunene og fastlegeordningen
- St meld nr 24 (1996–97) Tilgjengelighet og faglighet. Om sykehus og annen spesialisthelsetjeneste
- St meld nr 25 (1996–97) Åpenhet og helhet. Om psykiske lidelser og tjenestetilbudene
- St meld nr 41 (1996–97) Om norsk samepolitikk
- St meld nr 50 (1996–97) Handlingsplan for eldreomsorgen. Trygghet – respekt – kvalitet
- St meld nr 18 (1997–98) Tillegg til St meld nr 41 (1996–97)
- St meld nr 21 (1998–99) Ansvar og meistring. Mot ein heilskapleg rehabiliteringspolitikk
- St meld nr 50 (1998–99) Utjammingsmeldinga. Om fordeling av inntekt og levekår i Noreg
- St prp nr 63 (1997–98) Om opptrappingsplan for psykisk helse
- Ot prp nr 12 (1998–99) Lov om pasientrettigheter
- Ot prp nr 13 (1998–99) Om lov om helsepersonell mv
- Ot prp nr 99 (1998–99) Om lov om endringer i kommunehelsetjenesteloven og visse andre lover (fastlegeordningen)
- Innst O nr 58 (1998–99) Innstilling fra sosialkomiteen om lov om helsepersonell mv
- Innst O nr 91 (1998–99) Innstilling fra sosialkomiteen om lov om pasientrettigheter
- Lov av 12. juni 1987 nr. 56 om Sametinget og andre samiske rettsforhold
- Rundskriv I/47/99 Helsestasjon for barn og unge 0–20 år
- Rundskriv I/15-2000 Samisk språk og kultur
- Rett person på rett plass. Handlingsplan helse- og sosialpersonell 1998–2001 (4. utgave)
- Eidheim, Harald og Stordahl, Vigdis: Kulturmøte og terapi i Sápmi, Davvi Girji OS, 1998
- Olsen, Terje og Eide, Ann Kristin: «Med ei klype salt» – håndtering av helse og identitet i en flerkulturell sammenheng, Nordlandsforskning, NF-rapport nr. 9/99
- Hedlund, Marianne og Moe, Anne: «De forstår ikke hva som er viktig for oss» Helsetjenester og sørsamer, Nord-Trøndelagsforskning, NTF-rapport 2000:2
- Kuperus, Klaaspeter: Kartlegging av behovet for tilrettelagte helse- og sosialtjenester for det samiske folket på Helgeland, Sijti Jarng, 2001
- WHA54.16 International Decade of the World's Indigenous People (Resolušuvdna, maid Máilmmi dearvvašvuodačoahkkaneapmi dohkkehii 22.05.01)
- Sosiála- ja dearvvašvuodadepartemeantta neahttasiidduin, Sosiála- ja dearvvašvuodaportálas, leat čujuhusat mánga dás namuhuvvon dokumentii. Doppe lea maid eará áigequovdilis lohkaš. Geahča: sosialoghelse.no

INNHold

Forord	51
1. Likeverd som utfordring for helse- og sosialsektoren	52
1.1 Behov og overordnede mål for en samisk handlingsplan	52
1.2 Utviklingen fram til «Mangfold og likeverd»	52
1.3 Nærmere om samenes forhold til helse- og sosialtjenestene	53
1.4 Rettslige forpliktelser for samiske brukere.....	55
1.5 Virkemidler for bedre tjenestekvalitet.....	56
2. Rollefordeling og samhandling	58
2.1 Samepolitiske perspektiver	58
2.2 Landsdekkende informasjonsoppgaver	59
2.3 Tolketjeneste.....	60
2.4 Tilsynsmyndighetenes rolle	61
3. Samisk perspektiv på ulike tjenestefelt	64
3.1 Forebyggende helsearbeid for barn og unge	64
3.2 Samiske barn og ungdoms oppvekstvilkår	65
3.3 Allmennlegetjenesten og fastlegeordningen for den samiske befolkning.....	68
3.4 Somatiske spesialisttjenester	69
3.5 Tilbud til mennesker med psykiske lidelser	70
3.6 Rehabiliteringstilbud for den samiske befolkning.....	72
3.7 Pleie -og omsorgstjenester	73
3.8 Tannhelsetjeneste.....	78
3.9 Levekår i samiske områder	78
3.10 Handlingsplan for sosialtjenestens førstelinje – kunnskap og brubygging	79
3.11 Ytre miljø og arbeidsmiljø i reindriften.....	80
4. Strategier for å sikre kompetanse	82
4.1 Personell som forutsetning for kvalitet	82
4.2 Styrking og spredning av kompetanse	82
4.3 Høgere utdanning og forskning	83
4.4 Undervisning om samiske forhold i grunn- og videreutdanningene	84

4.5	Videregående opplæring	84
4.6	Etterutdanning og mobilisering av skjulte kompetansereserver	85
4.7	Rekruttering av samisk personell.....	85
4.8	Informasjons- og kommunikasjonsteknologi	86
5.	Internasjonalt samarbeid	87
5.1	Utvikling av tjenester over landegrensene	87
5.2	Samarbeidet om urfolks helse i Verdens helseorganisasjon (WHO)	87
6.	Administrative og økonomiske konsekvenser	88
	Oversikt over tiltak	89
	Bibliografi	93

FORORD

Med dette presenteres «Mangfold og likeverd. Regjeringens handlingsplan for helse- og sosialtjenester til den samiske befolkning i Norge 2002-2005». Dokumentet gir en samlet framstilling av oppfølgingen av forslag i NOU 1995:6 Plan for helse- og sosialtjenester til den samiske befolkning i Norge.

Sametinget er regjeringens viktigste premissleverandør i arbeidet med utvikling av likeverdige helse- og sosialtjenester til den samiske befolkning. Det politiske ønske om å kvalitetssikre tjenestetilbudet til samiske brukere har også blitt fulgt opp i ulike stortingsmeldinger, blant annet i den årlige stortingsmeldingen om Sametingets virksomhet, videre i stortingsmeldingene om psykisk helsevern, eldreomsorg, fastlegeordningen og rehabilitering. Dette har skjedd på bakgrunn av innspill fra samiske fagfolk.

I møtet mellom den enkelte medarbeider i helse- og sosialsektoren og brukere blir tjenestene til. Brukernes opplevelse av det personlige møtet er kjernen i tjenestens kvalitet. Personellrettede tiltak er derfor sentralt i handlingsplanen. Regjeringen ønsker en best mulig tilrettelegging av helse- og sosialtjenester etter individuelle behov, jamfør blant annet lov om pasientrettigheter og lov om helsepersonell. Tjenester til samiske brukere bør bygge på innsikt i samisk språk og kultur. Regjeringen legger vekt på kompetanseheving i samisk språk- og kulturforståelse, og på rekruttering av samisk personell. Her eksisterer det allerede virkemidler som sektorens arbeidsgivere har et ansvar for å benytte seg av i sterkere grad enn i dag.

Regjeringen vil finansiere viktige fellesfunksjoner i sektoren som tolkeutdanning og informasjonstjeneste. Men i stor grad må kommuner, fylkeskommuner, helseforetak eller andre statlige virksomheter på eget initiativ iverksette tiltak som sikrer kvalitet på tjenestene. Regjeringen ønsker gjennom planen å gi inspirasjon og veiledning til lokal handling. Mye kan gjøres ved organisatoriske grep, økt brukerorientering og prioritering innenfor eksisterende rammer.

Oslo, september 2001

Tore Tønne (sign)
helseminister

Guri Ingebrigtsen (sign)
sosialminister

1. LIKEVERD SOM UTFORDRING FOR HELSE- OG SOSIALSEKTOREN

1.1 Behov og overordnede mål for en samisk handlingsplan

NOU 1995:6 Plan for helse- og sosialtjenester til den samiske befolkning i Norge dokumenterer at den samiske befolkning kan oppleve store problemer i møte med helse- og sosialtjenestene. Språklige barrierer vanskeliggjør både utredning, diagnostisering, behandling, pleie, omsorg og brukerinformasjon. Manglende kunnskap om samisk kultur blant helse- og sosialpersonell resulterer ofte i feilslått oppfølging av samiske brukere, som på sin side kan bære på angst og mistillit til norske myndigheter.

Regjeringen vil med denne planen bidra til at den samiske befolkning får et like godt møte med helse- og sosialtjenestene som den øvrige befolkning. Målet om likeverd og lik tilgang til helse- og sosialtjenester må gjelde uavhengig av språket og kulturbakgrunnen til den hjelpetrequende. Formålet med handlingsplanen er å bidra til å sikre kvalitet i helse- og sosialtjenester for den samiske befolkning.

Regjeringen bygger sin politikk overfor den samiske befolkning på Arbeiderpartiets prinsipp- og arbeidsprogram 2001-2005, samepolitisk plattform for samme periode og Stortingsmelding nr. 55 (2000-2001) Om samepolitikken. I disse dokumenter uttrykkes bl.a. følgende målsettinger og verdi-grunnlag:

- Alle skal ha et likeverdig tilbud av helse- og sosialtjenester
- Samisk og norsk kultur er likeverdige
- God kvalitet på tjenester til samiske brukere skal sikres ved at personell har kunnskap om samisk kultur og at det finnes personell som kan snakke samisk
- Samisk språk, kultur og samfunnsliv skal sikres
- Regjeringen vil at Sametinget utvikler sin rolle som premissleverandør og rådgivende politisk organ i saker som angår samer
- Det samiske folks innflytelse over saker som

først og fremst angår samer økes ved at Sametinget får ansvar for flere oppgaver

Helse- og sosialsektorens utfordring er å omsette disse målsettingene og verdiene i praksis ut fra kunnskap om den erfaringsbakgrunn samiske brukere har med seg. Planen har også perspektiver utover helse- og sosialsektoren. For samer vil det ha stor betydning å bli møtt med respekt for egne behov som likeverdige borgere til tross for at man har et annet språk og en annen kultur enn majoritetsbefolkningen.

«Mangfold og likeverd» er også en oppfølging og konkretisering av formål og bestemmelser i de nye lovene om pasientrettigheter og om helsepersonell. Formålet med disse er nettopp å bidra til lik kvalitet og sikkerhet i helsetjenesten, sikre respekt for brukernes integritet, samt ivareta likeverd og lik tilgjengelighet i tjenestetilbudet. De rettslige prinsippene om likeverd og lik tilgjengelighet kan bare ivaretas dersom det er tilstrekkelig antall personell med de rette kvalifikasjoner tilgjengelig for folks hjelpebehov. Regjeringens politikk for å rekruttere og kvalifisere helse- og sosialpersonell er derfor viktig også sett fra et samisk perspektiv. Regjeringen vil arbeide for å stimulere flere med kompetanse i samisk språk og kultur til å utdanne seg innen sektoren.

1.2 Utviklingen fram til «Mangfold og likeverd»

Med dette dokumentet markerer regjeringen at norsk samepolitikk for alvor beveger seg inn på et nytt samfunnsområde. Det er omlag 40 år siden den offentlige samekomiteén gjorde nasjonale myndigheter oppmerksomme på behovet for at helse- og sosialpolitikken tar hensyn til den samiske befolkningens språklige og kulturelle forankring. Dette hadde få resultater utover en innsats fra enkelte ildsjeler som først sørget for at det ble etablert kvoter for samiske studenter ved

medisinstudiet i Bergen. Midt på 80-tallet ble de samiske profesjonsorganisasjonene stiftet (foreninger for henholdsvis leger, sykepleiere, sosialarbeidere og sosionomer). Disse har bidratt sterkt til at samiske problemstillinger innen sektoren har fått økt oppmerksomhet.

Sameloven og dens språkregler med rett til å kommunisere på samisk i helse- og sosialsektoren ble vedtatt i 1987. Språkreglene har medvirket til at bl.a. Finnmark og Troms fylkeskommuner har satt slike spørsmål på dagsorden. Finnmark fylkeskommune har siden 1988 arbeidet med tiltak for den samiske befolkning i spesialisthelsetjenesten, særlig gjennom utvikling av en egen fylkeskommunal samisk helse- og sosialplan i 1991 (sist revidert i 1995). Sosial- og helsedepartementet har bidratt med tilskudd til spesialistlegesenteret og fylkeskommunalt psykisk helsevern i Karasjok. Sametinget ba Sosial- og helsedepartementet om å lage en landsomfattende plan. Høsten 1991 oppnevnte departementet et utvalg som fikk i oppdrag å utarbeide forslag til en slik plan. Utvalgets arbeid ble framlagt 16.02.95 som NOU 1995:6 Plan for helse- og sosialtjenester til den samiske befolkning. Dokumentet ble deretter sendt på høring.

Sosial- og helsedepartementet ba høsten 1996 Sametinget om å oppnevne en referansegruppe for å bistå departementet med å gi flere stortingsmeldinger et samisk perspektiv. Samme år startet departementet et forsøksprogram for oppfølgingen av NOU 1995:6. Det er gitt støtte til opplærings tiltak i samisk språk- og kulturforståelse, informasjonsarbeid, forsøks- og utviklingsarbeid og tolketjeneste. Bl.a. har Troms fylkeskommune bygget opp en servicefunksjon kalt Samisk avdeling/Sámi ossodat ved Regionsykehuset i Tromsø.

Senter for samisk helseforskning ved Universitetet i Tromsø (lokalisert til Karasjok) er under etablering i 2001, finansiert av Sosial- og helsedepartementet. Senteret vil gjennom forskning, dokumentasjon og undervisning kunne få stor betydning for utviklingen av helse- og sosialtjenester til den samiske befolkning. Fra 01.01.02 overtar staten eierskapet til spesialisthelsetjenesten. Tjenesten organiseres som regionale helseforetak i fem regioner, hjemlet i ny lov om helseforetak. Dette skaper nye rammebetingelser for utøvelsen av helsetjenesten. I forhold til den samiske befolknings behov åpner denne reformen muligheter for å anvende nye styringsverktøy.

Etter en evaluering av forsøksvirksomheten i 2002 vil regjeringen vurdere hvordan staten skal videreføre og videreutvikle tiltak for den samiske befolkning.

1.3 Nærmere om samenes forhold til helse- og sosialtjenestene

Språk

For mange samer er det vesentlig å kunne bruke sitt morsmål i samtale med lege, helsesøster, sosialarbeider og annet helse- og sosialpersonell. Språkproblemer kan resultere i at man ikke får den rette faglige utredning og behandling. Helse- og sosialpersonell vil ofte registrere om en bruker har vansker med å uttrykke seg på norsk. Men helse- og sosialtjenesten evner i for liten grad å hjelpe samisktalende i slike situasjoner. For få besitter samisk språkkompetanse, og tolketjenesten er for lite utbygd. Mange er tilbakeholdne med å fortelle at de ikke forstår eller har behov for tolking. Enkelte samer unnlater derfor å oppsøke helse- og sosialtjenestene, selv når de har betydelig hjelpebehov. Både staten og samtlige kommuner og fylkeskommuner med samisk befolkning har ansvar for at språkproblemene i forbindelse med tjenesteytelsene blir ivaretatt, slik at elementære brukerrettigheter kan innfris. Helsepersonelloven § 10 om informasjon til pasienter og pasientrettighetsloven § 3-1 om retten til informert samtykke er eksempler på slike rettigheter.

Helt enspråklige er i dag i første rekke barn under skolealder, psykisk utviklingshemmede og eldre. For disse vil innleggelse i institusjoner virke svært fremmedgjørende. Flere enn de helt enspråklige har problemer med å kommunisere på norsk og å oppfatte norsk informasjon i en krisesituasjon, slik sykdom og personlige problemer kan være. Denne gruppa bør få uttrykke seg på sitt eget språk i møtet med helse- og sosialarbeidere. Også for samer som behersker norsk vil tjenestene kunne oppleves som bedre dersom kommunikasjonen foregår på samisk. Samisk språk må derfor ikke være et knapt gode som kun fordeles til de som har størst hjelpebehov.

Kulturell kommunikasjon

Kulturelle kommunikasjonsproblemer mellom helse- og sosialpersonell og samer handler om at personell ikke kjenner til eller forstår samers bakgrunn, tenke- og væremåte. Innenfor samisk kultur finnes også en teknologisk modernitet som forenes med samiske verdier snarere enn med det norske storsamfunnets. På den andre siden er det i dag mange med røtter i samiske miljøer som ikke lenger definerer seg med en samisk identitet.

Mange engster seg for møte med norske «øvrighetspersoner», deriblant helse- og sosialpersonell. Dette

har bakgrunn i fornorskingprosessen. Denne har ført til identitetsproblemer og redusert selvfølelse i flere generasjoner. Et annet forhold er at helse- og sosialpersonell ofte behandler brukere på en måte som er kulturelt fremmed for samer. Ikke minst kan normene for brukeratferd og institusjonenes fysiske særpreg med lange korridorer og lite fellesskap virke fremmedgjørende.

Den samiske befolkning har sterke tradisjoner for selvhjelp gjennom bruk av personlige nettverk for å motvirke helseplager og løse personlige problemer. Mange kan oppleve det som problematisk å få helse- og sosialsektoren til å spille på lag med disse ressursene, slik at de utfyller hverandre. Særlig kan folkemedisin og åndelig bistand fra nærmiljøet bli sett på med skepsis av helse- og sosialpersonell. Dermed kan man føle at man må velge mellom å benytte offentlige tjenestetilbud og å hente styrke fra eget nærmiljø og kultur. Det kan igjen lede til ambivalens eller passivisering. Særlig ved psykososiale problemer er det vanlig at samer stoler mest på sitt nærmiljø. Mange mangler tillit til at det profesjonelle hjelpeapparat kan forstå deres situasjon. Enkelte velger rett og slett å leve med smerter og problemer uten å oppsøke hjelp.

Manglende språklig og kulturell kunnskap hos fagpersonell kan virke begrensende på tjenesteutøvelsen, og virke sterkt hemmende på

kommunikasjon og samarbeid mellom personell og samiske brukere/pårørende. Uten god kommunikasjon er det vanskelig å innlemme brukerne i mestring, egentrening og selvhjelp. En del samiske brukere bruker lang tid på å bygge opp et tillitsforhold til helse- og sosialpersonell. De kan være indirekte i sin måte å ta opp problemer på. Konsultasjoner kan derfor ta lang tid.

I NOU 1995:6 heter det bl.a. at «en sentral erfaring for mange samer [er] at de kan forvente å bli feiltolket når de skal forholde seg til norske offentlige institusjoner. Mange har også erfaringer i å mislykkes når de skal forklare kompliserte sammenhenger i eget liv, og de unngår derfor slike situasjoner så langt det er mulig». Samiske brukere gjør ofte bruk av metaforer og et bredt register av ikke-verbal kommunikasjon. Dette fordrer at behandleren har innsikt i samisk kultur, helst også med evne til å innta en analytisk distanse. Det kan være en kunst å avgjøre om et symptom hos brukeren har noe med kulturbakgrunn å gjøre.

For samiske brukere vil det være en stor lettelse å bli betjent av personell som viser at de har kjennskap til slike kulturelle forhold. Dette vil ha stor betydning for hvordan tjenestetilbudet oppleves, og vil skape større trygghet. Et minimum av slik kunnskap bør kunne forventes av alt helse- og sosialpersonell i de aktuelle områder.

Samisk folkemedisin og tradisjoner

Samisk folkemedisin er et sammensatt begrep. Det rommer naturmedisin som urter, blomster, løv, soppl og bær, samt utstrakt medisinsk bruk av særlig reinsdyrprodukter av mange slag. Østlig tradisjonell medisin som kopping og knusk- eller moxabrenning har vært brukt av samer. Folkemedisinen består dessuten av religiøse og magiske forestillinger og metoder. I før-kristen tid hadde samenes sjaman – noaiden – en spesiell rolle som synsk og helbreder. En metode som lever videre i ny form er formularer som leses for å helbrede sykdommen. I dag har «lesingen» kristen form og innhold, som bygger på den læstadianske vekkelsen blant samene. I før-kristen religionen var forholdet til naturen det avgjørende, i motsetning til kristendommens vektlegging av åndelig fornyelse. Et nært forhold til naturen spiller likevel fortsatt en viktig rolle i samisk kultur og tenkning om helse og sykdom. Den sene utbyggingen av helsetjenesten i mange samiske områder gjør at folkemedisinsk selvhjelp fortsatt er viktig i samiske miljøer. Det er viktig at den folkemedisinske kunnskapen, trosforestillingene og praksisen dokumenteres. Nasjonalt forskningscenter innen alternativ medisin og Senter for samisk helseforskning (begge fagmiljøer tilknyttet Universitetet i Tromsø) bør kunne bidra til dette.

Framstillingen bygger på NOU 1998:21 Alternativ medisin.

1.4 Rettslige forpliktelser for samiske brukere

Handlingsplanen begrunnes rettslig i samelovens språkregler (lov av 12.06.1987 nr. 56 om Sametinget og andre samiske rettsforhold), lov av 13.12.1991 nr. 81 om sosiale tjenester, samt lovene av 02.07.1999 nr. 63 om pasientrettigheter og nr. 64 om helsepersonell. Et menneskerettsperspektiv ligger også til grunn for handlingsplanen. Dette er forankret i internasjonale rettsregler og normer Norge har sluttet seg til. Regjeringen vil særlig trekke fram ILO-konvensjon nr. 169 om urbefolkninger og stammefolk i selvstendige stater, FN-konvensjonen av 1966 om sivile og politiske rettigheter artikkel 27, og Den europeiske pakt om regions- eller minoritetsspråk.

Helselovene sikrer brukernes rett til nødvendig helsehjelp og informasjon de kan forstå, samtidig som helsepersonell og deres arbeidsgivere har plikt til å yte faglig forsvarlig helsehjelp – også med hensyn til kommunikasjon med brukerne. Sameloven definerer et forvaltningsområde for samisk språk bestående av kommunene Karasjok, Kautokeino, Nesseby, Tana, Porsanger og Kåfjord. I disse kommuner har brukere rett til å bli betjent på samisk skriftlig som muntlig. Subsidiært har de rett til tolk (jamfør sameloven §§ 3-2, 3-3 og 3-5). Disse rettigheter gjelder også i forhold til fylkeskommunale og statlige tjenester i Troms og Finnmark som dekker de nevnte kommuner.

Ansvarsfordelingen i helse- og sosialsektoren definerer hvem som har ansvar for å oppfylle språklovens krav innenfor denne sektoren. Fra 01.01.02 vil ansvarsfordelingen være som følger:

- *Staten* har ansvar for trygdeytelser, sykehus og annen spesialisthelsetjeneste (inkludert psykisk helsevern), samt statlig tilsynsvirksomhet.
- *Fylkeskommunene* har ansvar for tannhelsetjenesten, familievernet, samt spesialiserte deler av rusomsorgen og barnevernet.
- *Kommunene* har ansvaret for allmennlegetjenesten, fysioterapitjenesten, jordmortjenesten, helsestasjon- og skolehelsetjenesten og pleie- og omsorgstjenesten. De er første behandlingsnivå innen psykisk helsearbeid, rusvern og barnevern, og har ansvaret for øvrige sosialtjenester.
- Der kommuner, fylkeskommuner og regionale helseforetak gjennom avtale velger å la private

aktører utøve tjenestene, vil det være de sistnevnte som har ansvaret for at brukere får tilrettelagt informasjon om egen helsetilstand og innholdet i behandlingen, jamfør helsepersonellovgivningen og pasientrettighetsloven § 3-5.

Samelovens språkregler er kulturpolitisk begrunnet. Avgrensningen av forvaltningsområdet er et rettslig minimum. Kulturdepartementets intensjon er at også øvrige kommuner og fylkeskommuner/tjenestekretser gjør en innsats for å tilby språklig tilrettelegging av tjenester. Fra en helserettlig synsvinkel gjelder kravet om forståelig informasjon uavhengig av språklovens begrensninger, jamfør bl.a. pasientrettighetsloven § 3-5. Det samme gjelder retten til nødvendig helsehjelp, hvor språklige barrierer kan nødvendiggjøre tiltak for å sikre korrekt utredning, diagnostisering og behandling.

I møte med samiske brukere utenfor forvaltningsområdet må tjenesteytere fra situasjon til situasjon vurdere om språklig tilrettelegging er påkrevet. En generell kvalitetsheving på tjenestetilbudet til den samiske befolkning krever at det gjøres en innsats utover forvaltningsområdet for samelovens språkregler. Det er imidlertid bare i dette området det ytes tospråklighetsmidler, og alle tjenestetilbud i helse- og sosialsektoren med særskilt ansvar for den samiske befolkning befinner seg der. Men enhver kommune er forpliktet til å bestrebe seg på å betjene samiske brukere av personell som behersker samisk eller subsidiært med hjelp av tolketjenester.

Helse- og sosiallovgivningen bygger i stor grad på det kommunale selvstyret. Kommuner og fylkeskommuner står ganske fritt til å vurdere hvordan tjenestene skal utformes og om man skal høre på ulike brukergrupper. Samtidig gir ILO-konvensjon nr. 169 urfolk rett til helsetjenester under deres egen styring og kontroll. Dersom tjenestetilbud er dårlig tilrettelagt for samiske brukere kan det anses som brudd på Norges internasjonale rettsforpliktelser. I praksis er det vanskelig å vurdere juridisk om et tilbud er så dårlig. Regjeringen ser at det kan være motsetninger mellom det lokale selvstyret og behov uttrykt av samiske brukere. Regjeringen har ansvar for at slike motsetninger løses. Regjeringen vil derfor i samarbeid med Sametinget ta initiativ til en dialog med Kommunenes Sentralforbund om den samiske befolknings behov. I etatsstyringen av regionale helseforetak og andre statlige virksomheter har SHD mulighet til å gripe mer direkte inn.

1.5 Virkemidler for bedre tjenestekvalitet

Brukermedvirkning og samarbeid for bedre helse

Den samiske befolkning vil være spesielt tjent med brukermedvirkning og samhandling mellom ulike aktører i helse- og sosialsektoren. Bedre tjenester og økt brukertilfredshet kan skapes ved:

– samhandling på tjenestenivå

- Samordning av tiltak på tvers av tjenestefelt
- Samarbeid om tjenestetilbud og disponering av personell på tvers av geografiske grenser
- Samarbeid mellom forvaltningsnivåene
- Samarbeid med Sametinget, samiske organisasjoner og institusjoner

– samhandling i møtet mellom bruker og helse- og sosialarbeider

- Samarbeid med brukerne og deres personlige nettverk
- Aksept for personlige ønsker om bruk av folke-medisin og helbredere
- Tilrettelegging for religiøse tjenester på samisk

I stedet for å knytte tjenester til spesielle grupper som for eksempel eldre eller funksjonshemmede, kan samarbeid på tvers av tjenestene bidra til å skape gode lokalsamfunn som favner alle innbyggere. Samarbeid med frivillige organisasjoner er viktig for å få til dette. Lokalt personell og administrasjon bør også gjøre seg kjent med personlige nettverk som fungerer som hjelpesystemer blant den samiske befolkning.

I mange kommuner er den samiske befolkning i mindre grad enn befolkningen for øvrig aktiv i organisasjoner og deltar mindre på de møteplasser som har størst betydning i lokalsamfunnet. Særlig i sørsamiske områder eksisterer det egne samiske nettverk som er lite synlige for samfunnet for øvrig. Den samiske befolknings behov for mer tilgjengelige helse- og sosialtjenester kan derfor få liten oppmerksomhet. Siden samiske nettverk ofte strekker seg på tvers av kommunegrenser, kan det være ønskelig med interkommunalt samarbeid. Et første skritt kan være å invitere samiske organisasjoner med i de kommunale planleggingsprosessene. Råd kan også innhentes fra samiske fagmiljøer og institusjoner.

Kvalitetsheving gjennom kompetanse i samisk språk og kultur

Kvalitet i tjenesteytingen forutsetter en uhindret kommunikasjon mellom den samiske bruker og personellet i helse- og sosialtjenestene. Dette forutsetter at:

- Personell har grunnleggende innsikt i samisk kultur, historie og samfunnsforhold
- Personell som betjener samer behersker samisk språk
- Personell kan innhente tolk når språk-kompetansen mangler
- Personell oppfatter samiske brukeres ønsker
- Personell vet hvor de kan finne veiledning når de ikke behersker situasjonen
- Samiske brukere og deres pårørende har god tilgang på relevant informasjon om helse- og sosialtjenestene og om forebyggende tiltak

Informasjon og kommunikasjon er et hovedaspekt ved opplevelse av kvalitet for alle brukere. Den norske velferdsstaten er grunnlagt på en likhetsideologi som ikke begrenses til likhet i formelle rettigheter og plikter. Det ligger sterke, men ofte tause forventninger om at brukere av offentlige tjenester også i kulturell forstand er like, eller at de i alle fall må opptre som majoriteten av nordmenn når de benytter slike tjenester. For samer kan dette føre til at man får et langt dårligere utbytte av tjenestene enn nordmenn flest. Dette bryter med en politisk målsetting om likeverdige tjenester og størst mulig likhet i tilgjengelighet og resultat i bruken av disse tjenestene.

En forutsetning for å rette på ulikhetene er at både personell, administrasjon og politiske organer erkjenner at Norge historisk har vært et flerkulturelt samfunn. Personellens holdninger vil kunne ha like mye å si for tjenestekvaliteten som faktisk kunnskap om brukerens språk og kultur. Det er også nødvendig å ha grep om forholdet mellom majoritet og minoritet, og hvordan det oppleves å tilhøre en minoritet. Slik kulturforståelse læres best ved å ta utgangspunkt i brukergruppen personellet vet de må forholde seg til, i dette tilfellet samer. Kunnskap om en minoritet gjør det lettere å gjenkjenne mønstre også i andre minoriteters situasjon.

Et viktig tiltak vil være å rekruttere personell som allerede har kompetanse i samisk språk- og kulturforståelse. Videre er det behov for å utvikle «samiske forutsetninger og kulturell bakgrunn» som fagkompetanse, og å innarbeide denne bl.a. i

allmennelegetjenesten, helsestasjonsvirksomheten, psykisk helsevern og tannhelsetjenesten i områder med samisk bosetning. Bruk av samisk morsmål i konsultasjonen åpner for økt tillit mellom bruker og behandler. Hovedprinsippet er at kommunikasjonen mellom brukere og personell primært skal være direkte og ikke gå via tolk. På denne bakgrunn er det viktig at personellet oppfordres til å bruke samisk språk i konsultasjonene.

For å kunne ivareta et likeverdig tjenestetilbud til den samiske befolkning er det ikke nødvendigvis tilstrekkelig at enkeltpersoner behersker samisk språk eller kjenner til samisk kultur og historie. Det kan også være nødvendig at hele institusjoner bærer preg av kunnskap og respekt for samiske forhold. Dette kan komme til uttrykk i en sterk synliggjøring av samiske verdier og eventuelt i utradisjonelle måter å samhandle på tvers av tjenestefelt og med pårørende/personlige nettverk. Et betydelig innslag av samisk personell kan være en viktig forutsetning for å lykkes fullt ut med dette, eventuelt også lokalisering i samiske områder.

Gudstjenester og andre religiøse tjenester/religiøs litteratur er svært viktig for mange samiske brukere.

Helse- og omsorgsinstitusjonene bør samarbeide med kirken og de menigheter brukerne er tilknyttet om å tilby dette på samisk.

Likeverd for samiske brukere forutsetter at helse- og sosialtjenesten i praksis har et større antall samiskspråklig personell enn samiske brukeres behov isolert sett tilsier. Den tid personellet ikke betjener samer vil bli brukt til andre brukere. Når disse får tjenester fra tospråklig personell, vil samisk språk og kultur synliggjøres og eventuelle fordommer kan brytes ned. Det har en verdi i seg selv.

Regjeringens mål er å tilby likeverdige tjenester. For å få dette til kan det være nødvendig med individuell tilpasning innenfor de etablerte strukturer. Lokalisering av tjenester i samiske områder kan være et egnet virkemiddel. Det har den fordel at to- og dels trespråklig kompetanse (også finsk) kan erverves på en effektiv måte. Det er ikke aktuelt å etablere særskilte tjenester kun for den samiske befolkning. En synliggjøring av samisk kultur må gå hånd i hånd med en sterkere involvering av den samiske befolkning selv i utformingen av tjenestene og forebyggende tiltak.

2. ROLLEFORDELING OG SAMHANDLING

2.1 Samepolitiske perspektiver

2.1.1 Forholdet mellom Sosial- og helsedepartementet og Sametinget

Sosial- og helsedepartementet har ansvaret for at et samisk perspektiv blir nedfelt i sentrale helse- og sosialpolitiske utredninger og beslutningsdokumenter som stortingsmeldinger, handlingsplaner, budsjettbevilgninger, lov- og forskrifter og veiledningsmateriell. Sosial- og helsedepartementet har behov for råd fra Sametinget i dette arbeidet, slik at statlig helse- og sosialpolitikk kan bli kvalitets-sikret fra et samepolitisk perspektiv. Departementet har også behov for råd ved utforming av samisk offentlig informasjon og samisk tolketjeneste. Sametinget bør dessuten ved eget tiltak komme med innspill til helse- og sosialpolitikken overfor den samiske befolkning. SHD vil styrke Sametingets administrasjon bl.a. for å muliggjøre dette. Sametingets innspill kan eksempelvis følges opp gjennom eierstyringen av de regionale helseforetakene (se kap. 3.4). Departementet vil framheve samepolitiske hensyn i rundskriv og rapporteringskrav, for eksempel i forbindelse med opptrappingsplan innen psykisk helse, eldreomsorg, kreftomsorg og tiltak for å rekruttere personell. Sametinget har en mulighet for å påvirke også når ulike dokumenter sendes på høring.

Rollefordelingen mellom Sosial- og helsedepartementet og Sametinget må utvikles over tid. For Regjeringen er det viktig å samarbeide med Sametinget for å finne løsninger som sikrer en ansvars plassering for ulike særskilte oppgaver knyttet til tjenester til den samiske befolkning. Ansvar for drift av selve helse- og sosialtjenestene vil fortsatt forankres i de forvaltningsorganer som gjelder landet for øvrig. I helse- og sosialsektoren er det et utstrakt kommunalt selvstyre. Regjeringen vil drøfte med Sametinget deres rolle overfor kommunene angående organisering og utvikling av helse- og sosialtjenester.

Sametingets rolle som rådgivende instans for de fem nordligste fylkeskommuner og Hedmark fylkeskommune er hjemlet i Miljøverndepartementets rundskriv T-3/98 B «Arbeidet med fylkesplanene». Sametinget vil også kunne uttale seg om årsmeldinger og planutkast fra de regionale helseforetakene (jmfør kap. 3.4).

Fra 1999 er forvaltningen av tilskuddsmidler til utviklingstiltak innen helse- og sosialtjenesten i all hovedsak overført fra Sosial- og helsedepartementet til Sametinget (4.6 millioner kr for 2001). Gjennom tilskuddsmidlene kan Sametinget etter egne prioriteringer bidra til å gi tilskudd til kvalitetshevende tiltak i kommuner, fylkeskommuner og utdanningsinstitusjoner, jmfør kap. 1.5.

Sametinget kan etter nærmere avtale med departementet få forvaltningsoppgaver for enkelte støttefunksjoner for helse- og sosialtjenesten. Ansvaret for en informasjonstjeneste vil bli tildelt Sametinget. Tildelingsbrev fra Sosial- og helsedepartementet vil årlig angi rammen for satsingen på slike tiltak og for den øvrige virksomheten. Forvaltningen av tilskuddsmidler har vært et viktig skritt i oppbygging av Sametingets kompetanse på helse- og sosialfeltet. Det er likevel stort behov for å styrke saksbehandlingskapasiteten. Sametinget vil dermed kunne få et bedre grunnlag for selvstendig politikktutforming, og styrke rollen som premissleverandør for regjeringens samepolitikk i helse- og sosialsektoren

2.1.2 Samordning mellom forvaltningsnivåer og over geografiske grenser

Regjeringen må koordinere samepolitiske føringer med øvrige styringssignaler til regionale helseforetak, fylkeskommuner, kommuner og statlige institusjoner innen en rekke ulike tjenestefelt. Uten en sterk bevissthet kan samiske perspektiver lett bli uteglemt når ulike helse- og sosialpolitiske satsinger skal iverksettes lokalt. Det er også en fare for at samiske tiltak kan framstå som tilfeldige og

ukoordinerte lokale initiativer, slik at den totale ressursinnsatsen overfor den samiske befolkning blir mindre effektiv enn ønskelig.

Samisk fagkompetanse innen helse- og sosialsektoren må utvikles og anvendes i samarbeid mellom kommuner, fylkeskommuner og regionale helseforetak, og på tvers av geografiske grenser. Staten har et overordnet ansvar for å få dette til. Mange steder vil det ikke være grunnlag for egne samiske fagmiljøer, og både tjenesteytere og brukere vil kunne ha nytte av at de sterkeste aktørene hjelper de svakere. For å kunne yte best mulig språklig og kulturelt tilpassede tjenester til samiske brukere kan det i noen tilfeller være hensiktsmessig å legge til rette for behandling i annen kommune/fylkeskommune, eller ved å benytte retten til fritt sykehusvalg.

Alle disse forholdene taler for en styrket kontakt mellom forvaltningsnivåene og mellom ulike geografiske områder angående tiltak overfor den samiske befolkning. Det er viktig at statens overordnede ansvar for utforming av helsetjenester for den samiske befolkning har en klar organisatorisk plassering. Det regionale helseforetaket for Nord-Norge (Helse Nord) kan være en hensiktsmessig organisatorisk ramme for å ivareta regjeringens samepolitikk og behovet for samordning i forhold til spesialisthelsetjenesten. De regionale helseforetakene og de enkelte helseforetak (de regionale helseforetakenes utførende virksomheter) har anledning til å utvikle samarbeidstiltak der også kommunene trekkes inn, både angående problemstillinger som angår forholdet mellom spesialisttjenester og kommuner, og på tvers av kommunegrenser. Statlige institusjoner som befinner seg utenfor denne regionen vil kunne trekkes inn i samarbeidet etter behov.

Et programstyre for tiltak for den samiske befolkning i tilknytning til Helse Nord i samarbeid med Helse Midt-Norge kan være et hensiktsmessig verktøy for realisering av samarbeidstiltak over geografiske og forvaltningsmessige grenser, og for iverksetting av tiltakene i «Mangfold og likeverd». Dette forutsetter deltakelse fra Sametinget, helseforetak i flere fylker og utvalgte kommuner med stor samisk befolkning. Helse Nord vil dermed kunne utvikles som et verktøy for langsiktig arbeid med tiltak for den samiske befolkning. Slik kan man få en bedre koordinert og mer effektiv innsats enn gjennom ren prosjektvirksomhet. En bredere satsing i regi av Helse Nord må vurderes nærmere etter evalueringen omtalt sist i kap. 1.2, og forutsetter Sametingets samtykke. Det vil

være avgjørende at Sametinget har tilstrekkelige administrative ressurser, reell innflytelse over utforming av tiltak og disponering av midler.

TILTAK:

- 1. SHD vil finansiere en fast stilling i Sametingets administrasjon, øremerket for oppfølging av helse- og sosialsektoren, slik at Sametinget videreutvikler sin rolle som samepolitisk premissleverandør i helse- og sosialsektoren.**
- 2. SHD vil bidra til samarbeid og samordning til beste for den samiske befolkning på tvers av forvaltningsnivåer og geografiske grenser.**

2.2 Landsdekkende informasjonsoppgaver

Offentlige organer i det samiske forvaltningsområdet har etter Sameloven plikt til å informere på samisk om sine tjenestetilbud. I helse- og sosialsektoren har dessuten den enkelte bruker rett til å bli betjent på samisk. Dette gjelder skriftlig (skilting, brosjyrer, skriv, skjemaer, og oversettelse av journaler dersom brukeren krever det) som muntlig. Staten har ansvaret for oversetting av informasjon som er av betydning for hele den samiske befolkning. Dette gjelder i første rekke dokumenter om nye helse- og sosialpolitiske reformer og regelendringer og generell informasjon om egne rettigheter, forebygging og behandling av ulike helseplager/sosiale problemer. Med overtakelsen av ansvaret for spesialisthelsetjenesten får også staten et utvidet ansvar for tjenesteinformasjon.

Det samiske samfunn mangler til dels tradisjoner for å motta offentlig informasjon slik den gis. Ulike former for informasjonsarbeid fra sentrale myndigheter og fra kommunehelsetjenesten er derfor viktig. En særskilt utfordring er å ha en akuttberedskap for informasjon på samisk i krisesituasjoner. Betydningen av dette ble særlig demonstrert i forbindelse med Tsjernobyl-ulykken. Ikke minst i slike akuttsituasjoner er det viktig å få gode råd om hvordan informasjon best mulig kan tilpasses målgruppene. Muntlig spredning via samiske organisasjoner og personlige nettverk i og utenfor helse- og sosialtjenestene må vurderes.

Samisk språk og informasjon er et av regjeringens samepolitiske satsingsområder. Målet er å følge opp intensjonene og rettighetene i sameloven om økt bruk av samisk, spesielt innenfor de seks kommunene som tilhører forvaltningsområdet for samelovens språkregler. Sametinget vil bli tildelt ansvar for drift av en offentlig samisk informasjonstjeneste for helse- og sosialsektoren. Det vil være verdifullt å ha et sted å henvende seg til som har oversikt over all helse- og sosialfaglig informasjon og faglitteratur som foreligger på samisk, og som også kan fortelle hvem som har fagkompetanse innen de ulike tjenestene.

En undersøkelse gjennomført i 2000 for Samisk språkråd av Samisk nærings- og utredningssenter i forvaltningsområdet for samisk språk, viser at kun 11% av de som ønsker det bruker samisk i kontakt med helsevesenet, selv om 70% av helse- og sosialinstitusjonene i området har samiskspråklige ansatte. Det er også den sektor i samfunnet der brukerne har størst ønske om å bruke samisk, ikke minst hos lege og på sosialkontor.

TILTAK:

- 1. Sosial- og helsedepartementet vil finansiere oppbygging av en nasjonal samisk informasjonstjeneste for helse- og sosialsektoren. Tjenesten skal drives av Sametinget, og ha som oppgave å informere publikum, fagpersonell og administratorer i sektoren på samisk og norsk. Tjenesten skal informere om samiske forhold, samiske brukeres behov for tilrettelegging, om deres rettigheter og formidle kontakt med samiske fagfolk.**
- 2. SHD vil forsterke arbeidet med oversetting av lov- og regelverk og annen informasjon. Nye lover skal oversettes til samisk.**
- 3. Helseforetak og andre statlige institusjoner vil ha ansvar for å avsette tilstrekkelig med midler til samisk oversettelse av brukerinformasjon mv.**

2.3 Tolketjeneste

Tolking er en minimumsløsning for kommunikasjon mellom helse- og sosialpersonell og samiskspråklige brukere. Så lenge det er begrensninger i tilgangen på

personell som behersker samisk er tolking nødvendig. Dette vil være tilfelle i overskuelig framtid. Tolketjenesten er i dag dårlig utbygd, og preget av tilfeldigheter med hensyn til rutiner for bruk av tolk. Det er stor knapphet på kvalifiserte tolker i helse- og sosialtjenesten, og kvaliteten på utdanningen er mangelfull for oppgaver i denne sektoren. Ideelt sett bør en tolk foruten språkkompetanse og tolketeknikk både ha enten helse- eller sosialfaglig kompetanse og kulturellanalytisk (antropologisk) innsikt.

Tolker opplever ofte å komme i en vanskelig situasjon mellom bruker og behandler. Utlendingsdirektoratets retningslinjer for tolking innebærer at tolker kun skal oversette hva som blir sagt, «uten å legge til eller trekke fra». Tolken kan mange ganger være den eneste personen brukeren møter som kjenner deres kulturelle forutsetninger. Samiske brukere og pårørende vil ofte forvente at tolken både taler deres sak overfor helsevesenet, forklarer det oversatte budskap og holder dem med selskap. Dette vil ikke være i samsvar med Utlendingsdirektoratets retningslinjer. Men dersom tolken ikke tøyer retningslinjene vil brukere lett kunne utvikle mistillit og reagere med tilbaketrekning. Dette kan særlig virke blokkerende for god behandling innen psykiatrien.

Det er personellet, og ikke brukeren som behøver tolk. Det er personellet som etter personellovgivningen er forpliktet til å yte faglig forsvarlig virksomhet. Arbeidsgiver har ansvar for å tilrettelegge for at helsepersonell kan innfri sine forpliktelser i yrkesutøvelsen, jmfør bl.a. helsepersonelloven § 16. En nødløsning kan være å gi samiskspråklig helsepersonell en bedriftsintern opplæring i tolking. Tolking inngår ikke i beregningen av driftsrammer til statlige institusjoner, fylkeskommuner og kommuner. Tospråklighetsmidler forvaltet av Sametinget kan anvendes til tolking, men dekker på langt nær behovet. Utenfor språkløvsområdet har ikke samiske brukere krav på tolking. Det vil her, som for andre språklige minoriteter, være helse- og sosialpersonellet som må bedømme om det er faglig forsvarlig å ikke tilby tolking.

Mål:

Regjeringen har som mål en utbygging av en faglig forsvarlig norsk/samisk-samisk/norsk tolketjeneste med økt tilgjengelighet for brukerne.

Strategier:

Tolking i helse- og sosialsektoren trenger å utvikles som eget fag. Det forutsetter at tolkeutdanning tilbys ved Samisk høgskole. Faget må utvikles i samarbeid med Sametinget og samisk helse- og sosialpersonell. Det vil være ønskelig å legge inn en praksisperiode i studiet. Økt tilgang på tolker er en forutsetning for å kunne realisere flere av de øvrige tiltakene som nevnes nedenfor.

Det er den enkelte arbeidsgiver som utarbeider stillingsinstruks. Imidlertid vil det være fordelaktig at det utvikles en felles forståelse i helse- og sosialsektoren av hva tolkenes arbeid skal gå ut på. SHD vil derfor få utarbeidet en standard stillingsinstruks som kan være veiledende. Et motiv for å definere en standard er at det kan være nødvendig å revurdere den rolleoppfatning for tolker Utlendingsdirektoratet legger til grunn. Myndighetene bør finne en balansegang der tolkene fungerer nøytralt i tolkesituasjonen, samtidig som oppgaven med å fungere som sosialt støttepunkt og kulturformidler legitimeres og styrkes.

Behovet for tolking må avklares så tidlig som mulig i en undersøkelses- eller behandlingssituasjon. Tolk må gjøres lettest mulig tilgjengelig. Kautokeino kommune har utviklet rutiner knyttet til dette i sine helse- og sosialtjenester. Både brukere og behandlere må bevisstgjøres, slik at tolk blir benyttet når det er behov for det. Kommunene vil ha ulik reell tilgjengelighet til tolk. Et minimumskrav er at behovet for tolking tidlig kan identifiseres av alle ledd i den lokale helse- og sosialtjenesten i kommuner med betydelig samisk befolkning. Spesielt allmennleger, tannleger og eventuelt andre som henviser brukere kan ved å melde fra om behov for tolking være til stor hjelp for de institusjoner og tjenester de henviser vedkommende til. Helse- og sosialtjenesten har også et ansvar for å gjøre tolkenes taushetsplikt kjent for brukerne.

Utenfor språkløvsområdet er tilgangen på tolker mangelfull. Det er derfor ønskelig at det etableres en tolketjeneste som dekker det samiske bosettingsområdet og de største byene. Dette forutsetter at den omtalte tolkeutdanningen kommer i gang. Tjenesten kan ha form av et nettverk av tolker stasjonert ulike steder i landet, som vil stå til rådighet for tilkalling. Tolking via telestudio eller billedtelefon (grønt nummer) der utrykning ikke er mulig eller nødvendig kan også være aktuelt. I den grad tolker knyttet til et slikt nettverk har ledig kapasitet, kan de også brukes til å oversette skriftlig informasjon til brukere. Utviklingen av et slikt tilbud må ses i

sammenheng med den generelle satsing på telematikk-tjenester og utviklingen av samiske lære- og hjelpemidler.

TILTAK:

- 1. SHD og KUF vil samfinansiere tolkeutdanning ved Samisk høgskole.**
- 2. Samisk høgskole legger til rette for et videreutdanningstilbud beregnet på personer med kjennskap til helse- og sosialsektoren, inklusive BFDs ansvarsområder. Utviklingsarbeidet finansieres av SHD.**
- 3. SHD vil ta initiativ til å få utarbeidet en standard stillingsinstruks for tolker i helse- og sosialtjenesten i samarbeid med aktuelle fagmiljøer og forvaltningsorganer.**
- 4. SHD vil ta initiativ til at kommuner og fylkeskommuner i området for samisk språklov utvikler rutiner for bruk av tolk i helse- og sosialtjenestene. De regionale helseforetakene vil bli pålagt å ha slike rutiner.**
- 5. SHD vil ta initiativ til at aktuelle henvisningsskjemaer justeres med rubrikk for tolking.**
- 6. Helse Nord og kommuner og fylkeskommuner i språkløvsområdet bør etablere en fast stab av tolker, eventuelt i samarbeid med hverandre for å ivareta forpliktelsene i språkloven. Tilgjengeligheten til tolk også utenfor dette området kan økes ved å ta i bruk nye tekniske løsninger.**

2.4 Tilsynsmyndighetenes rolle

Statens helsetilsyn har det overordnede tilsyn med helsetjenesten. Deres ytre etat fylkeslegene fører tilsyn med helsetjenesten og helsepersonell i fylket, og skal overvåke helseforholdene i befolkningen, jmf lov nr. 15 av 30.03.1984 om statlig tilsyn med helsetjenesten. Etaten skal medvirke til at helsepolitiske beslutninger blir gjennomført og at erfaringene fra tilsynsvirksomheten blir gjort tilgjengelig for politiske oppdragsgivere, for utøvere, brukere og befolkningen. Tilsynet utføres ved at etaten innhenter kunnskap fra statistikk, forskning og andre undersøkelser, og ved systemrevisjoner og

andre utadrettede aktiviteter for å påse at regelverket etterlevs og at faglig forsvarlighet sikres. Staten gir også faglige råd til departementet og til den utøvende helsetjeneste, særlig i forhold til prioriterte politiske satsinger. Fylkesmannen har tilsynet med sosiale tjenester i sitt fylke. I tillegg bidrar både fylkesmennene og fylkeslegene gjennom tildeling av tilskuddsmidler til iverksetting av statlige handlingsplaner, opptrappingsplaner med videre.

Fylkeslegen har ingen hjemmel for å føre tilsyn med etterlevelsen av språklovens bestemmelser. Fylkesmannen fører per i dag ikke tilsyn med at språkloven etterlevs. Men både fylkesleger og fylkesmenn har et ansvar for å påse at tjenestetilbudet er likeverdig for alle befolkningsgrupper. Fylkeslegene kan ved sine systemrevisjoner vurdere språklige aspekter i helsetjenestene i lys av krav til forsvarlighet, krav til innsyn i journal, krav til informert samtykke med videre. Slike hensyn kan også vurderes i individtilsyn (hendelsesbasert tilsyn).

Helse- og sosialtjenesten i forvaltningsområdet bør kunne dokumentere at de har rutiner for overholdelse av samelovens bestemmelser, jamfør plikten til å føre internkontroll. Slik kan tilsyn med at pliktbestemmelsene i samelovens språkregler etterlevs inngå som et element i fylkesmannens tilsyn med sosialtjenestene. Fra 2003 kan internkontroll-tilnærmingen til overholdelse av språkreglene også anvendes på tilsyn med helsetjenestene. Da blir fylkesleger og utdanningsdirektører underlagt fylkesmannsembetet. Dette åpner muligheter for en koordinert utøvelse av ulike tilsyns- og rådgivningsoppgaver.

Mål:

Tilsynsmyndighetene må medvirke til at helse- og sosialtjenestene og helse- og sosialpersonell ivaretar brukerens rett til forståelig informasjon og informert samtykke, og til de språklige elementer i krav til faglig forsvarlig virksomhet. Dette gjelder hele landet. Fylkesmennene i Finnmark og Troms må medvirke til at samelovens språkregler er kjent i helse- og sosialtjenestene.

Strategier og tiltak:

Tilsyn:

Overordnet tilsyn:

Fylkesleger og fylkesmenn må vurdere hvordan den samiske befolknings rett til nødvendig helsehjelp og språklovens bestemmelser ivaretas i kommunenes,

fylkeskommunenes og de regionale helseforetakenes planarbeid innen helse- og sosialtjenestene. De regionale helseforetakenes planer forelegges SHD for godkjenning, og SHD vil innhente vurderinger fra tilsynsmyndighetene.

Virksomhetstilsyn:

I det samiske forvaltningsområdet skal fylkesmannen i sin tilsynsvirksomhet vurdere virksomhetenes rutiner for overholdelse av språkloven. Fylkeslegen skal i sin tilsynsvirksomhet vurdere tilsvarende rutiner for overholdelse av bestemmelser om forståelig informasjon, samt språklige aspekter ved helseavgivningens krav om faglig forsvarlighet. Slike rutiner må inngå som en del av virksomhetenes internkontrollsystem. Det er også ønskelig at virksomheter utenfor forvaltningsområdet som betjener samiske brukere i et visst omfang vektlegger hensynet til disse i sine internkontrollsystemer.

Individtilsyn:

Fylkeslegen fører hendelsesbasert tilsyn med helsepersonell. Brukere som mener at de har fått dårlig eller uforsvarlig behandling kan klage til fylkeslegen. Helsetjenesten plikter å rapportere om uhell og nestenuhell i tjenesteutøvelsen. Muligheten til å benytte klageretten er illusorisk for brukere som ikke behersker formell skriftlig kommunikasjon. Overfor samiske brukere kan det derfor være ønskelig å åpne for muntlig overlevering av klagemålet, som fylkeslegen så kan nedtegne, om nødvendig via tolking.

Rådgivningsoppgaver:

Tilsynsmyndighetene må både innenfor og utenfor det samiske forvaltningsområdet gi råd og veiledning til kommuner, fylkeskommuner og til helse- og sosialpersonell angående forståelsen av likeverdig og nødvendig helsehjelp/sosiale tjenester overfor samiske brukere. Særlig oppmerksomhet bør vies til kommuner utenfor språklovsområdet, men med betydelig samisk befolkning.

På dette feltet kan det være gunstig med erfaringsutveksling over forvaltningsgrenser og dialog med Sametinget om samiske brukeres situasjon. De respektive fylkesleger og fylkesmenn kan gi råd til Sametinget i forhold til vurdering av søknader på tilskuddsmidlene Sametinget forvalter.

Forvaltningsoppgaver:

En økende del av de øremerkede tilskudd til kommuner og fylker forvaltes av de regionale tilsynsmyndighetene. Dette gjelder ikke minst innen etter- og videreutdanning av personell.

Kompetansehevings- og rekrutteringstiltak kan bidra til ivaretagelse av samiske brukeres behov for å kommunisere på samisk. Det er aktuelt med et utstrakt samarbeid mellom kommunene, fylkeskommunen, regionale helseforetak, utdanningsdirektør og tilsynsmyndighetene om organisering av slike tiltak. Interkommunale tiltak kan være aktuelt, særlig innen etterutdanning.

TILTAK:

- 1. SHD vil gjennom etatsstyring sørge for at fylkesleger og fylkesmenn ivaretar oppgaver knyttet til opplæring av personell for å ivareta samiske brukeres behov for å kommunisere på samisk.**
- 2. SHD vil styrke fylkeslegenes kompetanse om samiske brukere og samisk språk. Departementet vil i dialog med fylkesmenn og fylkesleger bidra til å utvikle tilsynsmetodikken i forhold til saker som berører samiske brukere.**

3. SAMISK PERSPEKTIV PÅ ULIKE TJENESTEFELT

3.1 Forebyggende helsearbeid for barn og unge

3.1.1 Innledning

Grunnlaget for utforming og oppfølging av den samiske barne- og ungdomspolitikken er å finne både i internasjonale og nasjonale bestemmelser som FNs konvensjon om barnets rettigheter. Grunnlaget ligger også i det gjeldende lovverket på barne- og ungdomsområdet. Politikken skal i størst mulig grad også være basert på samenes egne premisser. Sametinget har utarbeidet en barne- og ungdomsplan, som gir en bred gjennomgang av livssituasjonen og det offentlige tjenestetilbudet til ulike grupper av samiske barn og unge. Tiltakene som foreslås er i stor grad i samsvar med forslag i NOU 1995:6. Regjeringen vil i samarbeid med Sametinget følge opp Sametingets barne- og ungdomsplan. Barneombudet har også gjennomført en kartlegging av situasjonen til samiske barn og unge, og er i dialog med Sametinget om faglig oppfølging av barne- og ungdomsplanen.

3.1.2 Helsestasjons- og skolehelsetjeneste

Helsestasjon og skole er det sted hvor helsetjenesten kommer i kontakt med alle barn og unge. Dette er en unik mulighet til å drive helsefremmende og forebyggende arbeid overfor hele barne- og ungdomsbefolkningen og deres familier. Regjeringen vil gjennom ulike statlige satsinger styrke helsestasjons- og skolehelsetjenesten. I St.prp.nr. 63 (1997–98) Opptappingsplan for psykisk helse 1999–2006 tilrådes det at disse tjenestene på landsbasis styrkes med 800 årsverk fordelt på ulike faggrupper i løpet av planperioden. Målsettingen er å styrke arbeidet med å forebygge psykososiale problemer. I Nasjonal kreftplan (St.prp.nr. 61, (1997–98)) er det innenfor forebyggingsfeltet satt fokus på kost, mosjon og røykfrihet og på lokale tiltak innenfor disse områdene. Helsestasjonen og skolehelsetjenesten er i samarbeid med barnehage, skole og andre viktige aktører i dette arbeidet. I

handlingsplanen Forebygging av uønsket svangerskap og abort 1999–2003 (I-0952) er helsestasjon for ungdom et sentral virkemiddel. SHD har sendt ut et rundskriv med oversikt over statlige satsinger på helsestasjons- og skolehelsetjenesten (I-47/99) til landets kommuner.

Det er viktig å styrke kunnskapen om oppvekst i tospråklige og tokulturelle miljøer, samt samisk historie, kultur, tradisjoner og normer og mønster for oppdragelse. Dette er nødvendig bl.a. for å kunne vurdere barnets utvikling og spesielt språkutvikling, og å veilede foreldre i ulike spørsmål, som språk og identitetsutvikling, ernæring, fysisk fostring, ulykkesforebygging osv.

Kompetanse i å vurdere språkutviklingen (språklig diagnostisering) hos samiske barn vil være viktig i arbeidet med barn med språkvansker. Diagnostisering må omfatte både morsmål og eventuelt andrespråk, herunder om det virkelig er morsmålet som er det språk barnet behersker best. Det er ikke alltid tilfelle for samiske barn som lever i utpreget norske omgivelser. Barn som har behov for spesialpedagogisk oppfølging bør fanges opp tidlig i språkutviklingen. Forutsetningen er at det finnes samisk spesialpedagogisk kompetanse tilgjengelig ved aktuelle helsestasjoner, samt et godt samarbeid med skolens PP-tjeneste, som også har ansvar for barn under skolepliktig alder.

Erfaringsmessig er helsesøster ofte en person som vinner tillit i samiske miljøer. Det kan være hensiktsmessig at helsesøster besøker barnehager og foreldre. Særlig de yngste barna som bor på internatskoler kan ha særskilt behov for tett oppfølging. Spesielt kommuner med internatskoler bør derfor vurdere styrking av skolehelsetjenesten.

Samiske barn og unge har behov for kontinuitet i kontakten med helsestasjonstjenesten, slik at problemer som kan oppstå i ulike utviklingsfaser møtes ut fra kunnskap om brukerens bakgrunn. Dette er ikke minst viktig fra ungdomsskolealder, som er en livsfase der mange problematiserer egen

etnisk identitet. På ungdomstrinnet vil livsstils- spørsmål uansett være et viktig helsefremmende arbeidsområde, det gjelder bl.a. rusproblematikk, forebygging av selvmord og andre risikoforhold som er omtalt i NOU 1995:6.

Helsestasjons- og skolehelsetjenesten bør også i sitt helseopplysningsarbeid formidle kunnskaper om kulturelle og tverrkulturelle emner til samiske og norske barn og foreldre, tilpasset det samiske distrikt man befinner seg i. Slik kunnskap vil kunne lette situasjonen for barn av tokulturelle familier og vil kunne være et positivt bidrag til styrking av samiske barns identitet.

Mål:

Helsestasjons- og skolehelsetjenesten skal ha en virksomhet som arbeider etter og har iverksatt de faglige retningslinjene som er anbefalt i «Veileder for helsestasjons- og skolehelsetjenesten.»

TILTAK:

- 1. I styrkingen av helsestasjons- og skolehelsetjenesten bør kommunene vektlegge tilpassing til lokale behov både med hensyn til ressurser og kompetanse.**
- 2. Kommunene bør sikre at veiledningen på helsestasjonen og i skolehelsetjenesten bygger på kunnskap og kompetanse om samisk kultur, oppvekst i kulturelle spenningsfelt og identitetsutvikling. SHD har omtalt dette i rundskriv til kommunene.**
- 3. Kommunene bør legge vekt på å styrke det forebyggende og psykososiale arbeidet blant barn og unge gjennom helsestasjons- og skolehelsetjenesten. Det bør derfor opprettes stillinger for personell som kan tilføre kompetanse i forhold til slik problematikk foruten at gode tverrfaglige og tverretatlige arbeidsmåter må vektlegges.**
- 4. SHD vil anbefale at samisk ungdom har et tilbud om helsestasjon for ungdom som et supplement til skolehelsetjenesten.**

3.2 Samiske barn og ungdoms oppvekstvilkår

3.2.1 Kommunal planlegging for barn og ungdom

En økt medvirkning fra samiske barn og ungdom i

tiltaksutforming og planlegging er viktig for å minske fornorskning og fremmedgjøring i forhold til egen kultur, og for å skape et mer helhetlig og samordnet tilbud med og for samiske barn og ungdom. I følge rikspolitiske retningslinjer for å styrke barn og unges interesser i planleggingen skal kommunene foreta en samlet vurdering av barn og unges oppvekstmiljø for å innarbeide mål og tiltak i kommuneplanarbeidet (RPR 4b). Kommunen skal også organisere planprosessen slik at synspunkter som gjelder barn som berørt part kommer fram, og at ulike grupper barn og unge selv gis anledning til å delta (RPR 4d). FNs konvensjon om barnets rettigheter slår også fast at barn har rett til å uttale seg i saker som angår dem og at deres meninger skal tillegges vekt.

Det er behov for mer kunnskap om forutsetninger for en trygg identitet og tilhørighet i det samiske samfunnet og det er behov for å spre den kunnskap som allerede finnes. Denne kunnskapen bør ligge til grunn for kommunal planlegging og virksomhet som har med samiske barn og unges oppvekst og livssituasjon å gjøre.

Mål:

Utformingen av den generelle barne- og ungdomspolitikken for samiske barn og ungdom må ha som mål å skape oppvekstmiljøer der samisk og norsk kultur og språk i størst mulig grad har lik status og oppleves som likeverdige. Barne- og familiedepartementet ser det som viktig å bidra til en fortsatt satsing rettet mot samiske barn og ungdommer.

Barne- og familiedepartementet ønsker et tettere og mer regelmessig samarbeid med Sametinget nå som barne- og ungdomspolitikken er innarbeidet som ett av deres arbeids- og politikkområder. Barne- og familiedepartementet ønsker også å samarbeide med Sametinget om utvikling av rutiner for innspill fra samiske barn og ungdom til en videre utvikling av en samisk barne- og ungdomspolitikken. Det er viktig å sikre innflytelse fra samiske barn og ungdom på barne- og ungdomspolitikken, sentralt og lokalt. Departementet vil samarbeide med Sametinget om en fortsatt stimulering av kommunene for å fremme utvikling av tilbud i kommunene som styrker samiske barn og ungdoms identitet og tilhørighet til det samiske samfunnet.

Ungdomsspørsmål har nå blitt en etablert del av Barentssamarbeidet. I mai 2001 arrangerte Barne- og familiedepartementet en konferanse om ungdomspolitikken i Barentsregionen. På denne konferansen ble ungdomsministrene i regionen enige om en handlingsplan som skal stimulere til økt kontakt og

samarbeid mellom ungdomsgrupper i Barents-området. Det vil bli gitt støtte til strukturer for ungdomsinformasjon og til flernasjonale prosjekter og aktiviteter. Prosjekter som fremmer samisk språk og kultur og samarbeid mellom urfolksungdom vil bli prioritert. Samiske ungdomsorganisasjoner er representert i Barents Regional Youth Forum (BRYF) som vil spille en sentral rolle i den videre utviklingen av ungdomssamarbeidet i Barentsregionen.

TILTAK:

Barne- og familiedepartementet og Sametinget vil i løpet av 2001 utgi et hefte som vil gi oversikt over ulike tilbud til samiske barn og ungdom. Eksemplene fra forskjellige kommuner skal stimulere andre kommuner til sterkere innsats overfor samiske barn og ungdom. Hftet vil omhandle rettigheter i lover og konvensjoner, eksempler fra kommunal planlegging for og med samisk barn og ungdom, og deretter eksempler på tilbud som gis fra barn er små på helsestasjon og i barnehage, via skole- og fritidstilbud, til ungdom i utdanning og ungdomsinformasjon og muligheter til nordisk og internasjonalt samarbeid.

3.2.2 Barneombudet

Barneombudet mangler i dag samisk språk- og kulturkompetanse, noe også Sametinget har påpekt og mener Barneombudet bør skaffe seg. Sametinget mener videre at det i framtiden må opprettes et eget samisk barneombud.

Barne- og familiedepartementet mener det er mest hensiktsmessig å ha ett barneombud i Norge og at Barneombudet skal ivareta samiske barn. Barneombudet bør derfor ha samisk språk- og kulturkompetanse og kompetanse om samiske barn og ungdom. Dette er viktig for å kunne ta i mot henvendelser fra samiske barn og ungdom og for i større grad å sette fokus på og synliggjøre samiske barn og ungdom. Barneombudet er, gjennom lov om barneombud, pålagt å fremme alle barns interesser i samfunnet.

TILTAK:

Barne- og familiedepartementet vil sikre at Barneombudet får kompetanse i samisk språk og kultur.

3.2.3 Barnevernet

NOU 1995:6 gav et bilde av en barneverntjeneste som ikke er godt nok tilpasset brukerne, deres språk, kultur og det lokalsamfunn de er en del av. I likhet med barnehagen har barnevernet, særlig i mange små kommuner, bl.a. problemer med å rekruttere ansatte som har kompetanse i samisk språk og/eller kultur.

Enkelte studier beskriver særlige forhold som berører samiske barn og ungdom i forhold til lov om barneverntjenester. Det vises til at barnevernet ved gjennomføring av barnevernloven i samiske områder har behov for å kunne mer om samisk lokal kultur og tenkemåte, samiske tradisjoner og oppdragelsesformer for å kunne yte riktig hjelp til riktig tid til samiske barn og ungdoms beste.

Det er derfor fortsatt behov for å utarbeide ny og å formidle eksisterende forskningsbasert kunnskap om barnevernet for den samiske befolkning på en lett tilgjengelig måte til den kommunale og til den fylkeskommunale barneverntjenesten.

Det er behov for å utvikle og prøve ut metoder og hjelpetiltak og omsorgstiltak med samisk perspektiv som bygger på erfaring og på lokale tradisjoner og samfunnsforhold. Det er bl.a. viktig å kjenne til de uformelle hjelpesystemene som ligger i det tette slektsnettverket hos den samiske befolkningen. Nettverket kan tas i bruk i konkrete saker etter en vurdering av om barnet er bedre tjent med tiltak som tar utgangspunkt i lokal samisk kultur og levemåte. Det følger av lov om barneverntjenester at fosterhjemsplassering skal velges ut fra barnets egenart og behov for omsorg og opplæring i et stabilt miljø. Dette innebærer bl.a. at barnet bør plasseres i et miljø der barnet kan bevare og videreutvikle sin egen identitet, for eksempel når det gjelder spørsmål om etnisitet og religion.

Regjeringen legger ikke opp til å foreta endringer i lov om barneverntjenester for spesielt å ivareta samiske barns behov og rettigheter i barnevernet. Lov om barneverntjenester fastslår allerede at det skal tas utgangspunkt i det enkelte barn, dets familie, og det miljøet barnet hører til i. Lov om barneverntjenester ble i 1998 oversatt til samisk.

Med bakgrunn i et ønske om å styrke og integrere det samiske perspektivet i barnevernet og som et ledd i arbeidet med å gjøre den samiske kompetansen i og om barnevernet mer tilgjengelig, har Barnevernets utviklingssenter i Nord-Norge, på oppdrag fra Barne- og familiedepartementet, utgitt en

kompetanseoversikt over fagmiljøer og fagpersoner som har barnevernsfaglig kompetanse i tillegg til samisk språk- og/eller kulturkompetanse. Målet med kompetanseoversikten er å gi barneverntjenesten og andre en oversikt over fagmiljøer og fagpersoner som kan kontaktes for råd og veiledning eller i forbindelse med kunnskaps- og erfaringsformidling.

Kompetanseoversikten inneholder for øvrig en tekst om forskning og litteratur med relevans for barnevern i samisk kontekst.

Mål:

Et overordnet mål er et barnevern til barnets beste – eller et barnevern til samiske barns beste der også samisk språk og kultur oppleves som viktig og likeverdig. Ideelt sett betyr dette at barneverntjenesten i kommuner med samisk befolkning har kunnskap om og tar hensyn til det samiske kulturelle perspektivet i samhandling med brukeren, i sine beslutningsprosesser og i sine avgjørelser/tiltak.

TILTAK:

- 1. Når det gjelder kompetanseutvikling om et flerkulturelt barnevern kanaliserer BFD i hovedsak sine tilskudd til Barnevernets utviklingssenter i Nord-Norge i form av driftstilskudd. Hovedområdene for forskningen på senteret er barnevernets møte med det flerkulturelle Nord-Norge med hovedvekt på samisk barnevern, barnevernets møte med familier og barn, og institusjons- og organisasjonsutvikling innenfor barnevernet i Nord-Norge. Senteret har etablert et nettverksforum for utveksling av erfaringer og gir også veiledning til barnevernfeltet.**
- 2. BFD vil sette av midler til enkelte utviklingsprosjekter som har som mål å innarbeide kulturell kunnskap i barnevernet og/eller utviklingsprosjekter som har som mål å utvikle og prøve ut metoder som tar hensyn til samisk kultur.**
- 3. På bakgrunn av erfaringer med bruk av kompetanseoversikten vil Barne- og familiedepartementet vurdere om det er behov for å etablere andre ordninger som kan ivareta behovet for utveksling av kunnskap og for veiledning og bistand. Interkommunalt samarbeid er et tiltak som kan bidra til at flere kommuner får kjennskap til og kan ta i bruk det samiske kulturelle aspektet i barnevernarbeidet og**

til å høyne kvaliteten på det faglige arbeidet. Det kan bidra til bedre utnyttelse av kompetanse og kapasitet og til at kommunene/regionen beholder fagfolk. Samarbeidet må også inkludere kommuner utenfor de samiske kjerneområdene eller forvaltningsområdene for samisk språk.

- 4. BFD vil i samarbeid med Sametinget, enkelte utdanningsinstitusjoner m.fl. se nærmere på hvordan man kan videreutvikle og styrke den samiske språk- og kulturkompetansen i barnevernet. Dette innebærer bl.a. en drøfting av hvordan man kan stimulere til at flere samer velger en sosialfaglig utdanning, hvordan man kan rekruttere og holde på ansatte med samisk språk- og kulturkompetanse og hvordan man kan øke kultur- og/eller språkkompetansen hos øvrige sosialarbeidere i barneverntjenesten.**
- 5. BFD tar sikte på å oversette alt veiledningsmaterieell/temaheftene fra Program for foreldreveiledning, som er skrevet til foreldre og til bruk på helsestasjoner, som skal gi støtte til foreldre i omsorgs- og oppdragerrollen.**
- 6. Kartleggingen av fagpersoner viser at fylkesnemndene for sosiale saker har få sakkyndige medlemmer som innehar både barnevernfaglig kompetanse i tillegg til samisk språk- og/eller kulturkompetanse. Barne- og familiedepartementet vil rekruttere flere sakkyndige med samisk språk- og/eller kulturkompetanse.**

3.2.4 Familievernet

Familievernet er en spesialtjeneste som har familie-relaterte problemer som sitt fagfelt. Familievernkontoret i Karasjok ble etablert i 1991. Grunnen til dette var at man ønsket å gi et tilbud til den samiske befolkningen i kommunene i indre og østre Finnmark.

Familievernkontorene gir et tilbud om behandling og rådgivning der det foreligger vansker, konflikter og kriser i familien. Problemene blir behandlet gjennom samtale, og språket er derfor viktig. Jo mer personlig problemene er, jo viktigere er det å få snakke om dem på sitt eget språk. I Finnmark er det høy bevissthet rundt det flerkulturelle, og det pågår et

samarbeid mellom flere av kontorene for å styrke denne kompetansen. Rekruttering til familievernnet i Finnmark er et problem, spesielt når det gjelder psykologer.

Erfaringer fra ulike behandlingssituasjoner må systematiseres, og det må forskes på de spesielle utfordringer som knytter seg til familieverntilbudet til den samiske befolkningen. Det vil også være viktig å bringe erfaringer videre. De to interesseorganisasjonene Kirkens Familievern (KF) og Offentlige Familievernkontorers Organisasjon (OFO) har hittil i stor grad ivaretatt tiltak og prosjekter med sikte på faglig utvikling av familievernnet. Det er nå behov for å styrke og koordinere innsatsen, både for å utnytte ressursene best mulig og for å legge grunnlag for en mer helhetlig og systematisk kompetanseutvikling i tjenesten. Dette vil skje bl.a. ved et aktivt engasjement fra fylkeskommunene og staten.

TILTAK:

BFD vil i 2002 gjennomføre tiltak i henhold til kompetanseplanen for familievernnet, som blir ferdigstilt høsten 2001. Dette innebærer bl.a. utvikling av videre- og etterutdanning i forhold til tjenestens fagbehov, økt kompetanse på familievernets rolle i forhold til forebyggende problematferd hos barn og unge og økt kompetanse på og kontakt med andre offentlige tjenester, både kommunale og fylkeskommunale, samt frivillig sektor. Det er et behov for både en slik styrking og å koordinere familievernnet. Familievernnet i Karasjok bør ha en sentral rolle når det gjelder kompetanseutvikling i forhold til familievernets behov og tilbud til den samiske befolkning.

3.3 Allmennlegetjenesten og fastlegeordningen for den samiske befolkning

I store deler av det samiske bosettingsområdet har det vært manglende stabilitet i stillinger i allmennlegetjenesten. Brukerne opplever også ofte at legen har for liten tid og at legen ikke forstår brukerens egen oppfatning av sin helsesituasjon. Dette kan føre til mangelfull eller feil behandling, og mistillit til helsetjenesten. For mange samiske brukere er disse problemene ekstra store, som beskrevet innledningsvis. Det er et fåtall samiskspråklige leger selv i

sentrale samiske bosettingsområder. Det er særs viktig at samisktalende leger motiveres til å arbeide i kommuner med samisk bosetting.

I en del kommuner med samisk befolkning har det vist seg vanskelig å rekruttere samisktalende leger.

Det er viktig å stimulere til at:

- samisktalende leger blir værende i kommuner med samisk befolkning
- samiske leger som ikke bruker samisk til daglig revitaliserer språket
- leger som ikke snakker samisk lærer seg samisk språk

SHD yter tilskudd som forvaltes av Den norske lægeförening til spesialistutdanning i allmenn- og samfunnsmedisin for fastleger i de fire nordligste fylker. Regelverket åpner for søknader om tilskudd til samisk språkopplæring. Dette vil bli videreført. SHD vil også videreføre fylkeslegenes veiledning av turnusleger. I veiledning belyses bl.a. lokale historiske og kulturelle forhold. Det kan være behov for å gi slik veiledning også til ferdigutdannede leger som er nye i området.

Fastlegeordningen innebærer at kommunene er forpliktet til å tilby alle innbyggere plass på en fastleges liste. Fastlegen skal følge opp innbyggerne på lista når de kontakter legen for å få helsehjelp.

Etter Stortingets behandling av Ot.prp. nr. 99 (1998-99) har samisktalende i forvaltningsområder for samisk språk rett til å bli prioritert på samisktalende legers liste. Samisktalende som ønsker slik prioritet, må oppgi dette ved bytte av fastlege. I forbindelse med innbyggernes mulighet til å velge fastlege våren 2001 fikk alle som ønsket samisktalende lege plass på liste hos en av de registrerte samiskspråklige leger. Reindriftssamer har rett til samme prioritet som personer på fastlegens liste når de søker hjelp hos en annen lege tilsluttet fastlegeordningen enn sin egen fastlege. Dermed unngår de ulemper som følge av at de har flere bostedskommuner.

Mål:

Allmennlegetjenesten i kommunene skal kunne betjene den samiske befolkning på samisk språk og ut fra kunnskap om samisk kultur. Regjeringen vil bidra til en stabil legedekning også i samiske områder, fortrinnsvis med samisktalende og som et minimum norsktalende leger.

TILTAK:

SHD vil videreføre fylkeslegenes veiledning av turnusleger, og vil også videreføre allmennlegers mulighet for å få tilskudd til samisk språkopplæring.

3.4 Somatiske spesialisttjenester

Fra 01.01.02 overtar staten eierskapet og driftsansvaret for sykehus og annen spesialisthelsetjeneste. Fem regionale helseforetak vil ha ansvar for å sørge for spesialisthelsetjenester til sin befolkning. De regionale helseforetakene er geografisk inndelt som dagens helseregioner. SHD har oppnevnt styrer for de regionale helseforetakene, som kun står til ansvar for staten som eier. Disse vil selv ha ansvar for å finne en hensiktsmessig organisering av sine virksomheter i de enkelte helseforetak. SHD vil utøve en overordnet helsepolitisk styring med foretakene. Den nye situasjonen åpner muligheter for å utvikle en felles nasjonal (eller regional) praksis for hvordan behovene til samiske brukere skal imøtekommes i disse tjenestene. Det bør også være mulig å organisere den samiske kompetansen, for eksempel med hensyn til tolking, som ressursnettverk for hele landet eller regionen. SHD vil drøfte med Sametinget om ansvar for gjennomføring av tiltak i denne planen kan delegeres til Helse Nord.

Regionsykehuset i Tromsø dekker hoveddelen av det samiske bosettingsområdet. Regionsykehuset i Tromsø er lokalsykehus for store deler av Troms. Befolkningsgrunnlaget i Finnmark gjør at det er vanskelig for lokalsykehusene Hammerfest og Kirkenes å ha like stor faglig bredde som sykehus lenger sør. I enkelte spesialiteter benyttes derfor Regionsykehuset i Tromsø som lokalsykehus også for Finnmark. Den lange reiseavstanden og språklige og kulturelle barrierer gjør at mange samer kvier seg for sykehusinnleggelse. Derfor er desentralisering av spesialisthelsetjenesten i form av lokale sykestuer et godt virkemiddel også overfor samiske brukere. Det er viktig at kompetanse i samisk språk og kultur også opparbeides eller gjøres tilgjengelig for sykestuer utenfor indre Finnmark.

Spesialistlegesenteret i Karasjok spiller en spesiell rolle for den samiske befolkning. Mange brukere fra indre Finnmark får her en oppfølging som gjør det mulig å unngå sykehusopphold. Legene ved senteret driver også ambulerende virksomhet og veiledning, og har dermed bidratt til heving av samisk

kulturkompetanse ved sykehusene i Finnmark. Senteret har siden 1989 fått 75% av utgiftene til tre spesialiststillinger (to fram til 1991) refundert av staten. SHD vil på bakgrunn av dialog med Helse Nord og Helse Midt-Norge vurdere en styrking av senterets ressurser til å drive ambulerende virksomhet, veiledning og eventuelt telemedisinske fjernkonsultasjoner. Dette må ses i sammenheng med behovene i andre samiske områder. Senteret vil også kunne få en sentral rolle i fagutvikling, undervisning og forskning med samisk perspektiv, jmfør handlingsplanens kapittel 4.3. Dersom spesialistlegesenteret, psykiatrien og helseforskningen i Karasjok samlokaliseres, vil dette få karakter av et nasjonalt senter for forskning, fagutvikling og helsetjenester til samisk befolkning, jmfør planens avsnitt 3.5 og 4.3. Det vil da være aktuelt å vurdere felles administrative funksjoner, felles undervisning, osv. Fagmiljøet på senteret ønsker dessuten å utvide antall spesialiteter. Helse Nord må nøye vurdere den samiske befolknings behov for utviding og differensiering av tjenestetilbudet mot hensyn til rasjonell utnyttelse av knappe spesialistressurser.

Regionsykehuset i Tromsø har siden 1995 utviklet et prosjekt kalt «Flerkulturelt sykehus. Samisk servicesenter» (nå kjent som samisk avdeling), som innebærer at samiske brukere så langt mulig skal kunne få service på eget språk og ut fra kunnskap om og respekt for deres kulturelle bakgrunn. Det er iverksatt en rekke tiltak med hensyn til opplæring av personell, informasjon, rutiner for tolking og synliggjøring av samisk kultur. Det tar tid å få et flerkulturelt perspektiv til å trenge ned i en så stor organisasjon. Fortsatt er mye ugjørt med hensyn til å få det til å bli en integrert del av avdelingenes daglige arbeid. Samarbeidet med allmennlegetjenesten må styrkes, slik at sykehusene kjenner brukernes behov alt ved innleggelse, jmfør kapittel 2.4 om tolking. Regionsykehuset i Tromsø er i gang med dette.

I samarbeid med festspillene i Harstad har Regionsykehuset i Tromsø laget et multimediashow kalt «Det samiske mangfoldet», som synliggjør hvor ulikt samisk identitet kan uttrykke seg i forskjellige miljøer. Det er nødvendig for helsepersonell å ha kunnskap om mangfoldet, slik at brukernes behov og ytringer ikke blir oversett. Materialet benyttes til intern opplæring og er gjort tilgjengelig for andre sykehus og helseinstitusjoner. I Regionsykehuset i Tromsø-prosjektet legges det vekt på samarbeid med kommuneleger i inntaksområdet, slik at sykehuset kan være forberedt på behov for tolking allerede ved innleggelse.

En hensiktsmessig utvikling av samiske tiltak i ulike spesialisthelsetjenester forutsetter et bedre kunnskapsgrunnlag enn vi har i dag. Derfor er pasientundersøkelser nødvendig. Alle ledd i helse- og sosialtjenesten er pålagt å utvikle internkontroll-/kvalitetssystemer. Kravene vil naturlig nok være størst til sykehus og andre høyt spesialiserte institusjoner. Ved utarbeiding av kvalitetsindikatorer som verktøy for økt pasienttilfredshet må man også spørre seg hva som skal til for at samiske pasienter føler seg like informert, respektert og tatt hånd om som øvrige pasienter. Det kan både dreie seg om språklig tilrettelegging og aksept for forskjellighet med hensyn til pasientenes interesser og relasjoner til verden utenfor institusjonen.

Mål:

Heve servicenivået overfor samiske pasienter gjennom å videreutvikle samiske tiltak i spesialisthelsetjenesten i Finnmark og Troms, og overføre og ta i bruk erfaringene i resten av landet.

TILTAK:

- 1. SHD vil legge vekt på den samiske befolknings behov i eierstyringen av de regionale helseforetakene.**
- 2. SHD vil bidra til at Helse Nord fortsetter utviklingen av Samisk avdeling ved Regionsykehuset i Tromsø og de kompetansehevende tiltak ved sykehusene i Finnmark. Erfaringene bør spres til andre institusjoner.**
- 3. SHD vil samarbeide med Sametinget, Helse Nord og kompetente forskningsmiljøer om å gjennomføre en samisk pasientundersøkelse. Erfaringer fra tilsvarende undersøkelser for psykiatrien legges til grunn, jmfør kap. 3.5.**

3.5 Tilbud til mennesker med psykiske lidelser

Kommunenes ansvar overfor mennesker med psykiske lidelser har følgende grunnelementer: tilfredsstillende bolig med tilstrekkelig bistand, mulighet til deltakelse i meningsfulle aktiviteter og sosialt fellesskap, samt tilgang til nødvendige helse-tjenester. Fra 01.01.02 overtar staten ansvaret for spesialisttjenestene innen psykisk helsevern, både i

og utenfor institusjon. Helseforetakene må med sin spesialistkompetanse støtte kommunene i deres psykiske helsearbeid.

Også i psykisk helsevern er det mangel på fagfolk med samisk bakgrunn. Mangelen på samiske fagfolk er særlig problematisk her, da diagnostikk og terapi karakteriseres ved at språk er selve redskapet for korrekt diagnose og god behandling. Det er viktig å være klar over at mange samer som ellers tilsynelatende har gode norskferdigheter kan ha vansker med å uttrykke seg godt om følelsesmessige forhold som psykiske og relasjonelle problemer. Rekruttering av samiskspråklig personell og opplæring i samisk språk og kultur bør derfor ha særlig prioritet i psykisk helsevern. Tolketjeneste vil være et nødvendig supplement.

BUP Karasjok og det tilknyttede psykiatriske ungdomsteamet med særskilt ansvar for samisk ungdom er etter tidligere nevnte avtale inngått med Finnmark fylkeskommune i 1989 delvis finansiert av et øremerket tilskudd over SHDs budsjett. Ungdomsteamet gir poliklinisk behandlingstilbud til ungdom og unge voksne med avgrenset rusproblematikk, sammensatte problemer med hensyn til rusmisbruk og psykisk helse, eller med selvmordsproblematikk. Teamet ble opprettet som en følge av flere selvmord blant unge i indre Finnmark på 80-tallet, og avdekking av omfattende rusproblemer. En sentral årsak til disse problemene var at ungdom manglet positiv identifisering med egen kulturbakgrunn, samtidig som de heller ikke ble godtatt i norske miljøer. En tettere oppfølging etter den såkalte Bærums-modellen (oppfølging av primærhelsetjenesten og psyko-sosial intervensjon i sykehus) ga gode resultater.

For den samiske kystbefolkningen har vekslende mellom språket og normene i norsk arbeidsliv/andre offentlige arenaer og samisk hjemmeliv med tilhørende lojalitetskonflikter vært en stor belastning. Fornorskingsprosessen resulterte for mange i identitetsforvirring og dels benektning og tap av egen etnisk identitet. Problemer knyttet til omstilling og usikkerhet i reindriften og i fiskerinæringa bidrar også til bekymring og psykiske lidelser i den samiske befolkning.

I St.meld. nr. 25 (1996–97) «Åpenhet og helhet. Om psykiske lidelser og tjenestetilbudene» beskrives behovet for en tilpasning av det psykiske helsevern-tilbudet til den samiske befolkning. Stortinget ba i forbindelse med behandlingen av «Åpenhet og helhet» om en opptrappingsplan for 1999–2006.

Tilbudet til den samiske befolkning ivaretas særlig ved en oppbygging av BUP Karasjok og DPS Lakselv. Disse institusjoner vil fungere som nært samarbeidende nasjonale kompetansesentre for henholdsvis barne- og ungdomspsykiatri og voksenpsykiatri i forhold til samiske brukere. Meldingen forutsetter at sentrene samarbeider med Universitetet i Tromsø ved ABUP om forsknings- og utviklingsarbeid. ABUP har bistått i flere utviklingsprosjekter og gjennom veiledning bidratt til å utvikle fagmiljøet i Karasjok/Lakselv. En annen sentral samarbeidende institusjon vil være Øst-Finnmark DPS i Tana, som har betydelig samisk kompetanse. Det er satt av en samlet økonomisk ramme på inntil 20 millioner kr i økte driftsutgifter til de to sentrene i løpet av planperioden.

Finnmark fylkeskommune oversendte i juni 2001 til departementet forslag til opptrappingsplan for psykisk helsevern i Finnmark. Hovedinnholdet i forhold til den samiske befolkning er etablering av en familieavdeling ved BUP Karasjok, etablering av akutt-team og sengeplasser for korttidsbehandling ved DPS Lakselv. Det settes også av midler til formål som nevnt i forrige avsnitt og et forsknings- og utviklingsfond. Styrking av de kliniske funksjonene og kompetanseutvikling i Karasjok/Lakselv er en forutsetning for å løse de øvrige oppgavene. I tillegg til den samiske kompetansefunksjonen etableres også nytt ungdomspsykiatrisk behandlingshjem i Karasjok. Planen behandles høsten 2001 av Statens helsetilsyn og SHD.

Departementet ser det som viktig at opptrappingen utfyller og støtter opp under den samiske kompetansen som finnes i tilstøtende fylkeskommunale tjenester som rusvern, barnevern og familievern. Kompetansesentrene må ha oversikt over samiske brukeres behov i hele landet, og danne fagnettverk med andre institusjoner som har samiske brukere. Det må også avklares nærmere hva slags rolle det ungdomspsykiatriske teamet skal ha. Dette spørsmålet er ikke løst i planforslaget.

Departementet forutsetter også at helseforetak som dekker andre aktuelle fylker bygger opp kompetanse om samiske forhold. Eksempelvis vil Narvik sykehus kunne fungere som regionalt knutepunkt for lule- og markasamisk befolkning. Det kan være aktuelt å dekke utgifter til enkelte stillinger i institusjoner utenfor Finnmark for å bygge opp slik kompetanse. Disse må da inngå i et forpliktende nettverk med BUP Karasjok/DPS Lakselv som kjerne. Deler av avsetningen til kompetansesentrene vil også kunne

anvendes til å finansiere vikarutgifter ved hospitering eller merutgifter ved videreutdanning i Karasjok/Lakselv. Øvrige tiltak for den samiske befolkning i kommuner og i andre fylker må disse selv finansiere, jmfør den generelle styrkingen av det psykiske helsevern framlagt i St.prp. nr. 63 (1997–98).

Det er av stor betydning at også andre kommuner enn de som tilhører inntaksområdet for BUP Karasjok/DPS Lakselv vurderer om samiske brukere bør benytte disse tilbudene.

Den økte satsingen i indre Finnmark vil kunne styrke rekrutteringen av fagfolk med samisk bakgrunn eller samisk kompetanse. Et grunnleggende distrikts-politisk grep som vil kunne få gode effekter også innen psykisk helsevern er den økte satsingen på medisinerutdanningen i Tromsø. Imidlertid lider tjenestetilbudet av mangel på psykologer.

Psykiatrisk avdeling ved Regionsykehuset i Tromsø er tredjelinjetjeneste for store deler av den samiske befolkning. Institusjonen har som universitetsklinikk også en sentral rolle i forskning og utviklingsarbeid i samisk psykisk helsevern, i samarbeid med kompetansesentrene i indre Finnmark. Departementet forutsetter at disse i samarbeid kartlegger den eksisterende kompetanse på feltet, og deretter påbegynner et langsiktig utviklingsprogram for samisk (transkulturell) psykisk helsevern. Fagmiljøet ved psykiatrisk avdeling gjennomfører i samarbeid med DPS Lakselv en samisk brukerundersøkelse. I den forbindelse vil det bli publisert flere fagartikler.

I de aktuelle fylkene bør fylkeslegenes rådgivere for psykisk helsearbeid i kommunene delta i arbeidet med kompetanseheving om samiske forhold i kommuner og spesialistinstitusjoner. Dette kan skje gjennom en dialog med fagmiljøene i indre Finnmark/Regionsykehuset i Tromsø.

I samarbeid med Samisk avdeling vil det nå også ved psykiatrisk avdeling ved Regionsykehuset i Tromsø dels være samisk tolk tilstede ved informasjonsluka og registreringskontoret, slik at samiske pasienter kan bli møtt på samisk allerede ved innlegging. Det er gjennomført kurs for sykehustolkene ved Regionsykehuset om tolking i psykiatrien.

Bruk av videokonferanse for kommunikasjon med kommunene ved utskrivning fra døgninstitusjoner kan være et beslektet tiltak som kan gi samiske brukere en bedre oppfølging gjennom hele behandlingsskjeden.

Mål:

Samiske brukere skal spesielt innen psykisk helsevern kunne betjenes på samisk språk og ut fra kunnskap om samisk kultur. Strategien nedfelt i St.meld. nr. 25 (1996-97) og St.prp. nr. 63 (1997-98) for bedre tilbud til den samiske befolkning iverksettes. Individuelle planer for samiske brukere må bygge på kunnskap om samisk kultur.

TILTAK:

1. Helse Nord utvikler institusjonene BUP Karasjok og DPS Lakselv til nasjonale kompetansesentre for psykisk helsevern overfor den samiske befolkning. Dette innebærer bl.a. flere fagstillinger, akutt-psykiatriske behandlingstilbud for voksne og familieavdeling, samt økt satsing på veiledning og hospitering for kommunene og spesialistinstitusjoner i andre fylker. Det vil også være aktuelt å etablere stillinger i andre fylker/institusjoner, slik at disse kan fungere som «satelitter» i kompetansefunksjonen. Sosial- og helsedepartementet har satt av inntil 20 millioner kr i økte driftsutgifter til dette formål.
2. Øvrige tiltak for den samiske befolkning i kommuner og andre fylker kan finansieres ved lokal prioritering av midler fra opptrappingsplanen for psykisk helse.

Departementet vil særskilt anmode Helse Nord om å styrke samisk tolketjeneste ved Regionsykehuset i Tromsø, og å etablere tolketjeneste ved Narvik sykehus og Nordland Psykiatriske Sykehus i Bodø.

3. Helse Nord igangsetter et langsiktig faglig utviklingsarbeid for samisk psykiatri i regi av Regionsykehuset i Tromsø, Psykiatrisk forskningssenter for Finnmark og Troms og den nasjonale kompetansebasen.

3.6 Rehabiliteringstilbud for den samiske befolkning

St.meld. nr. 21 (1998–99) «Ansvar og meistring. Mot ein heilskapleg rehabiliteringspolitikk» ble behandlet i Stortinget våren 1999. Temaet i meldinga er strategier for et mer systematisk og effektivt rehabiliterings- og habiliteringsarbeid på brukernes premisser. Her defineres rehabilitering som «tidsavgrensede, planlagte prosesser med klare mål og virkemidler, der flere aktører samarbeider om å gi nødvendig assistanse til brukeren sin egen innsats for å oppnå best mulig funksjons- og meistringsevne, selvstendighet og deltakelse sosialt og i samfunnet». Med utgangspunkt i et brukerperspektiv fokuserer meldingen spesielt på rehabilitering i kommunen. Mest mulig av rehabiliteringstilbudet bør foregå i brukernes nærmiljø, slik at deres sosiale deltakelse kan opprettholdes.

Kultur og helse

Kultur og helse var et samarbeidsprosjekt mellom Sosial – og helsedepartementet og Kulturdepartementet ved Norsk kulturråd i perioden 1995- 2000. Satsningen satte søkelyset på samspeillet mellom kultur og helsefremmende, forebyggende og rehabiliterende tiltak. Et overordnet mål var å fremme helse og redusere lidelse og negative konsekvenser av sykdom ved bruk av kulturelle virkemidler. Erfaringer fra 35 forsøksprosjekter, i kommuner over hele landet, har vist at mennesker som deltar i kulturelle aktiviteter oppnår sosial deltakelse, får økt livskvalitet, bedre muligheter til å mestre hverdagen og dermed bedre helse. Karasjok var en av prosjektkommunene.

Som et treårig oppfølgingsprosjekt er det fra 2000 etablert et nasjonalt knutepunkt for nettverket av kultur og helse-kommuner i Levanger, og en nasjonal rådgivningsgruppe for kultur og helse, finansiert over Sosial- og helsedepartementets og Kulturdepartementets budsjett. Karasjok kommune er medlem av videreføringsnettverket. I kommunen har det pågått et prosjekt som bygger på et vidt kulturbegrep, der hensikten har vært å forebygge helseproblemer gjennom å videreføre tradisjonelle samiske aktiviteter fra generasjon til generasjon. En bærende ide i prosjektet har vært at trygg identitet gir trivsel og helse. Kultur- og helse-satsingen når mange forskjellige mennesker, som ikke nødvendigvis har psykiske helseproblemer. Satsingen er like fullt i tråd med det psykiske helsearbeidets mål om å redusere psykiske lidelser gjennom tiltak som gjør livet rikere på opplevelser.

Samiske fagmiljøer er svært kritiske til det nåværende medisinske rehabiliteringstilbudet til samiske brukere. Miljøet har derfor i lang tid arbeidet for å etablere et tilbud i Karasjok. Dette har ikke vært politisk aktuelt verken for Finnmark fylkeskommune eller SHD. Departementet arbeider nå med en Strategisk plan for habilitering og rehabilitering, hvor det legges vekt på at både kommuner og foretakene må legge til rette for at alle brukerne kan få et tilfredsstillende rehabiliteringstilbud innenfor det ordinære tjenestetilbudet. Det er imidlertid avgjørende at Helse Nord og Helse Midt-Norge legger sterk vekt på å bygge opp den samiske kompetansen innenfor sine tilbud.

For personer med ulike typer kommunikasjonsproblemer som del av funksjonshemningen, f.eks. hørselshemmede/døvblitte, og afasirammede, gir mangel på en samiskspråklig bistand særlig store problemer. Ved Sonjatun helsesenter i Nordreisa gis det rehabiliteringstilbud til afasirammede, bl.a. logopedhjelp. Tilbudet består i hovedsak av tverrfaglig utredning og er basert på at kommunal logoped kan overta når pasientene utskrives. I dag er dette tilbudet ikke spesielt innrettet mot samisktalende personer. Det er stor mangel på klinisk praktiserende logopeder som behersker samisk, og svært få av kommunene i samiske bosettingsområder har opprettet logopedstillinger. Skoleetaten i kommunene er forpliktet av lov om voksenopplæring til å skaffe til veie logopedhjelp som del av voksenopplæringstjenesten og PPT, eventuelt gjennom interkommunalt samarbeid.

Sosial- og helsedepartementet har fra studieåret 2000/2001 etablert en fireårig prøveordning med et utdanningsstipend til samisktalende personer innenfor utvalgte rehabiliteringsrelevante personellgrupper. Stipendet forvaltes av Sametinget.

Mål:

Den funksjonshemmede skal gjenvinne, bevare eller utvikle funksjonsevnen og/eller mestringsevnen med sikte på størst mulig grad av selvstendighet og livskvalitet på egne premisser.

TILTAK:

- 1. Sosial- og helsedepartementet vil gjennom eierstyringen av Helse Nord og Helse Midt-Norge følge utviklingen av rehabiliteringstilbudet til den samiske befolkning. Særlig bør Spesialistlegesenteret**

i Karasjok, Kirkenes sykehus, kommunene i det samiske forvaltningsområdet og Finnmark opptreningscenter i Alta samarbeide om hvordan samiske pasienter best kan ivretas.

- 2. I samarbeid med Helse Nord og Sametinget vil Sosial- og helsedepartementet bidra til å utvikle den samiske kompetansen innen slagbehandling videre ved Sonjatun helsesenter.**
- 3. Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet vil arbeide for å øke tilgangen av samisktalende spesialpedagogisk personell, herunder logopeder. Kvotering av samiske studenter til rehabiliteringsorienterte fag vil bli vurdert.**

3.7 Pleie – og omsorgstjenester

3.7.1. Eldreomsorg

St.meld. nr. 50 (1996–97) Handlingsplan for eldreomsorgen refererer til analysen i NOU 1995:6, særlig med hensyn til behovet for rekruttering av samisk kompetanse. Planen understreker retten til en alderdom på egne premisser med hensyn til språk og kultur, men inneholder ingen konkrete tiltak eller bevilgninger til samiske formål. For å sikre kvaliteten i forbindelse med handlingsplanen for eldreomsorgen er det i noen kommuner innført en forsøksordning med eldreombud, deriblant samekommunen Porsanger. Ombudets erfaringer bør formidles til øvrige kommuner, slik at disse kan nyttiggjøres ved planlegging av tiltak for samiske eldre.

Staten har et overordnet ansvar for at samiske eldre får et språklig og kulturelt forsvarlig tjenestetilbud. Dette gjelder særlig i forhold til områder der samer bor spredt og er en liten minoritet i sin hjemkommune. Hvilke grep som er nødvendige for å få til dette må drøftes i dialogen mellom regjeringen, Sametinget og Kommunenes Sentralforbund, jmfør kap. 2.1.

Tilhørighet til familie, slekt, naboer, lokalmiljø og natur er verdier som er spesielt viktige for samer. Å flytte hjemmefra vil kunne oppleves som dramatisk, fordi helsevesenets institusjonskultur er svært fjern fra samisk dagligliv. Derfor ønsker mange samer ennå sterkere enn majoritetsbefolkningen å bo hjemme.

Mange eldre samer avstår – ofte med stor risiko - fra viktige helse- og omsorgstjenester dersom de ikke føler den nødvendige trygghet. Også i samiske miljøer er det personer som ikke fanges opp av de uformelle nettverk. Disse personene vil være helt avhengige av at tjenesteapparatet ivaretar deres behov for trygghet og trivsel gjennom tilknytting til samisk språk og kultur. Slike hensyn er spesielt viktig å ivareta i kommuner der samene er en minoritet som kan ha behov for en annen tjenesteutforming enn det som er vanlig.

Særlig i hjemmetjenestene opplever mange frustrasjon over at det ikke er en fast kjerne av personer som betjener den enkelte. Kommuner bør legge vekt på å ta i bruk tjenester som gjør at brukeren kan bo hjemme og få tjenester og omsorg fra et begrenset antall personer, slik at vedkommende kan føle seg trygg. Omsorgslønn kan være et aktuelt virkemiddel, særlig der hjemmetjenestene ikke makter å yte samiskspråklig service. Tjenesteplanene bør utformes slik at samisktalende personell prioriteres til samiske brukere. Likeledes vil sammensetning av rom og avdelinger ut fra språklig og kulturell bakgrunn kunne være hensiktsmessig både for beboere og personell.

Mangel på kontakt med familie og naboer vil sammen med lite meningsfylte aktiviteter kunne føre til depresjon, tilbaketrekning og fysiske lidelser. Det kan også være viktig å legge til rette for at eldre samer så langt deres funksjonsnivå tillater kan oppholde seg i utmarka og følge med på reindrift, fiske og andre aktiviteter. Den betydning dette kan ha for trivsel og evne til kommunikasjon med omverdenen må ikke undervurderes. Det er også en utfordring for kommunene å samarbeide om fleksibilitet i tjenester til de eldre og pleietrengende som har sesongflyttende reindriftsutøvere som nærmeste pårørende.

Språk er i stor grad knyttet til menneskers daglige gjøremål. Når man ikke lenger kan ta del i disse vil språket særlig hos demente lett gå tapt, samtidig som passivitet påskynder demensutviklingen. Dette gjelder særlig dersom man sjelden hører sitt eget morsmål i bruk. Samer med framskreden demens mister ofte først sine norskferdigheter, og deretter tapes også samisk. Innen eldreomsorgen er det derfor svært viktig at også kommuner utenfor det samiske forvaltningsområdet har personell som snakker samisk.

Mange eldre samer ønsker sterkere vektlegging av

felleskap i dagliglivet også når de er pleietrengende. Det er derfor ikke opplagt at kommunene bare bør satse på enerom. Den arkitektoniske utformingen av boinstitusjoner og eldrecentra er i dag temmelig likeartet i hele landet. I kommuner med samisk befolkning kan det være hensiktsmessig å trekke med samiske eldre i planleggingen av nybygg for å vurdere om det er behov for en bygningsmessig utforming som i større grad inviterer til fellesaktiviteter, eller om det på andre måter bør bygges inn referanser til samisk kultur.

Det er mangel på samisk kompetanse både innen geriatrifaglige miljøer og i første linje, selv i sentrale samiske kommuner. Et sykehjem i Karasjok medvirker som delprosjekt av undervisnings-sykehjemsprosjektet. Den lokale prosjektledelsen ønsker i samarbeid med Karasjok kommune å utvikle en samisk profil på den undervisning og veiledning som gis fra Karasjok. Undervisningssykehjemmet bør ha som oppgave å tilby hospiteringsopphold og etterutdanning om samiske forhold til personell på alle nivåer i pleie- og omsorgssektoren/geriatrien. Dette kan gjerne gjøres i samarbeid med Samisk høgskole. Ved hjelp av videokonferanser vil det også være mulig å formidle samisk kompetanse som etterutdanning for personell i kommuner også utenfor Finnmark.

For pårørende til eldre og funksjonshemmede kan komme i et vanskelig dilemma: skal familie-medlemmer plasseres på en institusjon der vedkommende av språklige og kulturelle grunner trolig vil mistrives, eller skal man påta seg de økonomiske og praktiske byrdene ved privat omsorg i hjemmet? Privat omsorg kan suppleres med hjemmesykepleie og ulike avlastningstiltak. Regjeringen mener manglende språklig og kulturell tilrettelegging av sykehjem og botilbud er en god begrunnelse for å søke om omsorgslønn.

Eldre samer kan føle bekymring for at samisk kultur skal gå tapt. Mange eldre vil gjerne bidra med å formidle sine kunnskaper for å unngå dette, noe som kan gjøre alderdommen ekstra meningsfull. Generasjonskløften kan være dyp mellom eldre som har levd av og med primærnæring og håndverk, og ungdom som preges av ny teknologi og forbrukskultur. Både eldre samers følelse av isolasjon og yngres fremmedgjøring overfor egen bakgrunn viser behovet for økt kontakt mellom generasjonene. Tiltak som bringer generasjonene sammen kan dokumentere samiske tradisjoner og virke forebyggende for både eldre og yngre.

3.7.2 Funksjonshemninger

Funksjonshemning er et misforhold mellom den enkeltes forutsetninger og miljøets krav til funksjon på områder som er vesentlig for etablering av selvstendighet og sosial tilværelse. NOU 1995:6 tar i liten grad opp de problemer som samer med ulike funksjonshemninger møter i lokalsamfunn og i forhold til helse – og omsorgstjenestene.

Utredningen belyser ikke livssituasjonen for barn, yngre og middelaldrende funksjonshemmede som bor hjemme i familie og lokalsamfunn. Samer med ulike funksjonshemninger vil merke at kombinasjonen funksjonshemning og kommunikasjonsvansker knyttet til språk og kultur er ekstra problematisk.

Funksjonshemmedes situasjon i Norge er bredt belyst i NOU 2001: 22 Fra bruker til borger – en strategi for nedbygging av funksjonshemmende barrierer. Utredningen forelå i juni i år og omhandler bl.a. situasjonen til samer med funksjonsnedsettelse. Utredningen vil danne grunnlag for en offentlig debatt om funksjonshemmedes situasjon i Norge og om strategier og virkemidler for å nå målet om deltakelse og likestilling. På bakgrunn av en bred høringsprosess vil Regjeringen gi sin vurdering til Stortinget og foreslå tiltak for å bedre situasjonen for denne gruppa.

En del funksjonshemninger berører kognitive funksjoner, sanser, språkutvikling og kommunikasjon. Noen av disse funksjonshemningene kan oppstå på grunn av sykdom eller ulykker i voksenalder. Andre funksjonshemninger kommer til syne i løpet av barndom og ungdomstid. Noen manifesterer seg gjerne gradvis, slik at det lenge kan være vanskelig både for foreldre/andre pårørende og fagpersonell å avgjøre hva det dreier seg om. Det kan i mange tilfeller ta lang tid og omfattende undersøkelser i spesialisthelsetjenesten før en med sikkerhet kan fastslå diagnose og tiltak. I en del tilfeller vil det være nødvendig å etablere et omfattende tjenestetilbud for den enkelte og familien.

Funksjonshemmede har ofte behov for tjenester og tilrettelegging fra de fleste sektorer i store deler av livet – for eksempel i forhold til barnehage, skole, vernet arbeidsplass, helse- og omsorgstjenester, spesialisttjenester, kultur- og fritidstiltak. Selv om en sektor på sitt eget område har et tilstrekkelig tilbud, gir det ikke alltid full nytte fordi tjenester fra andre sektorer mangler. Det er en stor utfordring i å koordinere tjenestene og å utvikle kontinuitet i forhold til den enkeltes livsløp. I blandede kultur- og språkområder vil det være en enda større utfordring.

Ved de funksjonshemninger det her er snakk om er språk- og kulturtilknytning spesielt viktig. Det kan være ulike oppfatninger av hva funksjonshemningen skyldes, hvordan en skal forholde seg til den osv. Dette har betydning for hvordan familie og nærmiljø ser på den som har funksjonshemninger. Dette har igjen betydning for den enkeltes selvopfatning, på sosiale roller og integrasjon i familie og lokalsamfunn osv. Det er forhold som bør få konsekvenser for den konkrete utforming av tjenestetilbudet.

Utviklingshemmede samer er også forsømt i forhold til andre funksjonshemmede. Disse har ofte stort behov for språklig stimulering, særlig hvis de kommer fra tospråklige miljøer. Uten tilstrekkelig dialog med samisktalende personer kan en bakgrunn som tilsier utvikling av funksjonell tospråklighet lett ende i dobbel halvspråklighet. Dette kan skape store begrensninger for muligheten til å klare seg i hverdagen utenfor institusjon. Foruten et generelt rekrutteringsproblem i tjenester rettet mot utviklingshemmede er det særskilt mangel på samisktalende personell og støttekontakter. Etter ansvarsreformen med utflytting av utviklingshemmede fra institusjoner til bosetting i kommunene har tjenestetilbudet til barn og voksne fått noe ulik faglig profil. I Finnmark er barnehabilitering i første rekke et fylkeskommunalt institusjonstilbud som omfatter flere grupper sterkt funksjonshemmede barn. Voksne utviklingshemmede er i stor grad flyttet ut av institusjon. Fylkeskommunens bidrag er i større grad veiledning til kommunene enn direkte kontakt med brukerne. Habiliteringsteamet er imidlertid avhengig av hjelp med hensyn til samisk kultur- og språkkompetanse.

Det tidligere Programmet for Nord-Norge (PNN) ble fra 01.01.00 avviklet som eget program med eget styre, og ansvaret for de statlige/statlig finansierede spesialpedagogiske tiltakene i landsdelen ble lagt til Styret for statlig spesialpedagogisk støttesystem. Inntil videre er et par årsverk i sekretariatet lokalisert til Nord-Norge. I samsvar med St.prp. nr. 1 Tillegg nr. 6 (1999–2000) er det etablert/under etablering bl.a. følgende tiltak i landsdelen:

- Regionalt rådgivende organ for Nord-Norge, som skal gi råd til styret i spørsmål som omfatter Nord-Norge, herunder i samiske spørsmål
- Videreføring av brukermedvirkning, basert på Nordnorsk Brukerforum (videreutvikles som eget prosjekt)
- Redusert omfang av driften ved Nordnorsk (tidligere Sandfallet) kompetansesenter, med primært arbeidsoppgaver innenfor feltet store og

sammensatte lærevesker (herunder generelt for den samiske befolkning), samt landsdekkende funksjon knyttet til bruk av IKT i spesialpedagogisk sammenheng. Nedbyggingen av senteret må bl.a. sees i sammenheng med styrkingen av PP-tjenesten i landsdelen og utbyggingen av særskilte samiske tiltak

- Fortsatt kjøp av tjenester ved fylkeskommunale faglige tyngdepunkt (fra 2003 en viss opptrapping med 1 mill kr)
- Gradvis styrking av den statlig finansierte syns- og audiopedagogtjenesten fra 2002 med til sammen 6 nye årsverk
- Videreføring av statlig finansierte tilbud ved lokale PPT-tyngdepunktkontorer med til sammen 10 fagårsverk, ved avtalebasert kjøp av tjenester
- Overføring av statlig øremerkede midler til 36 nye fagårsverk i kommunal/fylkeskommunal PP-tjeneste i Nord-Norge fra 01.08.00, herav 10 foreløpig på midlertidig basis ut 2002
- Styrking av særskilte samiske tiltak, som skal omfatte de ulike samiske språkområdene over hele landet:
 - etablering av et faglig tyngdepunkt for samiske brukere fra 01.08.00, som skal bygges gradvis opp med til sammen 3 fagårsverk (tilknyttet Samisk høgskole)
 - styrking av samisk utdanningsadministrasjon (Sametingets opplæringsavdeling) på det spesialpedagogiske feltet med ett årsverk fra 01.08.00
 - iverksetting av samiske faglige kompetansehevingstiltak (utviklingsarbeid, studiestipend, etter- og videreutdanning) med til sammen 1,7 mill kr på årsbasis fra 01.08.00, disponert av samisk utdanningsadministrasjon
 - overføring av midler fra Læringssenteret (tidligere Nasjonalt læremiddelsenter) til samisk utdanningsadministrasjon fra år 2000 til utvikling og produksjon av spesialpedagogiske læremidler for samiske brukere.

Departementet har understreket viktigheten av at de samiske styrkingstiltakene ikke blir isolerte tiltak for samiske brukere, men en integrert del av det ordinære spesialpedagogiske nettverket for øvrig.

Nordnorsk IT-enhet (NONITE) er et nettverks-samarbeid mellom ni helsefaglige og spesialpedagogiske fagmiljøer med formål å styrke formidlingen av IT-hjelpemidler til funksjonshemmede barn og unge. Erfaringene viser at dette kan være nyttig verktøy for en bedre livssituasjon, dersom det gis opplæring og brukerstøtte. Programvare er ikke tilrettelagt på samisk. Med

støtte fra Sametinget arbeides det nå med å utvikle og beskrive en løsning for en arbeidsstasjon med leseleset, talesyntese, skanner og punkt skriver som fungerer på samisk for blinde.

Erfaringer viser at det i helsetjenesten er lav kunnskap om rehabilitering generelt, og rehabilitering av personer med sansetap spesielt. Disse erfaringene er spesielt framtrepende ved sjeldne funksjonshemninger. Kombinasjonen av en diagnose som fagpersonene kjenner lite til og språklige- og kulturelle kommunikasjonsproblemer mellom fagperson og bruker vil øke mulighetene for feil diagnose og mangelfull kvalitet på tjenestene.

Svært få av personellet har erfaring med sjeldne funksjonshemninger. I mange kommuner kan det gå mange år mellom hver gang de får ansvar for en person med en bestemt diagnose. Det vil være spesielt problematisk dersom det gjelder en diagnose som omfatter språk, forstand, sanser og evne til kommunikasjon, for eksempel autisme. Disse problemene kan få en ekstra dimensjon ved at foreldre relativt ofte kan ha større kunnskap om diagnosen eller funksjonshemmingen enn lokale fagpersoner. Det kan føre til at brukermedvirkning kan bli særlig krevende for begge parter. For en del av disse diagnosegruppene/funksjonshemningene finnes det kompetansesentre og brukerorganisasjoner som både bruker, familier og fagpersonell kan henvende seg til.

Flere av de sjeldne funksjonshemningene forverres hurtig, og noen kan føre til død i ung alder. Både å få konstatert slike alvorlige diagnoser, og å akseptere og leve med dem, medfører store påkjenninger for den person det gjelder og familien. Det gjelder ikke minst for barn og deres foreldre når de får konstatert en slik diagnose. Det er behov for større kompetanse hos helsepersonell vedrørende den måten de møter og yter tjenester til familier med slike funksjonshemninger – både i diagnosefasen og senere. Det samme gjelder sorgreaksjoner, kriser og løsrivelsesvansker i overgangen mellom ungdom og voksen. Likeledes det å organisere daglige tjenester og avlastingsordninger som sikrer at familiene ikke utmattes. Også her vil personellens kunnskap om familiens språk og kultur være av stor betydning. Det gjelder både lokalt og i nasjonale kompetansesentre.

Det er ikke realistisk å regne med en oppbygging av kompetanse i samisk språk og kultur i små fagmiljøer som kan ha hele eller store deler av landet som ansvarsområde. I slike tilfeller bør lokalt helse-

personell med denne kompetansen fungere støttende for brukeren i kontakten med spesialisttjenestene. I noen tilfeller kan det være aktuelt med lokal ledsager ved utredning og behandling.

Funksjonshemmede som ofte er storforbrukere av bl.a. helse- og sosialtjenester gjennom store deler av livet, har større behov enn mange andre for å påvirke utformingen av hjelpeapparatet som er nødvendig for å klare dagliglivet. Brukermedvirkning er en demokratisk rettighet, men skal også sikre kvaliteten på tjenesteutformingen. Den skal bidra til overføring av brukernes erfaring til tjenesteytere og administrative og politiske beslutningstakere. Brukermedvirkning skjer både ut fra enkeltbrukere og fra funksjonshemmedes organisasjoner. Brukermedvirkning blir en større utfordring hvis bruker og tjenesteyter tilhører ulike språkgrupper og kulturer.

Mål:

1. Samiske eldre og funksjonshemmede skal føle trygghet og forutsigbarhet i hverdagen
2. Samiske eldre og funksjonshemmede skal i så stor grad som mulig delta i et sosialt fellesskap, og i aktiviteter som passer deres erfaringsverden.
3. Pleie- og omsorgstjenester må ytes slik at det tas hensyn til brukernes språk og kultur.

TILTAK FOR ELDRE OG FUNKSJONSHEMMEDE:

1. Kommunene bør legge til rette for at samiske eldre og funksjonshemmede i så stor grad som mulig kan bo hjemme og få tjenester fra et begrenset antall ulike personer.
2. Kommunene bør prioritere samiskspråklig personell til samisktalende brukere, spesielt til senile og funksjonshemmede med kommunikasjonsvansker.
3. Kommunene bør tilstrebe at samiske brukere får en fast kontaktperson, både i institusjoner og hjemmetjenester.
4. Kommunene bør tilrettelegge for trivsel i boinstitusjoner ved å fremme bruk av samiske klær, mat, utsmykking og aktiviteter. Et samisk brukerperspektiv og lokal byggeskikk bør ligge til grunn for den arkitektoniske utformingen av boinstitusjoner og tjenestenes innhold.

5. Kommunenes midler til handlingsplanen for eldreomsorgen (og opptrappingsplanen for psykisk helse) kan anvendes til beste for samiske brukere. SHD har i rundskriv I-15/2000 til fylkesmenn, fylkesleger og kommuner i dekningsområdet for Samisk næringsfond gitt aksept for at kommunenes øremerkede midler til eldreplanen kan disponeres slik at både drift/opplæringstiltak og investeringer i bygninger får en profil som ivaretar samiske behov. Eventuelle ekstra finansieringsbehov knyttet til oppbygging av en helhetlig eldreomsorg med samisk profil må legges fram for fylkesmennene. Fylkesmennenes skjønnsmidler kan anvendes til slike formål. Kommunene bør betrakte opplæring i samisk språk og kultur som et program som skal løpe utover perioden for opptrappingsplanen for eldreomsorgen.
6. Karasjok kommune videreutvikler i samarbeid med prosjektledelsen ved Universitetet i Oslo det lokale undervisningssykehjemmet som et senter for oppbygging og formidling av samisk kompetanse i pleie- og omsorgssektoren.
7. Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet vil bidra til at tilrettelegging av spesialpedagogiske hjelpemidler for samiske brukere videreutvikles i samarbeid mellom Sametinget, spesialpedagogiske miljøer i Nord-Norge, statlig spesialpedagogisk støttesystem og Læringscenteret.
8. Ved søknad om omsorgslønn for pleie av samiske pårørende bør kommunene vektlegge manglende språklig og kulturell kompetanse i tjenestene som tildelingskriterium.
9. Sosial- og helsedepartementet vil i samarbeid med Sametinget og kommunene satse langt sterkere på informasjon til eldre og funksjonshemmede og deres pårørende, særlig om aldersdemens. Generell helseopplysning bør i stor grad gjøres muntlig, gjerne ved hjelp av video.

3.8 Tannhelsetjeneste

Tannbehandling vil ofte være forbundet med ubehag eller smerte. En stor andel av befolkningen føler angst i forbindelse med besøk hos tannlege. I møtet mellom tannhelsepersonell og brukere med angst eller hvor det er stor sannsynlighet for smerte, er det viktig at det etableres et tillitsfullt forhold. Det er også viktig at brukeren får formidlet sine symptomer og plager, og forstår den informasjon og de råd som personellet gir. Dette ivaretas i en viss utstrekning i dag ved at mange tannhelsesekretærer i de sentrale samiske strøk forstår og/eller kan snakke samisk. Det er relativt få tannleger og tannpleiere med samisk bakgrunn. Tolking er et alternativ, men er lite ønskelig spesielt i behandling av småbarn. Tannhelsetjenesten i Nord- og Midt-Norge er preget av mange ubesatte stillinger og høy gjennomsnittsalder på personellet. Særlig preger dette den offentlige tannhelsetjenesten.

TILTAK:

Tannhelsepersonell i samiske områder skal få mulighet til å søke tilskuddsmidler hos fylkeslege/fylkesmann til opplæring i samisk språk og kultur.

3.9 Levekår i samiske områder

3.9.1 Levekårsdata

I forbindelse med St.meld. nr. 50 (1998-99) Utjamningsmeldinga utførte Statistisk Sentralbyrå (SSB) en analyse om levekår i områder med betydelig samisk bosetning. Undersøkelsen tyder på at også den samiske befolkning i betydelig grad har fått del i den allmenne bedringen i levekår. På flere av de undersøkte variablene var resultatene likevel slik at de tydet på noe dårligere levekår for den samiske befolkning sammenliknet med gjennomsnittet for befolkningen i de undersøkte områder.

SSB fant en del regionale variasjoner som tyder på at levekårene for samer er litt dårligere i Troms og Nordland enn i Finnmark. Et markant trekk var hyppig forekomst av uføretrygdede i de førstnevnte fylkene. Dette kan ha sammenheng med endringer i blant annet fiskerinæringen, et mer problematisk forhold til majoritetsbefolkningen og fravær av samepolitiske tiltak. I disse områdene er det stort behov for å styrke evnen til selvhjelp og deltakelse fra den samiske befolkning. Ansvar må

deles mellom befolkningen selv og lokale myndigheter som skoleverk, sosialtjeneste, trygdevesen og a-etat.

Stortinget påpekte under sin behandling av Utjamningsmeldinga levekårsproblemene i indre Finnmark, jf. Innst.S. nr. 222 (1999-2000). På bakgrunn av bl.a. et stadig forverret beitegrunnlag og store rovdyrtap har befolkningen og kommunene i området uttrykt sterk bekymring for levekårene til reindriftsutøverne og deres familier. Reindriftsfamilier i andre fylker opplever også de samme problemene. Regjeringen har vært i dialog med kommunene i Finnmark om tiltak for næringsutvikling, og har gjennom reindriftsavtalen lagt til rette for økt verdiskaping og bedre fordeling av tilskuddene til næringa. Regjeringen viser ellers til langtidsprogrammets kapittel 11.4 «Handlingsplan for sosial og økonomisk trygghet». Planen vil bli fulgt opp i de årlige statsbudsjetter.

3.9.2 Samiske kvinners levekår og helse

Samekvinner som har vært en del av de tradisjonelle næringene, har hatt et liv med mye tungt kroppsarbeid i naturen. Det har vært slitsomt, men har også bygget opp styrke og kunnskap om de viktige forutsetningene for å kunne leve som samekvinne. På den annen side er rammene for samekvinners liv endret. Mange unge samekvinner skaffer seg nå utdanning som de ønsker skal bli til nytte i det samiske samfunnet. Samiske kvinner vil i tillegg til sin rolle som kvinne, også møte utfordringer som minoritetsmedlemmer. Disse prosessene vil ofte gå parallelt, og stille større krav til mestring enn for mange andre kvinner. I hvor stor grad de kulturelle utfordringene innvirker på samiske kvinners generelle helsetilstand, vet vi svært lite om.

I to undersøkelser av ungdom i Nord Norge (Ungdom, trivsel og adferd og Ung i Nord) ble det påvist at unge jenter/unge kvinner har større psykiske problemer enn gutter/unge menn. Dette gjelder uavhengig av etnisk gruppe. Imidlertid var det samiske jenter som rapporterte mest problemer, og spesielt i områder hvor samer er i mindretall. Likevel framgår det av undersøkelsen at jenter føler en sterkere tilknytning til den samiske kulturen enn guttene. I tillegg uttrykker jentene positive holdninger til egen gruppe i større grad enn guttene. I undersøkelsen uttrykker jentene også en sterk tilknytning til det norske samfunnet. Disse forholdene forteller oss at konteksten som omgir samer er av stor betydning, og at en sterk samisk identitet ikke beskytter en mot problemer. Tvert imot

kan samiske jenter som slår ring om egen kultur, oppleve et større stress enn de som velger bort sin samiske tilknytning. Undersøkelsene kan også tyde på at samiske jenter føler ansvar for å føre den samiske kulturen videre, og at dette ansvaret kan være tungt å bære.

Individer som under kulturelle endringsprosesser har mistet sin tilknytning til egen gruppe og ikke har klart å knytte seg til en annen gruppe, er i størst risiko for helsemessige problemer. Dette forholdet bør en være oppmerksom på i forhold til den omstillingen som skjer innen reindriften i dag, hvor familier «presses» ut av en tradisjons- og statusbærende livsstil, og hvor yrket ikke nødvendigvis erstattes med noe annet. I denne sammenhengen er samiske kvinners stilling viktig ettersom det ofte er de som blir bindeleddet til det øvrige samfunn gjennom for eksempel sin jobb utenfor reindriften. Å erverve en tokulturell kompetanse gjør alle individer, både minoritets- og majoritetsindivider, bedre i stand til å samhandle i flere verdener samtidig.

Strategier for bedring av kvinners helse

Samiske kvinners helse er drøftet i forbindelse med SHDs oppsummering av høringsuttalelsene til NOU 1999:13 Kvinners helse i Norge. En økende fokusering på samiske kvinners helse kan gjøres gjennom større bevissthet om etnisitet og etniske faktorerets betydning hos forskere som er ansvarlig for generelle helseundersøkelser, gjennom generelle kvinneundersøkelser og/eller i egne undersøkelser utformet for samiske forhold. Økt kunnskap vil i neste omgang kunne forbedre klinikerens tilnærming og behandling av samiske kvinner. Prosessen med å hente fram og prioritere kunnskap om samekvinnens helse må drives fram i nært samarbeid med samekvinner og deres egne organisasjoner.

Inntil vi har et bedre kunnskapsgrunnlag er det vanskelig å identifisere tiltak spesifikt for samiske kvinner. Et kvinneperspektiv tilsier at helse- og sosialtjenestene bør åpne for mer brukermedvirkning og redusert avstand mellom personell og bruker, økt tverrfaglighet, og økt vekt på forebygging framfor medisinerings. En slik utvikling vil også være fordelaktig for mannlige brukere.

Samiske kvinner som arbeider i primærnæringer har ofte lavere ligningsført inntekt enn sine ektefeller i samme virksomhet. Dersom de må forlate primærnæringene, vil de derfor sitte igjen med lavere trygdeytelser enn menn. Dette kan forebygges ved at ektefellene er bevisste på å kreve den samlede

inntekten jevnt fordelt seg imellom ved ligningsfastsettelsen.

Det er et problem at kvinner lett støtes ut av reindriftsnæringen, samtidig som utøverne ønsker familiebasert drift. Reindriftsforvaltningen har ansatt en kvinnekonsulent som skal utrede hvordan næringen kan bli mer familievennlig uten å øke antall dyr, noe som også vil være gunstig for arbeidsmiljøet. Økt mulighet for kombinasjon mellom reindrift og andre næringer kan gjøre det lettere for to voksenpersoner å ha en driftsenhet som hovedinntektskilde for begge.

Mål:

Kunnskapen om samiske levekår og samiske kvinners helse må bedres.

TILTAK:

Forskning om samers levekår og helse må igangsettes. Prosjekter med kjønnsperspektiv bør prioriteres. SHD vil sikre at midler blir stilt til rådighet for slik forskning gjennom den tildelingen som gis til Senter for samisk helseforskning i Karasjok, jmfør kap. 4.3. SHD vil oppmuntre og støtte prosjekter innenfor de ulike programområdene i Norges forskningsråd som er knyttet til helse, levekår og likestillings spørsmål blant samiske kvinner.

3.10 Handlingsplan for sosialtjenestens førstelinje – kunnskap og brubygging

Handlingsplanen Kunnskap og brubygging som avsluttes i 2001, har hatt som målsetting å holde vedlike, styrke og utvikle ny kunnskap og kompetanse i sosialtjenesten. Det viktigste satsingsområdet i handlingsplanen har vært å heve kvaliteten og kompetansen i sosialtjenestens arbeid med klienter med sammensatte behov, herunder rusmiddelmissbrukere og klienter med psykiske problemer. I tillegg har arbeidet med handlingsplanen bidratt til å spre kunnskapsbaserte erfaringer, redusere tilfeldig forskjellsbehandling og gjøre sosialtjenesten mer tilgjengelig og brukervennlig.

De sentrale virkemidlene i handlingsplanen har vært:

- gjennomføring av fylkesvise opplæringsprogram for alle ansatte i sosialtjenestens førstelinje med

- temaer som utgår fra de ulike satsningsområdene.
- etablering av faglige fora hvor ansatte møtes for å reflektere, utveksle og utvikle kunnskap og erfaringer.
- oppretting av strukturer slik at alle ansatte i sosialtjenesten får mulighet til å motta faglig veiledning.

Hvert fylkesmannsembete har i handlingsplanperioden fått tilført midler til å ansette en prosjekt-koordinator som initierer, iverksetter og koordinerer tiltakene overfor sosialtjenestens førstelinje. Tiltakene forutsettes utformet og iverksatt i samarbeid med aktørene i praksisfeltet, deriblant ansatte i sosialtjenesten og de regionale kompetansesentrene for rusmiddelspørsmål, og være i tråd med de kompetansekrav og kompetansebehov som foreligger lokalt.

Arbeidet med handlingsplanen i de tre nordligste fylkene har ivaretatt samiske perspektiver og problemstillinger i både fylkesvis og regional utforming av tiltakene. Dette gjelder særlig gjennom opplæringsdagene, arbeidet i de faglige foraene og tiltak overfor sosialledere.

Sosial- og helsedepartementet vil fortsatt prioritere kompetansesatsing overfor sosialtjenestens førstelinje, der også samiske perspektiver og problemstillinger ivaretas. I arbeidet med å følge opp handlingsplanen Kunnskap og brubygging vil departementet vektlegge erfaringene og sikre at de ulike kompetansetiltakene blir fulgt opp i kommunene. Dette gjelder særlig forankring og videreutvikling av faglige fora og etablering av kvalifisert veiledning overfor ansatte i sosialtjenesten. I tråd med kompetansebehovene i tjenesten vil departementet også ta initiativ for å utarbeide og gjennomføre et ledelsesutviklingsprogram rettet mot alle lederne i den kommunale sosial-, pleie- og omsorgssektoren. I tillegg vil det bli iverksatt tiltak for å stimulere og styrke forskningsbaserte virksomheter som underbygger kunnskapskravene i tjenesten. I arbeidet med videreføring av handlingsplanen vil det nye sosial- og helsedirektoratet, fylkesmenn, kompetansesentrene for rusmiddelspørsmål og høgskolene spille nøkkelroller.

3.11 Ytre miljø og arbeidsmiljø i reindriften

3.11.1 Miljørettet helsevern

Primærnæringene har spesielle arbeidsmiljøforhold som påvirkes av naturgrunnet og eventuell

miljøforurensning. Reindriftssamer er en spesielt utsatt gruppe med tanke på forurensning. De har sannsynligvis et høyere inntak av reinkjøtt og andre naturprodukter enn gjennomsnittet av befolkningen. Reinlav, som er en viktig del av reinsens vinterfôr, er spesielt mottakelig for forurensning. Reinlav tar opp en rekke forurensninger direkte fra luft og nedbør. Reinkjøtt vil derfor kunne inneholde akkumulerte forurensningsprodukter. Også annen kjøttproduksjon i utmark (sau og geit) kan forurennes på marginale beiteområder. Andre utmarksprodukter som sopp og bær kan også akkumulere forurensninger.

Mest typisk sees dette ved radioaktiv forurensning fra nedfall i nordsamiske områder etter russiske atombombepøver, og Tsjernobyl-nedfall i sørsamiske områder. Nedfallet demonstrerer kompleksiteten i miljørettet helsevern: 1: Miljøforurensninger representerer en særlig fysisk helserisiko på grunn av spesielle ernæringsforhold, 2: Tiltak for å minske denne risiko påfører de samme samfunn ekstra byrder ved restriksjoner på næringsutøvelse, og 3: Dette påvirker tradisjonell barneoppdragelse på grunn av inntrådte begrensninger i oppvekstmiljø. Mange er betydelig bekymret for ukjente og kjente skadevirkninger etter Tsjernobyl-katastrofen, som har hatt store konsekvenser for samers næring, ikke minst reindriften. Både fysiske og psykososiale sider må ses i sammenheng ved tiltak innen miljørettet helsevern. Andre miljøtiltak med pålagte begrensninger i naturbruk kan tilsvarende føre til begrensninger i næringsutøvelse, og i ekstreme tilfelle kanskje føre til oppgivelse av tradisjonell levemåte.

3.11.2 Informasjonsarbeid og andre tiltak

Informasjonsarbeidet etter Tsjernobyl-ulykken har ikke alltid blitt oppfattet på rette måte, selv om det ble utgitt særskilte kostholdsråd også på sørsamisk. Grenseverdier for radioaktivitet i reinkjøtt ble tidlig hevet fra 600 til 6000 Bq/kg i et forsøk fra myndighetene på å sikre omsetningsmuligheter og derved opprettholdelse av reindrift i sørsamiske områder. Men dette ble av mange oppfattet som et tegn på at samene ikke var like mye verdt som andre borgere. Det er åpenbart at informasjonstiltak rettet mot denne målgruppe har vært forsømt.

Den spesielle avhengighet av naturen forutsetter særlige miljørettede helsevernstiltak. I forbindelse med radioaktiv forurensning er det rimelig kjent hva disse må gå ut på. Andre tiltak (f.eks. for andre miljøgifter) er betydelig dårligere utredet. Det er sannsynligvis et behov for forskningstiltak for å

evaluere risikoen og tiltaksbehovene. Den veterinære kontrollen av reinkjøtt er meget streng, slik at forholdene rundt slakting og lagring ikke representerer noe helseproblem.

Ytre press av forskjellig slag mot en kultur kan medføre helserisiko og undergraving av folks evne til å ta vare på seg selv. Vi vet imidlertid lite konkret. Aktuelle problemstillinger er hvordan omstillingen i primærnæringene (i reindrift og i sjøsamers kystfisketilknytning) påvirker samers helse, og hvorvidt strukturelle samfunnsendringer påvirker samers identitet på en måte som gir utslag i form av psykiske lidelser med angst og rusmisbruk. Slike

spørsmål reiser en rekke utfordringer til forskning og utviklingsarbeid, jamfør kap. 4.3.

Mål:

Skape trygghet og sikkerhet i den samiske befolkning angående ytre miljøtrusler.

TILTAK:

SHD vil sørge for at det gjennomføres informasjonsarbeid om stråling og andre miljøtrusler både i nord- og sørsamiske områder.

4. STRATEGIER FOR Å SIKRE KOMPETANSE

4.1 Personell som forutsetning for kvalitet

Personellet og deres kvalifikasjoner er helse- og sosialtjenestenes viktigste ressurs. Kvalitet på tjenestetilbudet til befolkningen avgjøres i stor grad av om det finnes stabilt og kvalifisert personell. En situasjon med mange ubesatte stillinger og utstrakt bruk av utenlandsk personell og korttidsvikarer fører til svekket kommunikasjon mellom helse- og sosialtjenestene og den enkelte bruker. Dette gjelder i særlig grad samiske brukere. For samisktalende brukere er det beste å få tjenester utført av samisktalende personell. På grunn av samenes lave antall og spredte bosetning, vil det forutsette en overkapasitet av personer med slik kompetanse. Det betyr ideelt sett at en høyere andel i den samiske befolkning utdanner seg i helse- og sosialfag enn i befolkningen for øvrig. Det er langt fram til en slik situasjon. Det er viktig for regjeringen å få signaler fra Sametinget om hvilke helse- og sosialfag eller tjenestefelt de anser som viktigst å rekruttere samisk personell til, slik at tiltak kan utformes deretter.

Opplæring av norsk personell i samisk språk- og kulturforståelse og tolketjeneste er sekundære løsninger. Økt stabilitet i stillinger og større grad av norsk personell er dessuten en forutsetning for å få effekt av opplæringstiltak i samisk språk og kultur. Regjeringen viser til iverksetting av ulike tiltak i forbindelse med «Handlingsplan for helse- og omsorgspersonell 1998-2001». Den langsiktige løsningen er rekruttering av samer til helse- og sosialfaglig utdanning, samt styrking av et flerkulturelt perspektiv i sektorens grunn- og videreutdanninger.

4.2 Styrking og spredning av kompetanse

Denne planen fokuserer på en generell kompetanseoppbygging i kommuner, fylkeskommuner, helseforetak og statlige institusjoner gjennom styrket satsing på utdanning og erfaringsoverføring gjennom

forsøksvirksomhet. Imidlertid kan det i enkelte tilfeller være behov for å etablere sterke fagmiljøer som kan ha nasjonale kompetansefunksjoner for den samiske befolkning. Midt-Finnmark Barne- og ungdomspsykiatriske poliklinikk i Karasjok og Barnevernets utviklingssenter i Tromsø er eksempler på oppbygging av nasjonale kompetansefunksjoner. Det kan være behov for ulike organisatoriske løsninger innen de ulike tjenestefelt og geografiske områder med hensyn til styrking av fagmiljøene i statlige institusjoner, fylkeskommuner og kommuner. Nasjonale kompetansefunksjoner bør være kjernen i fagnettverk utover i tjenestene til øvrige virksomheter med samiske brukere. Nasjonale og eventuelle regionale nøkkelinstitusjoner (i lule- og sørsamiske områder) må i samarbeid legge til rette for hospitering, fjernveiledning og utviklingsarbeid.

Det er viktig å finne virkemidler som sikrer ivaretagelsen av personell med samisk kompetanse utenfor sterke fagmiljøer. Mange samiske helse- og sosialarbeidere opplever i sin hverdag at de ikke har noen å drøfte faglige utfordringer med. De kan også i noen grad være alene om å identifisere særskilte problemer samiske brukere sliter med. Fadderordninger, støttegrupper, etterutdanning og bruk av fjernveiledning/fjernundervisning kan være mulige virkemidler. Arbeidsgiverne i kommuner, fylkeskommuner og regionale helseforetak må vise forståelse for deres situasjon, bl.a. gjennom å sette samiske perspektiver på dagsorden i felles opplæringstiltak. Dette kan bidra til at miljøet rundt den enkelte blir mer støttende, noe også brukerne vil ha stor nytte av. I noen tilfeller vil det kunne lages ordninger for interkommunalt samarbeid om bruk av samisk personell i møte med samiske brukere. Det vil være aktuelt for SHD å støtte slike tiltak særlig i sør- og lulesamiske områder innenfor departementets tilskuddsordninger knyttet til rekruttering, kompetanseheving og stabilisering av helsepersonell.

Forskningsmiljøer og nøkkelpersoner i utøvende helse- og sosialtjeneste bør danne faglige nettverk for styrking og spredning av samisk kompetanse innen

de ulike tjenestefelt. Slike nettverk vil gjennom rådgivningsvirksomhet kunne formidle kunnskap til kommuner og fylkeskommuner, og dermed bidra til iverksetting av tiltak for den samiske befolkning også utenfor forvaltningsområdet for språkloven. Det kan være ønskelig at fylkesleger og fylkesmenn samarbeider med slike miljøer, ikke minst for å styrke sin egen kompetanse for å drive veiledning overfor kommuner og fylkeskommuner.

TILTAK:

- 1. SHD vil finansiere nettverksvirksomhet og erfaringsutveksling innen og mellom de samiske profesjonsorganisasjonene. Det er hensiktsmessig at Sametinget forvalter disse midlene. Erfaringene må formidles også til politisk nivå og administrative ledere i kommuner, fylkeskommuner og helseforetak.**
- 2. SHD har bestilt fra Senter for samisk helseforskning en samlet framstilling av eksisterende samisk kompetanse i helse- og sosialsektoren. Dokumentet vil gjøre rede for sentrale erfaringer de ulike miljøer har gjort, og hvem som kan bidra med veiledning innen de ulike tjenestefelt.**

4.3 Høgere utdanning og forskning

Høgskolen i Finnmark og Universitetet i Tromsø har et særlig ansvar for å gi utdanningene en flerkulturell profil. Samisk høgskole i Kautokeino vil også ha en sentral rolle. Høgskolen i Finnmark tok i 1995 og 1998 opp et samiskspråklig kull til grunnutdanning i sykepleie i Kautokeino. Regelverket for desentral sykepleierutdanning er nå endret slik at høgskolene pålegges å prioritere desentrale tilbud i de kommuner som har dårligst personelldekning. Høsten 2001 ble et nytt kull på 15 elever tatt opp, bestående av grupper på fem i henholdsvis Karasjok, Måsøy og Berlevåg. Gruppen i Karasjok vil bygge på erfaringene fra den samiskspråklige klassen i Kautokeino, men vil i mindre grad være samlet i en tradisjonell skole-situasjon sammenliknet med denne.

Sametinget og Samisk høgskole er premissleverandører for hvordan flerkulturell forståelse med betoning av samiske forhold innpasses i grunn- og videreutdanningene i helse- og sosialfag. Dette gjelder høgskolene fra Finnmark til Sør-Trøndelag. Den samme rollen gjelder opplegg for etterutdanning

i flerkulturell forståelse i kommuner, fylkeskommuner og helseforetak.

Samisk helse- og sosialforskning

En overordnet strategi for forskning på helse- og sosialfeltet bør utformes i dialog mellom Sametinget, SHD og Norges forskningsråd. Forskningsrådet har laget en utredning om samisk forskning. Samarbeid med Sametingene i Finland og Sverige kan også være aktuelt. Universitetet i Tromsø har ansvar for ivaretagelse av samisk språk- og kultur i universitetsfagene. Det forutsettes samarbeid med høgskolene som har ansvaret for de enkelte fagutdanninger, Samisk høgskole og sentrale fagmiljøer i den utøvende helse- og sosialtjenesten.

Den overordnede forskningsstrategien må kunne konkretiseres og iverksettes av samiske fagmiljøer. En arbeidsgruppe bestående av representanter for Universitetet i Tromsø ved Samisk senter og Institutt for samfunnsmedisin, og Samisk Legeforening utredet på oppdrag fra SHD framtidig organisering av arbeid med samisk helse- og sosialforskning. Dette innebærer forskning/dokumentasjon, undervisning og i noen grad utviklingsarbeid. Gruppen foreslo å opprette en enhet for samisk helse- og sosialforskning underlagt Institutt for samfunnsmedisin, med fysisk plassering i Karasjok. Forskningscenteret er nå etablert under navnet Senter for samisk helseforskning, med den foreslåtte lokalisering og forankring. Utredningens opptrappingsplan er retningsgivende for den videre opptrapping. Det har vist seg vanskelig å rekruttere faglig leder med den ønskede kompetanse i full stilling, slik at denne funksjonen er delt mellom flere personer i bistillinger.

Forskning er nødvendig for å få et bedre beslutningsgrunnlag. Det mangler bl.a. oppdatert dokumentasjon over helsetilstanden og levekårene i den samiske befolkning. En slik helse- og levekårsundersøkelse er nå under planlegging ved senteret. Det pågår en dialog mellom senteret, SHD og Statens helseundersøkelser (SHUS) om hvordan dette kan samordnes med en allerede planlagt helseundersøkelse.

Vi vet fortsatt for lite om samers opplevelse av de enkelte tjenester. Et viktig tiltak vil derfor være en generell kartlegging av hvilke forutsetninger som må oppfylles for at samiske brukere skal oppleve samme kvalitet som andre brukere av helse- og sosialtjenestene. Forskningsbasert utviklingsarbeid vil kunne gi et grunnlag for at fylkesmennene/fylkeslegene skal kunne gi god veiledning til

kommuner, fylkeskommuner og statlige virksomheter. Det er også behov for forskningsbasert undervisning på universitetsnivå i helse og sosialfaglig utdanning om samisk kultur og samiske helse- og sosialforhold. Forskning og utdanning kan dessuten brukes i rekrutteringsøyemed, ved at oppbygging av samisk kompetanse gjøres meritterende eller belønnes på annen måte.

Forskningsresultater må formidles til aktuelle forvaltningsorganer og den samiske befolkning, slik at resultatene kan anvendes i tjenestene og befolkningens evne til å håndtere egne problemer kan styrkes. Internasjonalt samarbeid vil også være en sentral oppgave for senteret, jmfør kapittel 5. Det er fordelaktig om senteret kan fungere i tett samarbeid med de kliniske somatiske og psykiatriske spesialistfunksjonene, jmfør avsnittene 3.4 og 3.5.

TILTAK:

- 1. Regjeringen vil medvirke til at den desentrale sykepleierutdanningen ved Høgskolen i Finnmark ivaretar et samisk perspektiv, selv om lokaliseringen av studentgrupper kan variere. Vektleggingen av samisk perspektiv vil avhenge av en konkret behovsvurdering i forbindelse med studentopptaket.**
- 2. SHD vil trappe opp bevilgningen til Senter for samisk helseforskning ved Universitetet i Tromsø, jmfør utredningens opptrappingsplan.**
- 3. SHD vil finansiere en helse- og levekårsundersøkelse i samiske områder. Undersøkelsen planlegges og gjennomføres under senterets ledelse, i nært samarbeid med Statens helseundersøkelser/det nye folkehelseinstituttet som etableres 01.01.02.**

4.4 Undervisning om samiske forhold i grunn- og videreutdanningene

Erkjennelsen av at de midtre og nordligste landsdeler har en rik flerkulturell variasjon som en historisk forutsetning, må komme til syne i helse- og sosialfaglig utdanning. Ikke minst eksempler fra allmenlegetjenesten viser hvilken betydning det kan ha for den samiske bruker at helsepersonell har et minimum av kunnskap om dette. Det vil trolig være svært nyttig om slike emner tas opp i undervisningen

i samfunnsfaglige/samfunnsmedisinske emner i grunnutdanningene. Oppdrag av denne karakteren vil kunne bli en viktig oppgave for Senter for samisk helseforskning. Slik undervisning bør kunne gjennomføres i alle relevante fag og på alle høyskoler og universiteter med helse- og sosialfaglig grunnutdanning i de fem nordligste fylker, uten at det er nødvendig med justering av rammeplanene. Det kan også være aktuelt i større grad å lokalisere praksis- og turnusplasser i grunnutdanningene til samiske områder. Dette krever et samarbeid mellom utdanningsinstitusjonene og helse- og sosialsektoren. SHD vil innlede en dialog med styrene for de regionale helseforetakene og Kommunenes Sentralforbund om denne og andre problemstillinger knyttet til oppdrags- og arbeidsgiveransvaret i sektoren.

I enkelte videreutdanninger kan det være aktuelt å gå mer i dybden på disse temaene, ikke minst innen samfunnsmedisinsk spesialisering og i spesialisering i terapiorienterte fag. Videreutdanning i flerkulturell forståelse med vekt på lokale forhold gir anledning til en ytterligere innsikt for alle personellgrupper med studiekompetanse. Slik kompetanse vil også kunne øke den enkeltes evne til å mestre møte med brukere med innvandrere- og flyktningebakgrunn.

4.5 Videregående opplæring

Betydelige personellgrupper som hjelpepleiere og omsorgsarbeidere utdannes i videregående opplæring. Det er fylkeskommunens organer (opplæringsavdelinger m.v.) i hvert enkelt fylke som avgjør hvilke tilbud som skal gis. I forbindelse med videreføringen av de tiltak som inngikk i «Handlingsplan for helse- og omsorgspersonell 1998 – 2001» ønsker regjeringen at kommuner, fylkeskommuner og regionale helseforetak samarbeider med regional stat om å definere behovet for opplæring av ulike personellgrupper. Regjeringens strategi for personellfeltet vil bli omtalt nærmere i statsbudsjettet for 2002. I de fem nordligste fylker bør det vurderes å opprette undervisningstilbud ved skoler som er lokalisert slik at de i større grad kan rekruttere samiske elever enn de eksisterende tilbud. Den statlige samiske videregående skolen i Karasjok har imidlertid allerede tilbud i helse- og sosialfag. Gjennom samarbeid med de samiske språksentrene kan det utvikles flere undervisningstilbud spesielt tilrettelagt for elever med samisk kulturell identitet, som ønsker å styrke sin samiske språkkompetanse. Flerkulturell forståelse bør dessuten vektlegges sterkere i videregående opplæring. Samisk høyskole vil kunne bistå de videregående skolene med dette.

4.6 Etterutdanning og mobilisering av skjulte kompetansereserver

Kommuner med samisk befolkning har et selvstendig ansvar for å utvikle et tjenestetilbud tilpasset brukernes språk og kultur, om nødvendig prioritere personer med samisk språkkompetanse ved rekruttering av nye medarbeidere. Etter lov om kommunehelsetjenesten § 6-1 har alle kommuner plikt til å medvirke til undervisning og praktisk opplæring av helsepersonell. For å kunne tilfredsstille kravet i kommunehelsetjenesteloven om nødvendig helsehjelp, bør kommuner med en viss andel samisk befolkning knytte denne plikten også til kompetanseutvikling innen samisk språk og kultur for ansatte som ikke behersker dette.

Flere institusjoner tilbyr opplæring i samisk språk og kultur. Språkundervisning tilbys særlig ved de samiske språksentrene i Porsanger, Kåfjord, Tysfjord, Skånland, og i regi av den kommunale stiftelsen SEG i Tana. I den kommunale, fylkeskommunale og statlige opplæringsvirksomheten må samiske behov tilgodeses på lik linje med andre formål. I prinsippet bør kommuner, fylkeskommuner og statlige virksomheter kunne gjøre en betydelig innsats her uten tilførsel av ekstra opplæringsmidler. Når det gjelder flerkulturell forståelse har Samisk høgskole utarbeidet et konsept for slike tilbud, som kan tilpasses lokalt. Tilsvarende vil også bli laget for samisk historie og samfunnsforhold. Disse tilbudene bør kunne anvendes innen hele spekteret av helse- og sosialtjenester. Arbeidsgiver bør vurdere behovet for innføringsprogram for nytilsatte i samiske forhold.

En bevisst arbeidsgiverrolle med hensyn til mobilisering av eksisterende kompetanse er også nødvendig. Det må spørres etter samisk kompetanse i stillingsannonser, og den kan eventuelt belønnes særskilt. Innsikt i samisk kultur er avgjørende for å kunne lære samisk språk. Ved å belønne kompetanse i samisk språk vil man derfor i praksis samtidig også øke tilgangen på kompetanse i samisk kultur.

Justisdepartementet har klarlagt at sameloven hjemler favorisering av søkere til offentlige stillinger med samiske språkferdigheter, der søkerne ellers er like kvalifiserte. Arbeidsgiver må følge opp at kompetansen faktisk blir brukt, og planlegge vaktlistor for ordinært personell og tolker slik at det blir en mest mulig hensiktsmessig fordeling av samisk kompetanse på ulike avdelinger og tidspunkter. Dette er også viktig for å ikke «slite ut» de som besitter slik kompetanse. Det er grunn til å

tro at det finnes skjult kompetanse i den forstand at arbeidsgiver ikke vet at enkelte ansatte behersker samisk eller har samisk bakgrunn. En positiv grunnholdning til samisk språk og kultur, eventuelt lansering av økonomisk belønning, kan bidra til at kompetansen kommer til syne.

4.7 Rekruttering av samisk personell

Både utdannings- og helsemyndigheter må arbeide for å få samer til å ta relevant utdanning. For mange er det høye terskler som skal overskrides før man flytter inn til byene som tilbyr universitets- og høgskoleutdanning. Selv til videregående skole kan det være store geografiske og sosiale avstander. Helse- og sosialfagene står dessuten langt nede på de unge guttenes ønskeliste. Et virkemiddel er utbygging av en teknologisk infrastruktur som muliggjør desentral utdanning, gjerne i kombinasjon med enkelte samlinger ved lærestedet. For mange er det ønskelig med fleksible løsninger i forhold til studieprogresjon. Flere desentrale samiske klasser kan også komme på tale.

Kommuner, fylkeskommuner og statlige virksomheter må også bidra med å legge forholdene til rette. De kan innføre stipender mot bindingstid på hjemstedet. De kan også bli langt flinkere til å følge opp de lokale studentene, og gjerne tilby dem stillinger i hjemkommunen. Kommunen kan med enkle midler skaffe seg oversikt over hvem dette gjelder.

For enkelte spesielle grupper kan det være aktuelt at sentrale myndigheter innfører stipender, for eksempel innen fag med tilknytning til rehabilitering.

Samiske organisasjoner har lenge vært opptatt av studiekvoter ved høgskoler og universiteter. Opprettelse av samiske eller andre opptakskvoter må godkjennes av Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet. Hittil er omfanget beskjedent, men særlig opptaket til medisinstudiet har hatt stor betydning for tjenestetilbudet i indre Finnmark (inntil to samiske studenter hver ved medisinstudiet i Bergen og Tromsø). Det er også samiske studentkvoter i sykepleierutdanningen i Hammerfest og helsefagutdanningene ved Høgskolen i Tromsø, og fortrinnsrett for samisk-språklige i regional kvote ved reseptarutdanningen i Oslo. Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet fastsatte i 1999 en felles forskrift om rangering av søkere ved opptak til grunnutdanninger ved universiteter og høgskoler. Forskriften gir

departementet adgang til å fastsette kvoter bl.a. på grunn av etnisk tilhørighet, slik at en bl.a. kan sikre tilgang av studenter med samisk bakgrunn til helse- og sosialfaglige utdanninger. Regjeringen vil vurdere å opprette slike kvoter for flere utdanninger/læresteder og om samiskspråklige samer skal prioriteres i forhold til samer som ikke behersker samisk språk. Regjeringen merker seg at bl.a. Sametinget mener ikke-samiskspråklige samer bør ha lik adgang til kvotene. Dette må vurderes opp mot behovet for språkkompetanse i tjenestene.

4.8 Informasjons- og kommunikasjonsteknologi

Informasjons- og kommunikasjonsteknologi (IKT) gir nye muligheter for å anvende og utvikle samisk kompetanse til glede for brukere som bor langt fra fagmiljøene i for eksempel Tromsø og Karasjok. Dette kan for eksempel gjelde:

- Fjernveiledning av personell ved hjelp av lyd/bildeoverføring mens de foretar medisinsk behandling
- Elektronisk overføring av journaler, henvisninger, epikriser og annen pasientinformasjon
- Dialog mellom bruker og personell via toveis videokommunikasjon eller vanlig telefonlinje
- Undervisning/veiledning i studiesituasjon og tolking ved samme metode
- Bruk av oppslagsverk/databaser og oversetter tjenester for skriftlig materiale via internett
- Nettbaserte diskusjonsgrupper og systemer for informasjonsformidling. Dette kan være nyttig både for personell og brukere/pårørende som behøver faglig støtte og kontakt med personer som forstår deres situasjon

SHD har laget en statlig tiltaksplan for IT i helsesektoren 2001-2003 («Si @!»). Iverksettingen av denne vil få stor tyngde gjennom eierstyringen av de regionale helseforetakene. Dette vil i sin tur få store

ringvirkninger for kommunehelsetjenesten. Det er grunn til å forvente at utbredelsen av slike IT-løsninger vil vokse sterkt de kommende år, slik at svært mange aktører i helsesektoren vil ha den nødvendige tekniske plattform og etter hvert også brukerkompetanse til å kunne ivareta egne og samiske brukeres behov i behandlings-situasjonen. Det er viktig å understreke at IKT aldri vil bli noe fullgodt alternativ til direkte personlig kontakt, der dette er vesentlig for behandlingen.

Særlig innen barnepsykiatrien har pasientbehandling (samtaletterapi) via videostudio vært vellykket. I mange sammenhenger kan det være hensiktsmessig at det gjennomføres fjernkonsultasjoner med lokalt personell tilstede som lærende observatører der brukeren befinner seg. I flere av spesialisttjenestene ligger slik satsing innenfor rammen av de nasjonale kompetansefunksjonene, for eksempel til BUP Karasjok. Det er således en del av dette fagpersonellens ordinære jobb.

For personell og tjenestesteder som ikke har slike plikter, kan det være hensiktsmessig å utvikle et frivillig vaktssystem i en fast kontortid, der samiske fagfolk kan kontaktes når helse- og sosialpersonell føler de kommer til kort overfor brukeren. Tilsvarende kollegial faglig støtte kan utvikles for befolkningen generelt, slik at samisk kompetanse normaliseres som én av mange faglige støttefunksjoner i et landsdekkende elektronisk helsenett.

Et slikt system avhenger av at både de som etterspør og de som besitter den ønskede kompetanse har tilgang til videostudio eller PC med tilsvarende utstyr, og kompetanse i å bruke det. I takt med oppbyggingen av helsenettet vil denne begrensningen spille stadig mindre rolle. I helseregion Nord er det etablert en driftsorganisasjon for helsenettet, som også skal sørge for opplæring i bruk av IT-utstyr. Knapphet på tilgjengelige fagfolk kan bli et stort problem. Det er derfor viktig å ha nøkterne forestillinger om hvor omfattende slike tilbud kan bli.

5. INTERNASJONALT SAMARBEID

5.1 Utvikling av tjenester over landegrensene

For det samiske folk kan det være hensiktsmessig at samisk fagpersonell i helse- og sosialsektoren anvendes på tvers av landegrensene. Spesialistlegesenteret i Karasjok har allerede en del pasienter som reiser fra Finland. Dersom kapasiteten tillater det, ønsker senterets leger å drive ambulerende virksomhet i Nord-Finland og eventuelt Nord-Sverige. På svensk og finsk side er det liten tilgang på samisk fagekspertise, og for samer i grense-traktene kan det være lang avstand særlig til spesialisttjenester i eget land. Tilsvarende samarbeid mellom Norge og Sverige kan være aktuelt også i sør- og lulesamiske områder. Det vil være i tråd med nordisk samarbeidsånd generelt og forarbeidet til en framtidig nordisk samekonvensjon spesielt, om Norge, Finland og Sverige inngår samarbeid om tjenester til befolkningen i grenseområder. Dette krever ikke nødvendigvis finansielle overføringer. Det kreves imidlertid enighet om at ambulerende personell får tilgang på de takster og andre avlønningssystemer som gjelder i de ulike land.

Uavhengig av om slik ambulering eller gjestepasientordninger blir realisert, vil et nettverkssamarbeid om utvikling av kompetanse trolig være ønskelig, gjennom studier, hospitering og overføring av kompetanse via elektroniske helsenett (video-konferanse, telemedisin, samisk fagstoff, etc.).

5.2 Samarbeidet om urfolks helse i Verdens helseorganisasjon (WHO)

I de senere år har WHO satt urfolks helse på dagsorden. Urfolk i mange land lever under uverdige forhold med hensyn til helse og levekår. Helsetjenester mangler ofte helt eller delvis i urfolks kjerneområder. I mange land er lang historie med politisk undertrykking og forakt for urfolks levevis og rettigheter til naturressurser viktige årsaker til dagens problemer. Likevel er det i flere land en gryende bevissthet også hos myndighetene om behovet for å bedre helsetjenester og levekår. Selv der viljen i noen grad er tilstede kan kunnskapen om urfolks helsetilstand, deres behov og hvordan tjenestetilbud på en realistisk måte kan utbygges og tilrettelegges være mangelfull. WHO vektlegger derfor kunnskapsoppbygging og dokumentasjon, og ønsker internasjonalt samarbeid og erfaringsoverføring. Norge er blant de land som er pådrivere i dette arbeidet, i et samarbeid mellom regjeringen og Sametinget. Hittil har dette mest dreid seg om politisk støtte, men etter hvert vil Senter for samisk helseforskning trekkes med i samarbeidet om forskning og dokumentasjon. Særlig er regionalt samarbeid på Nordkalotten aktuelt. I Norges arbeid med å spille inn forslag til forbedringer i oppbyggingen av verdens helserapport vil også utvikling av indikatorer for å måle urfolks situasjon bli vurdert.

6. ADMINISTRATIVE OG ØKONOMISKE KONSEKVENSER

«Mangfold og likeverd» vil bli fulgt opp gjennom årlige statusrapporter over tiltak fra de berørte departementer og fra Sametinget. Rapportene avgis i forbindelse med departementenes kommentarer til årsmelding om Sametingets virksomhet, og for Sametingets del som oppsummering av de årlige erfaringskonferanser for forsøksvirksomheten. SHD har et overordnet ansvar for koordinering og gjennomføring av tiltak.

Målet om likeverdige tjenester vil danne grunnlag for et opplegg for evaluering av SHDs arbeid med helse- og sosialtjenester til den samiske befolkning. SHD utarbeider opplegget i samarbeid med Sametinget. Evalueringen gjennomføres av eksternt fagmiljø, og skal også omfatte forsøksvirksomheten i Sametingets regi. Evalueringen skal foreligge første halvår 2002. Etter evalueringen vil SHD justere innsatsen som skisseres i denne planen for 2003–2005.

Styrking av Sametingets administrasjon, finansiering av helse- og levekårsundersøkelse og opptrapping av virksomheten ved Senter for samisk helseforskning vil bli tatt opp i forbindelse med statsbudsjettet for 2002. Oppstart av tolkeutdanning ved Samisk høyskole vil bli tatt opp i forbindelse med statsbudsjettet for 2003. Tiltakene i handlingsplanen som finansieres over statsbudsjettet er utover

budsjettet for 2002 kostnadsberegnet til ytterligere 7 millioner kr årlig, når alle tiltak er på plass. Blant de tiltak som ikke er tidfestet, vil tolkeutdanning for helse- og sosialsektoren og samisk informasjonstjeneste bli høyt prioritert. Allerede vedtatte eller planlagte tiltak, som opptrappingen innen psykisk helsevern, kommer i tillegg, og omfattes ikke av kostnadsberegningen.

Den strategi som trekkes opp i planen vil forplikte regionale helseforetak og andre statsinstitusjoner, og ivaretas i styringsdialogen med disse. Det betyr at det påløper kostnader som foretak og andre statsinstitusjoner må dekke over sitt eget budsjett. Departementet vil vurdere å etablere et programstyre for iverksetting av statlige tiltak i spesialisthelsetjenesten i administrativ tilknytning til Helse Nord og Helse Midt-Norge. For øvrig vil det være opp til kommuner og fylkeskommuner å prioritere i tråd med de anbefalinger som er gitt i planen. Regjeringen vil i samarbeid med Sametinget innlede en dialog med Kommunenes Sentralforbund om lokal oppfølging av planens tiltak og intensjoner.

Tiltakene knyttet til tilsyn utført av fylkesleger og fylkesmenn vil bli omtalt i tildelingsbrevene til disse embetene.

OVERSIKT OVER TILTAK

Kapittel 2

Samordning mellom forvaltningsnivåer og over geografiske grenser

1. SHD vil finansiere en fast stilling i Sametingets administrasjon, øremerket for oppfølging av helse- og sosialsektoren, slik at Sametinget videreutvikler sin rolle som samepolitisk premissleverandør i helse- og sosialsektoren.
2. SHD vil bidra til samarbeid og samordning til beste for den samiske befolkning på tvers av forvaltningsnivåer og geografiske grenser.

Landsdekkende informasjonsoppgaver

1. Sosial- og helsedepartementet vil finansiere oppbygging av en nasjonal samisk informasjons-tjeneste for helse- og sosialsektoren. Tjenesten skal drives av Sametinget, og ha som oppgave å informere publikum, fagpersonell og administratører i sektoren på samisk og norsk. Tjenesten skal informere om samiske forhold, samiske brukeres behov for tilrettelegging, om deres rettigheter og formidle kontakt med samiske fagfolk.
2. SHD vil forsterke arbeidet med oversetting av lov- og regelverk og annen informasjon. Nye lover skal oversettes til samisk.
3. Helseforetak og andre statlige institusjoner vil ha ansvar for å avsette tilstrekkelig med midler til samisk oversettelse av brukerinformasjon mv.

Tolketjeneste

1. SHD og KUF vil samfinansiere tolkeutdanning ved Samisk høgskole.
2. Samisk høgskole legger til rette for et videreutdanningstilbud beregnet på personer med kjennskap til helse- og sosialsektoren, inklusive BFDs ansvarsområder. Utviklingsarbeidet finansieres av SHD.
3. SHD vil ta initiativ til å få utarbeidet en standard stillingsinstruks for tolker i helse- og sosialtjenesten i samarbeid med aktuelle fagmiljøer og forvaltningsorganer.

4. SHD vil ta initiativ til at kommuner og fylkeskommuner i området for samisk språklov utvikler rutiner for bruk av tolk i helse- og sosialtjenestene. De regionale helseforetakene vil bli pålagt å ha slike rutiner.
5. SHD vil ta initiativ til at aktuelle henvisnings-skjemaer justeres med rubrikk for tolking.
6. Helse Nord og kommuner og fylkeskommuner i språklovsområdet bør etablere en fast stab av tolker, eventuelt i samarbeid med hverandre for å ivareta forpliktelsene i språkloven. Tilgjengeligheten til tolk også utenfor dette området kan økes ved å ta i bruk nye tekniske løsninger.

Tilsynsmyndighetenes rolle

1. SHD vil gjennom etatsstyring sørge for at fylkesleger og fylkesmenn ivaretar oppgaver knyttet til opplæring av personell for å ivareta samiske brukeres behov for å kommunisere på samisk.
2. SHD vil styrke fylkeslegenes kompetanse om samiske brukere og samisk språk. Departementet vil i dialog med fylkesmenn og fylkesleger bidra til å utvikle tilsynsmetodikken i forhold til saker som berører samiske brukere.

Kapittel 3

Helsestasjons- og skolehelsetjeneste

1. I styrkingen av helsestasjons- og skolehelsetjenesten bør kommunene vektlegge tilpassing til lokale behov både med hensyn til ressurser og kompetanse.
2. Kommunene bør sikre at veiledningen på helsestasjonen og i skolehelsetjenesten bygger på kunnskap og kompetanse om samisk kultur, oppvekst i kulturelle spenningsfelt og identitetsutvikling. SHD har omtalt dette i rundskriv til kommunene.
3. Kommunene bør legge vekt på å styrke det forebyggende og psykososiale arbeidet blant barn

og unge gjennom helsestasjons- og skolehelse-tjenesten. Det bør derfor opprettes stillinger for personell som kan tilføre kompetanse i forhold til slik problematikk foruten at gode tverrfaglige og tverretatlige arbeidsmåter må vektlegges.

4. SHD vil anbefale at samisk ungdom har et tilbud om helsestasjon for ungdom som et supplement til skolehelsetjenesten.

Kommunal planlegging for barn og ungdom

Barne- og familiedepartementet og Sametinget vil i løpet av 2001 utgi et hefte som vil gi oversikt over ulike tilbud til samiske barn og ungdom. Eksemplene fra forskjellige kommuner skal stimulere andre kommuner til sterkere innsats overfor samiske barn og ungdom. Hftet vil omhandle rettigheter i lover og konvensjoner, eksempler fra kommunal planlegging for og med samisk barn og ungdom, og deretter eksempler på tilbud som gis fra barn er små på helsestasjon og i barnehage, via skole- og fritidstilbud, til ungdom i utdanning og ungdoms-informasjon og muligheter til nordisk og internasjonalt samarbeid.

Barneombudet

Barne- og familiedepartementet vil sikre at Barneombudet får kompetanse i samisk språk og kultur.

Barnevernet

1. Når det gjelder kompetanseutvikling om et flerkulturelt barnevern kanalisere BFD i hovedsak sine tilskudd til Barnevernets utviklings-senter i Nord-Norge i form av driftstilskudd. Hovedområdene for forskningen på senteret er barnevernets møte med det flerkulturelle Nord-Norge med hovedvekt på samisk barnevern, barnevernets møte med familier og barn, og institusjons- og organisasjonsutvikling innenfor barnevernet i Nord-Norge. Senteret har etablert et nettverksforum for utveksling av erfaringer og gir også veiledning til barnevernfeltet.
2. BFD vil sette av midler til enkelte utviklings-prosjekter som har som mål å innarbeide kulturell kunnskap i barnevernet og/eller utviklings-prosjekter som har som mål å utvikle og prøve ut metoder som tar hensyn til samisk kultur.
3. På bakgrunn av erfaringer med bruk av kompetanseoversikten vil Barne- og familie-departementet vurdere om det er behov for å

etablere andre ordninger som kan ivareta behovet for utveksling av kunnskap og for veiledning og bistand. Interkommunalt samarbeid er et tiltak som kan bidra til at flere kommuner får kjennskap til og kan ta i bruk det samiske kulturelle aspektet i barnevernarbeidet og til å høyne kvaliteten på det faglige arbeidet. Det kan bidra til bedre utnyttelse av kompetanse og kapasitet og til at kommunene/regionen beholder fagfolk. Samarbeidet må også inkludere kommuner utenfor de samiske kjerne-områdene eller forvaltningsområdene for samisk språk.

4. BFD vil i samarbeid med Sametinget, enkelte utdanningsinstitusjoner m.fl. se nærmere på hvordan man kan videreutvikle og styrke den samiske språk- og kulturkompetansen i barne-vernet. Dette innebærer bl.a. en drøfting av hvordan man kan stimulere til at flere samer velger en sosialfaglig utdanning, hvordan man kan rekruttere og holde på ansatte med samisk språk- og kulturkompetanse og hvordan man kan øke kultur- og/eller språkkompetansen hos øvrige sosialarbeidere i barneverntjenesten.
5. BFD tar sikte på å oversette alt veilednings-materiell/temaheftene fra Program for foreldreveiledning, som er skrevet til foreldre og til bruk på helsestasjoner, som skal gi støtte til foreldre i omsorgs- og oppdragerrollen.
6. Kartleggingen av fagpersoner viser at fylkesnemndene for sosiale saker har få sakkyndige medlemmer som innehar både barnevernfaglig kompetanse i tillegg til samisk språk- og/eller kulturkompetanse. Barne- og familiedepartementet vil rekruttere flere sakkyndige med samisk språk- og/eller kulturkompetanse.

Familievernet

BFD vil i 2002 gjennomføre tiltak i henhold til kompetanseplanen for familievernet, som blir ferdigstilt høsten 2001. Dette innebærer bl.a. utvikling av videre- og etterutdanning i forhold til tjenestens fagbehov, økt kompetanse på familievernets rolle i forhold til forebyggende problematferd hos barn og unge og økt kompetanse på og kontakt med andre offentlige tjenester, både kommunale og fylkeskommunale, samt frivillig sektor. Det er et behov for både en slik styrking og å koordinere familievernet. Familievernet i Karasjok bør ha en sentral rolle når det gjelder kompetanse-utvikling i forhold til familievernets behov og tilbud til den samiske befolkning.

Allmennlegetjenesten og fastlegeordningen for den samiske befolkning

SHD vil videreføre fylkeslegenes veiledning av turnusleger, og vil også videreføre allmennlegers mulighet for å få tilskudd til samisk språkopplæring.

Somatiske spesialisttjenester

1. SHD vil legge vekt på den samiske befolknings behov i eierstyringen av de regionale helseforetakene.
2. SHD vil bidra til at Helse Nord fortsetter utviklingen av Samisk avdeling ved Region-sykehuset i Tromsø og de kompetansehevende tiltak ved sykehusene i Finnmark. Erfaringene bør spres til andre institusjoner.
3. SHD vil samarbeide med Sametinget, Helse Nord og kompetente forskningsmiljøer om å gjennomføre en samisk pasientundersøkelse. Erfaringer fra tilsvarende undersøkelse for psykiatrien legges til grunn, jmfør kap. 3.5.

Tilbud til mennesker med psykiske lidelser

1. Helse Nord utvikler institusjonene BUP Karasjok og DPS Lakselv til nasjonale kompetansesentre for psykisk helsevern overfor den samiske befolkning. Dette innebærer bl.a. flere fagstillinger, akutt-psykiatriske behandlingstilbud for voksne og familieavdeling, samt økt satsing på veiledning og hospitering for kommunene og spesialist-institusjoner i andre fylker. Det vil også være aktuelt å etablere stillinger i andre fylker/ institusjoner, slik at disse kan fungere som «satelitter» i kompetansefunksjonen. Sosial- og helsedepartementet har satt av inntil 20 millioner kr i økte driftsutgifter til dette formål.
2. Øvrige tiltak for den samiske befolkning i kommuner og andre fylker kan finansieres ved lokal prioritering av midler fra opptrappingsplanen for psykisk helse. Departementet vil særskilt anmode Helse Nord om å styrke samisk tolketjeneste ved Regionsykehuset i Tromsø, og å etablere tolketjeneste ved Narvik sykehus og Nordland Psykiatriske Sykehus i Bodø.
3. Helse Nord igangsetter et langsiktig faglig utviklingsarbeid for samisk psykiatri i regi av Regionsykehuset i Tromsø, Psykiatrisk forskningssenter for Finnmark og Troms og den nasjonale kompetansebasen.

Rehabiliteringstilbud for den samiske befolkning

1. Sosial- og helsedepartementet vil gjennom eierstyringen av Helse Nord og Helse Midt-Norge følge utviklingen av rehabiliteringstilbudet til den samiske befolkning. Særlig bør Spesialistlege-senteret i Karasjok, Kirkenes sykehus, kommunene i det samiske forvaltningsområdet og Finnmark opptreningssenter i Alta samarbeide om hvordan samiske pasienter best kan ivaretas.
2. I samarbeid med Helse Nord og Sametinget vil Sosial- og helsedepartementet bidra til å utvikle den samiske kompetansen innen slagbehandling videre ved Sonjatun helsesenter.
3. Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet vil arbeide for å øke tilgangen av samisktalende spesialpedagogisk personell, herunder logopeder. Kvotering av samiske studenter til rehabiliterings-orienterte fag vil bli vurdert.

Pleie- og omsorgstjenester

1. Kommunene bør legge til rette for at samiske eldre og funksjonshemmede i så stor grad som mulig kan bo hjemme og få tjenester fra et begrenset antall ulike personer.
2. Kommunene bør prioritere samiskspråklig personell til samisktalende brukere, spesielt til senile og funksjonshemmede med kommunikasjonsvansker.
3. Kommunene bør tilstrebe at samiske brukere får en fast kontaktperson, både i institusjoner og hjemmetjenester.
4. Kommunene bør tilrettelegge for trivsel i boinstitusjoner ved å fremme bruk av samiske klær, mat, utsmykking og aktiviteter. Et samisk brukerperspektiv og lokal byggeskikk bør ligge til grunn for den arkitektoniske utformingen av boinstitusjoner og tjenestenes innhold.
5. Kommunenes midler til handlingsplanen for eldreomsorgen (og opptrappingsplanen for psykisk helse) kan anvendes til beste for samiske brukere. SHD har i rundskriv I-15/2000 til fylkesmenn, fylkesleger og kommuner i dekningsområdet for Samisk næringsfond gitt aksept for at kommunenes øremerkede midler til eldreplanen kan disponeres slik at både drift/opplæringstiltak og investeringer i bygninger får en profil som ivaretar samiske behov. Eventuelle ekstra finansieringsbehov knyttet til oppbygging av en helhetlig eldreomsorg med samisk profil må legges fram for fylkesmennene. Fylkesmennenes skjønnsmidler kan anvendes til slike formål. Kommunene bør betrakte opplæring i samisk språk og kultur som et program som skal løpe

utover perioden for opptrappingsplanen for eldreomsorgen.

6. Karasjok kommune videreutvikler i samarbeid med prosjektledelsen ved Universitetet i Oslo det lokale undervisningssykehjemmet som et senter for oppbygging og formidling av samisk kompetanse i pleie- og omsorgssektoren.
7. Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet vil bidra til at tilrettelegging av spesialpedagogiske hjelpemidler for samiske brukere videreutvikles i samarbeid mellom Sametinget, spesialpedagogiske miljøer i Nord-Norge, statlig spesialpedagogisk støttesystem og Læringssenteret.
8. Ved søknad om omsorgslønn for pleie av samiske pårørende bør kommunene vektlegge manglende språklig og kulturell kompetanse i tjenestene som tildelingskriterium.
9. Sosial- og helsedepartementet vil i samarbeid med Sametinget og kommunene satse langt sterkere på informasjon til eldre og funksjonshemmede og deres pårørende, særlig om aldersdemens. Generell helseopplysning bør i stor grad gjøres muntlig, gjerne ved hjelp av video.

Tannhelsetjeneste

Tannhelsepersonell i samiske områder skal få mulighet til å søke tilskuddsmidler hos fylkeslege/fylkesmann til opplæring i samisk språk og kultur.

Levekår i samiske områder

Forskning om samers levekår og helse må igangsettes. Prosjekter med kjønnsperspektiv bør prioriteres. SHD vil sikre at midler blir stilt til rådighet for slik forskning gjennom den tildelingen som gis til Senter for samisk helseforskning i Karasjok, jamfør kap. 4.3. SHD vil oppmuntre og støtte prosjekter innenfor de ulike programområdene i Norges forskningsråd som er knyttet til helse, levekår og likestillingsspørsmål blant samiske kvinner.

Ytre miljø og arbeidsmiljø i reindriften

SHD vil sørge for at det gjennomføres informasjonsarbeid om stråling og andre miljøtrusler både i nord- og sørsamiske områder.

Kapittel 4

Styrking og spredning av kompetanse

1. SHD vil finansiere nettverksvirksomhet og erfaringsutveksling innen og mellom de samiske profesjonsorganisasjonene. Det er hensiktsmessig at Sametinget forvalter disse midlene. Erfaringene må formidles også til politisk nivå og administrative ledere i kommuner, fylkeskommuner og helseforetak.
2. SHD har bestilt fra Senter for samisk helseforskning en samlet framstilling av eksisterende samisk kompetanse i helse- og sosialsektoren. Dokumentet vil gjøre rede for sentrale erfaringer de ulike miljøer har gjort, og hvem som kan bidra med veiledning innen de ulike tjenestefelt.

Høgere utdanning og forskning

1. Regjeringen vil medvirke til at den desentrale sykepleierutdanningen ved Høgskolen i Finnmark ivaretar et samisk perspektiv, selv om lokaliseringen av studentgrupper kan variere. Vektleggingen av samisk perspektiv vil avhenge av en konkret behovsvurdering i forbindelse med studentopptaket.
2. SHD vil trappe opp bevilgningen til Senter for samisk helseforskning ved Universitetet i Tromsø, jamfør utredningens opptrappingsplan.
3. SHD vil finansiere en helse- og levekårsundersøkelse i samiske områder. Undersøkelsen planlegges og gjennomføres under senterets ledelse, i nært samarbeid med Statens helseundersøkelser/det nye folkehelseinstituttet som etableres 01.01.02.

BIBLIOGRAFI

- NOU 1995:6 Plan for helse- og sosialtjenester til den samiske befolkning i Norge
- NOU 1998:21 Alternativ medisin
- NOU 1999:13 Kvinnerens helse i Norge
- NOU 2001:22 Fra bruker til borger. En strategi for nedbygging av funksjonshemmende barrierer
- St meld nr 23 (1996-97) Trygghet og ansvarlighet. Om legetjenesten i kommunene og fastlegeordningen
- St meld nr 24 (1996-97) Tilgjengelighet og faglighet. Om sykehus og annen spesialisthelsetjeneste
- St meld nr 25 (1996-97) Åpenhet og helhet. Om psykiske lidelser og tjenestetilbudene
- St meld nr 41 (1996-97) Om norsk samepolitikk
- St meld nr 50 (1996-97) Handlingsplan for eldreomsorgen. Trygghet - respekt - kvalitet
- St meld nr 18 (1997-98) Tillegg til St meld nr 41 (1996-97)
- St meld nr 21 (1998-99) Ansvar og meistring. Mot ein heilskapleg rehabiliteringspolitikk
- St meld nr 50 (1998-99) Utjamningsmeldinga. Om fordeling av inntekt og levekår i Noreg
- St prp nr 63 (1997-98) Om opptrappingsplan for psykisk helse
- Ot prp nr 12 (1998-99) Lov om pasientrettigheter
- Ot prp nr 13 (1998-99) Om lov om helsepersonell mv
- Ot prp nr 99 (1998-99) Om lov om endringer i kommunehelsetjenesteloven og visse andre lover (fastlegeordningen)
- Innst O nr 58 (1998-99) Innstilling fra sosialkomiteen om lov om helsepersonell mv
- Innst O nr 91 (1998-99) Innstilling fra sosialkomiteen om lov om pasientrettigheter
- Lov av 12. juni 1987 nr. 56 om Sametinget og andre samiske rettsforhold
- Rundskriv I/47/99 Helsestasjon for barn og unge 0-20 år
- Rundskriv I/15-2000 Samisk språk og kultur
- Rett person på rett plass. Handlingsplan helse- og sosialpersonell 1998-2001 (4. utgave)
- Eidheim, Harald og Stordahl, Vigdis: Kulturmøte og terapi i Sápmi, Davvi Girji OS, 1998
- Olsen, Terje og Eide, Ann Kristin: «Med ei klype salt» – håndtering av helse og identitet i en flerkulturell sammenheng, Nordlandsforskning, NF-rapport nr. 9/99
- Hedlund, Marianne og Moe, Anne: «De forstår ikke hva som er viktig for oss» Helsetjenester og sørsamer, Nord-Trøndelagsforskning, NTF-rapport 2000:2
- Kuperus, Klaaspeter: Kartlegging av behovet for tilrettelagte helse- og sosialtjenester for det samiske folket på Helgeland, Sijti Jarng, 2001
- WHA54.16 International Decade of the World's Indigenous People (Resolusjon vedtatt på Verdens helseforsamling 22.05.01)
- Sosial- og helsedepartementets nettportal, Sosial- og helseportalen, har pekere til mange av de nevnte dokumenter og mye annet relevant stoff. Søk på: sosialoghelse.no